

3-20
P/13
С.С.САИДМУРАТОВ, Н.М.МАХМУДОВ,
Қ.Н.АБИРҚУЛОВ, Қ.А.ДАДАБОВ

РЕСУРСТЕЖАМКОРЛИК

«МОЛИЯ»

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

С. С. САИДМУРАТОВ, Н. М. МАҲМУДОВ,
Қ. Н. АБИРҚУЛОВ, Қ. А. ДАДАБОЕВ

РЕСУРСТЕЖАМКОРЛИК

ТОШКЕНТ—«МОЛИЯ»—2002

**С. С. Саидмуротов, Н. М. Маҳмудов, Қ. Н. Абиркулов,
Қ. А. Дадабоев.** Ресурстежамкорлик. «Молия» нашриёти, 2002, 148 бет.

Ушбу ўқув қўлланма иқтисодиётнинг кўп тармоқларида ресурслардан оқилона, самарали фойдаланиш, уларни тежаш, ишлаб чиқаришда буюмлар сифimini камайтириш, ИТТ таъсирида самарадорликка эришиш изоҳланган. Шунингдек, ижтимоий-иқтисодий омилларда ресурстежамкорлик ёрқин ифодаланган.

Қўлланма иқтисодиёт ва бошқа соҳалар ихтисосликлари талабаларига, ишлаб чиқариш корхоналари, ташкилотлар ва муассасалар ходимлари, малака ошириш институтлари тингловчиларига мўлжалланган.

Тақризчилар: т. ф.д., проф Салимов С. А.
и.ф.н. доц. Самадов А. Н.

© Ўзбекистон Республикаси
Банк-молия академияси,
«Молия» нашриёти. 2002 й.

КИРИШ

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида иқтисодий интенси́в ривожлантириш асосий талаблардандир. Бундай шароитда ҳар бир корхона, ташкилот, ўзининг мавжуд имкониятларидан тўлароқ фойдаланиши зарур бўлади, шу билан бирга ишлаб чиқариш ва уни такомиллаштириш бўйича яратилган илмий ишланма ҳамда, новаторлик натижаларини қўллаш ҳам ҳозирги шароитнинг муҳим иқтисодий йўналишларидан ҳисобланади. Кучли рақобатга эга бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир ишлаб чиқариш корхонасининг муваффақиятли фаолият кўрсатиши бевосита маҳсулот таннархини камайтириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш ва маҳсулот сифатини яхшилашга боғлиқдир. Бу мақсадларга фақатгина янги илмий-техника ютуқлари асосида яратилган замонавий технологиялар, айниқса, чиқиндисиз технологиялардан фойдаланган ҳолдагина эришиш мумкин. Агар корхона ана шундай технологиялар билан жиҳозланган бўлса, у корхонада ишлаб чиқариш тез ривожлана бошлайди, унинг товарларига талаб ошиб боради ва корхона кучли рақобатда қолиб чиқади. Қисқача қилиб айтганда, корхона жадал ривожлана бошлайди.

Ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш ҳақида Республика Президенти И. А. Каримовнинг 14 февраль куни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «2001 йилда республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якуналари ва иқтисодий ислоҳотларнинг боришини баҳолаш ҳамда 2002 йилда ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари»га бағишланган мажлисида сўзлаган нутқлари жуда катта аҳамиятга эгадир. Жумладан, Президентимизнинг куйидаги сўзлари жуда муҳимдир: «Ҳеч шубҳасиз, эзгу мақсадларни амалга ошириш йўлида, аввало, барча муаммолар қаторида муҳим бир масалага алоҳида эътиборимизни қаратишга бизни бугун ҳаётнинг ўзи мажбур қилмоқда. Гап, аввало, мамлакатимизнинг улкан моддий ва табиий ресурсларидан тежаб-тергаб, самарали ва оқилона фойдаланиш устида бормоқда. Биз биринчи галда, табиатнинг бебаҳо неъмат-

халқимизнинг бойлиги бўлмиш экин экиладиган ердан, суғориш ва ичимлик сувидан, ёқилғи-энергетика, минерал-хомашё ва бошқа ресурслардан тўғри, асраб-авайлаб ва тежамкорлик билан фойдаланишимиз лозим».[3]

Ўзбекистон ва қўшни минтақалар шароитида аҳолини сифатли ичимлик сув билан таъминлаш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистоннинг экологик хавфсизлиги нуқтаи назаридан қараганда, сув заҳираларининг, шу жумладан, ер усти ва ер ости сувларининг кескин тақчиллиги ҳамда ифлосланганлиги катта ташвиш туғдирмоқда. Республиканинг дарёлари, каналлари, сув омборлари ва ҳатто ер ости сувлари ҳам ҳар тарафлама инсон фаолияти таъсирига учрамоқда. Суғориладиган ҳудудларда сув табиатнинг бебаҳо инъомидир. Бугун сув заҳиралари жуда чекланган. Минтақавий сувни муҳофаза қилиш ва тежаш тадбирлари мажмуини амалга ошириш зарурати билан боғлиқдир. Бу тадбирлар сувнинг исроф бўлишини энг кам даражага келтириш мақсадида суғориш тармоғининг режими ва ўлчамларини суғориш техникаси билан мустаҳкам боғлашни ўз ичига олади. Ҳозирги вақтда халқ хўжалигида Орол денгизи ҳавзасининг барча сув заҳираларидан тўла-тўқис фойдаланилмоқда. Дарёлар оқими асосан Қирғизистон ва Тожикистон тоғларидан бошланади. Сув заҳираларининг кўпчилик қисмидан Марказий Осиёдаги барча Республикаларнинг ерларини суғориш учун фойдаланилади. Шу муносабат билан минтақадаги барча давлатларнинг манфаатлари йўлида ҳамда экология талабларига кўра, дарёлар дельталарида ва Орол денгизида мақбул ҳаётий шарт-шароитларни яратиш мақсадида бу ерларга сувнинг ўтишини таъминлаш зарур.

Тежамкорликни амалда кенг тадбиқ қилишнинг асосий шартларидан бири ишлаб чиқариш ва истеъмол жараёнларидаги меъёрларини янада такомиллаштиришдир. Бу борада Илмий тадқиқот марказлари амалий талабларга тўғри баҳо бериб илмий жиҳатдан асосланган миқдорларга алоҳида эътибор бериши зарур ҳисобланади.

І БОБ. РЕСУРСТЕЖАМКОРЛИК ФАНИ

1.1. Фаннинг предмети, усули ва моҳияти

Бозор маносабатларига ўтишнинг ўзига хос моделига мувофиқ кўп укладли иқтисодиёт ва укладлар синфини шакллантириш Ўзбекистон Республикасида И. А. Каримов раҳбарлигида олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.

Жаҳон тажрибасига кўра, кичик ва ўрта тадбиркорлик ривожланишида иқтисодиётнинг бу тармоқига ресурс маблағларини жалб қилиш муҳим муаммо ҳисобланади. Ўзбекистонда ҳозирги пайтда давлат молия ресурслари, хорижий кредит линиялари ва бошқа манбаларни қўллаган ҳолда, кичик ва ўрта корхоналарни молиявий қўллаб-қувватлашнинг (маҳаллий шарт-шароитлар ҳамда, хорижда муваффақиятли амалга оширилаётган усул ва механизмларни ҳисобга олган ҳолда) мажмуа тузилмаси шаклланмоқда. Аксарият эскириб, ўз вазифасини ўтаган қоидаларга қарама-қарши тарзда улар ўрнига янги иқтисодий қоидалар пайдо бўлди.

Мамлакат миқёсида хомашё ресурсларини тежаб юқори самарадорликка эришиш учун ишлаб чиқаришда юқори унумдорлик билан ишлайдиган ускуналар ва технологик жараёнларни қўллаш зарур бўлади.

Моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва ресурс тежамкорлигига эришиш иқтисодиётнинг янги йўналтирилган ривожланиш услублари ва замонавий ишлаб чиқариш технологиясини амалда қўллаш хомашё ва материаллардан оқилона фойдаланиш кўрсаткичлари билан белгиланади, булар ишлаб чиқариш жараёни ва ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутати. Хомашё ва материаллар, ҳамда ускуналарнинг ейилиши-эскириши чиқиндига чиқиш ва нобуд бўлиш даражаси ҳам уларда акс этиши лозим.

Хомашё материалларидан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1) ишлаб чиқаришда ҳосил қилинган тайёр маҳсулот миқдори ёки шу хомашёдан қанчалик яроқли маҳсулот чиқиши, материаллардан фойдаланиш коэффициенти, сарф этиш коэффициенти;

2) фойдаланишда моторресурс, машина, механизмлар, уларнинг деталь ва узелларининг ишлаш муддати, шунингдек, конструкциясидаги ўлчовнинг физик бирлигида ифодаланган асосий материалларнинг ишлаш муддати.

Мазкур барча кўрсаткичлар режада белгиланган меъёрга мувофиқлик ва ҳисобот (ҳақиқий) кўрсаткичларига бўлинади. Хомашё дастлаб ишлатилганида - тайёр маҳсулот ҳосил қилиш кўрсаткичи ёки ишлатилаётган хомашёдан тайёр яроқли маҳсулот чиқиш кўрсаткичи қўлланилади.

1991 йил 1 сентабр куни Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини эълон қилгандан кейин республикамизда мавжуд бўлган ва ноёб ҳисобланган моддий ва номоддий бойликларимизга катта эътибор берилабошланиб, улардан оқилона фойдаланиш асосий мақсад қилиб қўйилди[4].

Жамоа хўжалик юретишнинг янги усулларига ўтказилганда, масалан ижара пудрати асосида ишлаётган хўжаликларда 50% қишлоқ хўжалиги техникасининг ортиқчалиги маълум бўлди. Чунки, ишлаётган техника учун хўжаликлар даромади ҳисобидан ижара ҳақи тўлаши керак. Материал сарфини камайтиришнинг куйидаги йўллари мавжуд:

- ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш;
- ишлаб чиқаришнинг иккиламчи ресурс ва чиқиндиларидан фойдаланишни илгга қўйиш;
- маҳсулотларнинг конструкциясини ўзгартириш ва такомиллаштириш;

— энг мақбул бичиш карталарини қўллаш орқали материалларга кетадиган харажат меъёрларини камайтириш;

— ишлаб чиқаришда бракка асло йўл қўймаслик ва ҳ.к.

Ўтган давр мобайнида қабул қилинган қўпгина фармон ва қарорларда моддий ва номоддий ресурсларнинг тежамкорлигини кучайтириш, ҳамма турдаги ресурсларни оқилона ва тежабтергаб сарфлаш, уларнинг нобуд бўлишини камайтиришга сабот билан эришиш, ресурсларни тежайдиган ва чиқитсиз технологияга ўтиш, ишлаб чиқаришнинг иккиламчи ресурслари ва чиқитларидан фойдаланишни яхшилаш, уларнинг қайта ишлайдиган ишлаб чиқариш қувватларини ривожлантириш, иккиламчи хомашёни тўплаш, шунингдек, бу ишни оқилона таш-

кил қилиш ва тайёрлов ташкилотларининг моддий-техника базасини мустақамлаш кўзда тутилган. Лекин халқ хўжалигининг турли тармоқларида содир бўлаётган нобудгарчиликка жуда ҳам кўп мисоллар келтириш мумкин. Мисол учун 1000 куб м. ёғочдан 27,5 т. қоғоз ишлаб чиқарилади. Ҳолбуки, бу кўрсаткич Европа мамлакатларида, хусусан, Финландияда 167 т.ни, Швецияда эса 137 т.ни ташкил этади. Йилига 4 юз минг куб метр ёғоч тайёрланиб, шундан фақат икки юз минг куб м. истеъмолчиларга етиб келади. Ҳар ўн гиштдан фақат 4 донаси деворга қўйилади[4;5].

Ҳозирги кунда дунёда ҳеч қайси давлат, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳам бошқалардан ажралган ҳудуд эмас. Бундай давлатлар жаҳон хўжалик алоқаларининг муайян жуғрофий ва сиёсий тизимлари таркибига киради. Ҳозирги кунда мамлакатимиз моддий ва номоддий салоҳияти жиҳатдан жаҳон харитасидаги давлатлар билан солиштирилганда ўзаро катта фарқни кўриш мумкин. Дунёда, Ўзбекистон каби ер ости ва ер усти қазилма бойликларига эга давлатлар кўп эмас, аммо бу бойликларнинг кўпи ҳали ишга солинмаган. Бу эса бутун дунёга машҳур чет эл компаниялари ва банкларининг эътиборини ўзига жалб этиши аниқ. Чет эл давлатларининг илғор холдинг ва компаниялари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият олиб бориб, ёрдам берибгина қолмай, балки ўз маблағларини янада ортирадилар.

Ўзбекистон Республикаси ўз ер ости бойликлари билан фахрланади - бу ерда машҳур «Менделеев» даврий тузилмасининг деярли барча элементлари топилган. Ҳозирги кунга қадар 2,7 мингдан зиёд турли фойдали қазилма конлари ва маъданлар, минераллар намоён бўлган, истиқболли, келажаги порлоқ конлар аниқланган. Улар 100 га яқин минерал хомашё турларини ўз ичига олади. Ҳозирги кунга келиб, шулардан 60 дан ортиғи ишлаб чиқаришга жалб қилинган[3].

Ўзбекистон Республикаси сингари улкан моддий ер ости ва ер усти қазилма бойликларига эга бўлган давлатлар дунё харитасида саноқлидир. Ресурсларни тежаш ва улардан оқилона фойдаланиш эса ўз навбатида иқтисодиётни ислоҳ қилишда муҳим ўрин тутди.

Ҳозирги кунгача Ўзбекистон Республикаси заминида ниҳоятда муҳим стратегик манбалар ҳисобланган - нефть ва газ конденсати, табиий газ бўйича 155 та истиқболли кон, қимматбаҳо металллар бўйича 40 дан ортиқ, рангли, нодир ва

радиоактив металлар бўйича - 40 та, кимё хомашёси бўйича 15 та кон аниқланган[7].

Моддий ресурслар: **асосий** ва **иккиламчи** ресурсларга бўлинади.

Асосий ресурслар – ҳали қазиб олинмаган ёки уларга ишлов берилмаган хомашёлардан иборат бўлган ресурслар ҳисобланади.

Иккиламчи ресурслар – қайта ишлов бериш жараёнида ҳосил қилинган чиқинди, маҳсулотлар, хомашё ва бошқалар, яъни ҳали қайта ишловлар натижасида маҳсулот ишлаб чиқиш имкони бўлган ресурс манбаларидан иборатдир.

Табий ресурслар – ер ости ва ер усти қазилма бойликларидан ташкил топган хомашё заҳиралари, ҳамда қуёш нури, шамол, сув ва ҳ.к.

Ёқилғи энергетика ресурслари - ер ости қазилма бойликларидан - нефть, газ, кўмир, фтор кабилар, шунингдек қуёш, шамол, сув, атом энергияси. Умумий қилиб айтганда энергия олиш имкони бўлган ҳар қандай манбани, яъни ресурсларни ёқилғи энергетика ресурсларига киритса бўлади.

Молиявий ресурслар – капитал заҳиралар, пул, қимматбаҳо қўғозлар, кредит маблағлари, давлатнинг олтин заҳираси ва умумий қилиб айтадиган бўлсақ, охириги мақсади, қайта ишлаш, иш, хизматлар кўрсатиш ва бошқа йўллар билан молиялаштириш оқибатида фойда олиниши мумкин бўлган молия заҳиралари киради.

Меҳнат ресурслари – Ўзбекистон Республикаси амалий қонунчилигида мавжуд бўлган қонун ва қоидаларга асосан меҳнат қилиш лаёқатига эга бўлган аҳоли киради. Республикамиз ҳозирги кунда жуда катта меҳнат ресурсларига эга. Улардан оқилона фойдаланишни ҳаёт тақозо этади.

Вақт ресурслари – турли хизматлар кўрсатиш учун, маълум турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган вақт чегаралари (сония, дақиқа, соат, сутка ва ҳ.к) тушинилади ва бу ўнумли ишлашни тақозо этади.

Информация ресурслари – маълум турдаги ахборот, маълумотлар, телерадио, коммуникация ва ҳ.к.лар билан боғлиқ бўлган ресурслар киради. Бунда логистика тизимини қўллаш, яъни материаллар оқими билан информациялар оқими интеграцияси натижасида юкни мўлжалга кам харажат билан ўз вақтида етказиб бериш демакдир.

Албатта, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, кўрсатилаётган хизмат тури, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот барчасида таннархнинг ўрни каттадир.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг ёки хизмат кўрсатиш таннархнинг минимал даражасини ўрнатиш учун, албатта кўрсатилаётган хизмат тури ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг хомашё базаси, ресурслар таъминоти ва бошқа зарурий ресурсларни иқтисод қилиб, яъни улардан тежаб - тергаб оқилона фойдаланишни талаб этади. Бу эса ўз навбатида хомашё ва материаллар сарфини камайтиришни тақозо қилади. Хомашё ва материаллар сарфини камайтириш йўллари қуйидагича бўлади:

- ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш;
- энг мақбул бичиш карталарини қўллаш орқали материалларга кетадиган харажат меъёрларини камайтириш;
- маҳсулотларнинг конструкциясини ўзгартириш ва такомиллаштириш;
- ишлаб чиқаришда бракка асло йўл қўймаслик;
- ишлаб чиқаришнинг иккиламчи ресурслари ва чиқиндиларидан фойдаланишни йўлга қўйиш ва ҳ.к.

Юқоридаги каби шартлар асосида моддий-техника базасини янгилаган ҳолда моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш уларни иқтисод қилиш имкониятига эга бўлади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ўз навбатида меҳнат ашёларининг ортишига олиб келади. Агар халқ хўжалигининг айрим тармоқларида (енгил ва озиқ-овқат санъати) моддий харажатларнинг ишлаб чиқариш харажатларида тутган салмоғи 80 %ни ташкил этишини назарда тутсақ, у ҳолда маҳсулот учун материал сарфини камайтиришнинг халқ хўжалигида нақадар катта аҳамиятга эга эканлигини кўрамиз.

Кейинги вақтларда қабул қилинган кўпгина қарорларда тежамкорликни кучайтириш, ҳамма турдаги ресурслардан оқилона фойдаланиш, исрофгарчиликни камайтиришга сабот билан эришиш, ресурсларни тежайдиган ва чиқитсиз технологияга ўтиш, ишлаб чиқаришнинг иккиламчи ресурслари ва чиқитларидан фойдаланишни яхшилаш, уларнинг қайта ишлайдиган ишлаб чиқариш қувватларини ривожлантириш, иккиламчи хомашёни тўплаш, шунингдек, бу ишни оқилона ташкил қилиш ва тайёрлов ташкилотларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш кўзда тутилган. Бироқ халқ хўжалигининг турли тармоқларида содир

бўлаётган ҳўжасизлик, нобудгарчиликларга кўпгина мисоллар келтириш мумкин.

— Ишлаб чиқаришда материалларни режа доирасида тайёрлаш маҳсулот ишлаб чиқариш режасини бажариш учун имконият яратади. Агар материаллардан оқилона, уларнинг сарфи меъерга нисбатан ортиқча бўлса, у ҳолда тайёрланган материаллар маҳсулот ишлаб чиқариш режасини бажариш учун етмайди.

Шундай қилиб, таҳлил қилиш орқали материаллардан фойдаланишда ортиқча сарф-харажат бўлган бўлса, у ҳолда қанча кам маҳсулот ишлаб чиқарилганлигини аниқлаш керак. Буларни ҳисоблаш усуллари қуйидагича:

1. Маҳсулот бирлиги учун белгиланган харажат меъери материалларга кетган ҳақиқий харажатлар билан таққосланади.

2. Олинган фойда ёки ортиқча харажат ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг умумий миқдорига кўпайтирилади.

3. Материалларни сарф этишда содир бўлган ортиқча харажат режа бўйича белгиланган харажат меъерига бўлинади.

Шу тариқа тежаш натижасида қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки ортиқча харажат оқибатида ишлаб чиқарилмаган маҳсулот ҳажми аниқланади. Таҳлил қилиш учун маҳсулот турлари таннархи (калькуляцияси)да берилади.

Инсоният, ХХI асрга келиб, унинг келажагини таҳлика остига қўяётган катта умумбашарий (глобал) муаммолар қаршисида эсанкираб қолди. Инсоният ўз тараққиётининг кейинги асри мобайнида жуда такомиллашган, қудратли меҳнат қуроллари яратиб, улар ёрдамида табиий муҳитга жуда кенг миқёсда таъсир эта бошлади. Оқибатда инсоният ўз фаолияти орқали табиий муҳитнинг бузилишига сабаб бўлмоқда.

Ҳозирги пайтда инсониятга хавф солиб турган жаҳоншумул (глобал) муаммолар деганда, инсониятни ўз ичига қамраб олган ва уни барча давлатлар ва халқларнинг иштирокисиз ечиш мумкин бўлмаган муаммоларни тушунамиз. Бундай муаммоларни шартли равишда 3 гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Ҳозирги пайтдаги мавжуд ижтимоий кучлар ўртасидаги, минтақавий зиддиятлар, синфлар, миллий низолар бўлиб, буларни шартли равишда, интeрижтимоий муаммолар деб ҳисобланиб, бевосита мазкур муаммолар асосида эса уруш ва тинчлик, ижтимоий тараққиёт ва иқтисодий суръат, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси ва бошқа шу каби муаммоларни ўз ичига олади.

2. Инсон ва жамият ўртасидаги муносабатлар билан боғлиқ муаммолар бўлиб буларга, илмий техника тараққиёти, маориф ва маданият, аҳоли кўпайишининг тез суъратлар билан ўсиши каби ва инсониятнинг яқин келажаги масалаларини киритиш мумкин.

3. Инсон-табиат муносабатлари сарасига кирадиган (хусусан, хомашё ресурсларини тежаш муаммоси, аҳолини озиқ-овқат ва ичимлик суви билан таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳ.к) каби муаммолар кирди.

Давримизнинг муҳим белгиларидан бири бўлиб, жаҳон иқтисодиётининг суръатини белгилаб берадиган энг муҳим омиллардан ҳисобланган энергияни истеъмол қилиш кўлами муттасил ўсиб бораётганлигидандир. Айрим башоратларга кўра жаҳон иқтисодиёти ҳозирги суръатда давом этадиган бўлса, дунё хўжалигининг энергияга бўлган эҳтиёжини қондириш учун XXI асрнинг дастлабки босқичида йилига 20 млрд. т. ёқилғи талаб қилинади. Бу кўрсаткич 2025 йилга бориб, 35-40 млрд. т., XXI аср охирига бориб 80-85 млрд. т.ни ташкил этиш мумкин[5].

Ёқилғининг органик моддалардан олинадиган энергия салмоғини камайтириб, ноорганик ёқилғи манбалари (ГЭС, АЭС, шамол, қуёш энергиясидан фойдаланиш) дан олинадиган энергия миқдорини муттасил ошириб бориш ҳисобигагина вужудга келаётган муаммонинг ечимини топиш мумкин.

1.2. Ер ости қазилма бойликлари ва моддий ресурсларнинг тежамкорлиги

Заминимиз қиматбаҳо минерал хомашё ресурсларига бойлиги халқ хўжалигининг ички тузилиши тубдан ўзгартириш, республиканинг жаҳон бозорига чиқишини таъминлайдиган тармоқларни ривожлантиришга имкон беради. Мустақиллик шароитида ер, ер ости бойликлари, бошқа табиий ресурслар, кўп авлодларнинг меҳнати билан барпо этилган иқтисодий, илмий техникавий имкониятлар ва ақл-зиё салоҳияти миллий бойликка айланиб, одамлар фаровонлигининг гарови ва ижтимоий тараққиётнинг асоси бўлиб қолди.

Ўзбекистон заминида улкан ва жуда ноёб, ҳали ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этилмаган минериал хомашё ресурслари тўпланган. Ҳозиргача республикада миниреал хомашёнинг 95 тури борлиги аниқланган. Бу минериал хомашёларнинг 700

та кони мавжудлигини англатади. Амалда, Менделиев жадвалидаги ҳамма элементлар республикамизда бор. 370 та кон ишлаб турибди, уларда бир йил ичида қазиб олинаётган тоғ жинслари ҳажми 200 миллион т.дан ошади.

Марказий Осиё минтақасидаги газ конденсанти заҳираларининг деярли 74%, нефтнинг 31%, табиий газнинг 40%и ва кўмирнинг 55%и Ўзбекистон улушига тўғри келади. Табиий газнинг аниқланган заҳиралари деярли икки триллион куб метрни, кўмир 2 млрд. т.дан кўпроқни, нефть 350 млн. т.ни ташкил этади. Табиий газ қазиб олиш бўйича Ўзбекистон собиқ иттифоқ республикалари орасида учинчи ўринда туради [7] ва жаҳондаги газ қазиб чиқарувчи 10 та энг йирик мамлакат қаторига киради. Табиий газ асосий энергетика ресурси бўлиб қолмай, шу билан бирга нафақат республика эҳтиёжи учун, балки чет мамлакатларга сотиш учун ҳам минериал ўғитлар, синтетик тола ва иплар, полипропилен, полистирол ҳамда бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқаришда қимматли хомашёдир. Ўрта Осиёдаги гидроэнергетика манбаларининг ва улардан фойдаланишнинг техникавий имконияти бўлган гидроэнергетика ресурсларининг 14%, амалда фойдаланилаётган гидроэнергетика ресурсларининг 21%и Ўзбекистонга тўғри келади. Шунинг ҳам айтиш керакки, республиканинг гидроэнергетика имкониятларидан ҳали ҳам етарлича фойдаланилаётгани йўқ. Ўзбекистоннинг ёқилғи-энергетика мажмуи унинг энергетика ресурсларига доим ортиб бораётган эҳтиёжини таъминлабгина қолмайди. Ўзбекистон кўп вақтдан буён бошқа минтақаларга табиий газ етказиб бермоқда. Фойдали қазилмаларни қазиб олиш қувватларини оширишга ҳам имкон беради.

Ҳозирнинг ўзидаёқ Ўзбекистон иқтисодиётида минерал хомашёни қазиб олиш ва қайта ишлаш етакчи ўринлардан бирини эгалламоқда. У саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ривожлантиришга катта таъсир кўрсатмоқда. Қидириб топилган заҳиралар негизида 400 га яқин кон, шахта, нефть-газ конлари ишлаб турибди.

Ўзбекистон Республикасида ишга солинаётган фойдали қазилма конлари МДХ даги бошқа мамлакатларникидан ўзининг жуда катта заҳиралари билангина эмас, балки бир қатор хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради. Бу хусусиятлардан қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Биринчидан, табиий ва минерал-хомашё заҳиралари йирик конларда тўпланган бўлиб, уларни қазиб олинган жойнинг ўзидаёқ ҳар томонлама қайта ишлаш имконияти бор;

Иккинчидан, фойдали қазилмаларнинг кўпгина турлари таркибидаги фойдали компонентлар юқори даражада бўлибгина қолмай, катта миқдорда йўлдош элементларга ҳам эга.

Учинчидан, конларнинг кўпчилигида очиқ усулда ишлаш мумкин, рудаларни бойитиш технологияси ҳам нисбатан оддий. Бу технология фойдали компонентларни кўп миқдорда чиқаришни ва жаҳон бозорида харидоргир маҳсулот олишни таъминлайди.

Тўртинчидан, кўпгина фойдали қазилмалар конлари яхши ўзлаштирилган, аҳоли зич яшайдиган минтақаларда жойлашган. Улар транспорт йўлларига ва ҳудудлар ўртасида ресурсларни ташиш воситаларига, шу жумладан, суюқ ва газ ҳолатидаги фойдали қазилмалар учун қувур транспортига эга.

Бешинчидан, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма, малакали кадрлар, тоғ-кон мутахассисларини тайёрлайдиган олий ва ўрта махсус ўқув юртлари тизими мавжуд.

Стратегик аҳамиятга молик ресурслар қуйидагилардан иборат:

1. Ўзбекистон ноёб ёқилғи энергетика ресурсларга эга. 160 дан ортиқ нефть кони мавжуд. Нефть, газ ва конденсат заҳиралари ўз эҳтиёжларимизни тўла таъминлабгина қолмай, шу билан бирга энергия манбаларини экспорт қилиш имконини ҳам бериб, капитал маблағ сарфлашнинг энг фойдали соҳаларидан бири ҳисобланади. Мутахассислар баҳолашича, Ўзбекистоннинг ер остида жуда катта нефть ва газ қатламлари бор. Республика ҳудудининг қарийиб 60 фоизидан уларни истиқболда қазиб олиш мумкин.

Нефть ва газ мавжуд бўлган бешта асосий минтақани ажратиб кўрсатиш мумкин. Булар: Устюрт, Бухоро - Хива, Жануби-Ғарбий Хисор, Сурхондарё, Фарғона минтақаларидир. Нефть ва газ ресурсларининг заҳиралари бир трлн. АҚШ долларидан зиёд баҳоланмоқда. Қидириб топилган заҳиралар республика эҳтиёжини табиий газ буйича 35 йилдан кўпроқ, нефть буйича эса - 30 йилгача қоплайди. Нефтнинг 90 фоизидан ортиқроғи энг арзон фаввора усулида олинмоқда.

1992 йилда Наманган вилоятида истиқболли Мингбулоқ нефть кони очилди. Уни саноат усулида ишлатиш

Ўзбекистоннинг нефть маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини тўла таъминлаш имконини беради.

Яна бир нарса алоҳида эътиборга лойиқ. Ўзбекистоннинг нефть ва газ конлари бир қанча кўрсаткичлар, чунончи, қудуқларнинг маҳсулдорлиги, қазиб олиш таннари бўйича кўшни минтақаларнинг конларидан сезиларли даражада ажралиб туради. Бу эса уларда самарали ишлашга ва юқори фойда олишга умид боғлаш имконини беради. Шу билан бирга, ана шу нефть заҳираларини қазиб олишга сарфланадиган кўшимча харажалар унча кўп бўлмайди, чунки нефтни қазиб олиш, тайёрлаш ва ташиш учун инфратузилма барпо этиш зарурати йўқолади.

Яна бир хусусият шуки, Ўзбекистондаги нефть заҳираларининг олинганлик даражаси бор-йўғи 32 %ни ташкил этади. Ҳолбуки, бу кўрсаткич Туркменистонда 61 %га, Қирғизистонда 41 %га, Тожикистонда 60 %га тенг. Табиий газ бўйича ҳам аҳвол шундай [7,9].

Ўзбекистоннинг нефть ва газ қазиб чиқариладиган минтақаларида ривожланган инфратузилма мавжудлигини ҳисобга олганда, мазкур омиллар уларни ривожлантириш ва инвестициялар қўйиш учун қулайдир. Республика газ қазиб чиқариш саноатини ҳамда табиий газни ва газ конденсатини қайта ишлаш билан боғлиқ ишлаб чиқаришни ривожлантиришга катта умид боғламоқда.

Энг йирик газ конлари Жанубий-Ғарбий Хисор ва Бухоро-Хива нефть ва газли минтақаларида жойлашган бўлиб, булар Шуртан ва Муборак гуруҳларига кирувчи конлардир. Қазиб олинаётган газлар таркибида этан, пропан, бутан ва бошқа компонентлар мавжуд бўлиб, улар полимер материаллар — полиэтилен, поливинилхлорид ва бошқа моддаларни олиш учун яроқлидир. Бундан ташқари, Шуртан газкимё комплексидан олинаётган пропандан нитрил-акрил кислота олиб, ундан нитрон толаси ишлаб чиқариш мумкин.

Газни ва газ конденсатини қайта ишлаш бўйича ишлаб турган ва лойиҳалаштириладиган объектларнинг ҳаммасида олтингугуртли бирикмалардан фойдаланиш назарда тутилган. Кейинги йилда Ўзбекистонда нефть ва газ тармоқи илдам ривожланади. Республика ҳудудида иккита нефтни қайта ишлайдиган (Фарғона ва Олтиариқ) ҳамда, иккита газни қайта ишлайдиган (Шуртан ва Муборак) заводлари ишлаб турибди. Улар хилма-хил нефть ва газ маҳсулотлари ишлаб чиқармоқда. Мус-

тақиллик йилларида республикада янги маҳсулот турлари— бензин, суюлтирилган газ ва бошқаларни олиш ўзлаштирилди. Ҳозирнинг ўзидаёқ республика хом нефтни ва нефть маҳсулотларининг кўпгина турларини четдан келтиришдан воз кечди. Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи ишга туширилганидан кейин эса республиканинг нефть маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини тўла таъминлабгина қолмай, уларни экспорт қилишни анча кенгайтириш имконига ҳам эга бўлинади.

Ўзбекистон катта кўмир заҳираларига эга. Унинг геологик заҳиралари бўйича Марказий Осиёда иккинчи ўринда туради. Ўзбекистонда кўмир Ангрен ва Бойсун конларидан қазиб чиқарилади:

Улар орасида Ангрен кўмир кони энг ноёб ҳисобланади. Бу ерда кўмир заҳиралари илғор ҳамда иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ усуллар билан: 150–250 метр чуқурликдаги кўмир қатламларини очиқ усулда, ер ости усулида ва ер остида газга айланттириш усулида қазиб олинмоқда. Бунда чиқитсиз технологиядан фойдаланилмоқда.

Кўмир билан бирга жуда қимматбаҳо минерал хом ашё заҳиралари: каолинлар, оҳактошлар, кварц қумлар, тош қотишмалар ва кам учрайдиган бошқа элементлар ҳам қазиб олинмоқда. Улар ҳозирги ишлаб чиқаришларнинг кўпгина турларини ривожлантириш учун кучли хомашё базаси бўлиб хизмат қилади.

1. Каолин саноат усулида ўзлаштириш учун ғоят катта қизиқиш туғдиради. Ангрен каолинидан саноатнинг кўпгина тармоқларида глинозём (алюмин оксиди) ва алюминий, ўтга чидамли материаллар, керамик қопламалар, пардозлаш ва металл плиткалари, чинни ва фаянс электр изоляторлар, дренаж ва канализация қувурлари, қоғоз саноатида ишлатиладиган тўлдиргич, оқ ва рангли цемент, ўта пишиқ фишт каби маҳсулотларни тайёрлаш учун хомашё сифатида фойдаланиш мумкин.

Яхши хомашё, обод жой, бўш ер, сув, ишчи куч ресурслари, электр ва иссиқлик энергияси, туташтирувчи станциялари бўлган темир йўллар, халқаро аэропортнинг мавжудлиги майдаланган ва бойитилган каолин ишлаб чиқарадиган саноат мажмуасини барпо этиш учун ишончли истиқболларни таъминлаб беради. Биринчи босқичда бойитилган каолин ва глинозём ишлаб чиқарадиган завод қуриш назарда тутилмоқда. Дастлабки ҳисоб-китобларга қараганда, сарфланадиган маблағ

юқори даражада самара келтиради ва улар тегишли суръатда 4-7 йилда қопланади.

2. Ўзбекистон дунёдаги жуда катта олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо ҳамда ер бағрида кам учрайдиган металллар заҳираларига эга бўлган давлатлар жумласига киради.

Ҳозирги вақтда 40 та қимматбаҳо металл конлари қидириб топилган. Олтиннинг асосий заҳиралари олтин конларининг ўзида Марказий Қизилқумда жойлашган бўлиб, тасдиқланган заҳиралар бўйича республикани дунёда тўртинчи ўринга олиб чиқади.

Мурунгов кони дунёдаги йирик конлар жумласига киради. У Евроосиё қитъасидаги руда таркибида олтин юқори даражада бўлган энг йирик кондир. Мурунгов конининг топилиши халқаро геология жамоатчилиги томонидан йигирманчи асрнинг иккинчи ярмида олтин соҳасида қилинган энг катта кашфиёт деб эътироф этилди. Мурунгов кони — жуда катта манба бўлиб, ундан ҳар йили миллионлаб куб метр кон тупроғи қазиб олинади. Ундан дунёдаги энг сифатли олтин олиш мумкин. Бу ҳолнинг ўзиёқ дунёнинг олтин қазиб олувчи саноати учун ноёб намунадир.

Олтин тозалашда аффинаж (энг соф металл олиш) жараёнининг замонавий технологияси жорий этилган. Бу технология бир қатор «ноу-хау»ни ўз ичига олади. Натижада олий товар кўринишга эга бўлган, софлик даражаси «тўртта тўққиз»га тенг асл олтин олинмоқда. Ана шу олтин Ўзбекистонга кўплаб халқаро совринлар келтирди.

Кўп йиллар фойдаланиш натижасида Мурунгов конининг четида катта ҳажмда минераллашган уюмлар ажратилган ва тўплаб қўйилган эди. Унинг таркибидаги олтин миқдорини олиш имкони йўқ эди. Бугунги кунда ана шу минераллашган уюмлар Американинг «Ньюмонт Майнинг Корпорейшн» компанияси иштирокида энг янги технологиялар жалб этилиб, қайта ишланмоқда. Сўнгги йилларда инфратузилма яхши ривожланган, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида олтин рудали конлар аниқланди ва қидириб топилди. Дунёнинг энг йирик олтин рудали вилояти бўлган Қизилқумда Мурунговдан ташқари Ажибугут, Булуткон, Балпантов, Аристонтов, Тўрбой ва бошқа янги конлар аниқланиб, ўрганилмоқда[4,7].

Қизилқум барча олтин конларининг муҳим хусусияти шундан иборатки, руданинг таркибида олтин кўп миқдорда бўлиб, у очиқ усулда қазиб олинади. Мухандислик тармоқлари, ком-

муникациялар (сув, газ, электр энергияси, темир йўл ва автомобиль йўллари) мавжуд.

Республикада кумуш конлари ҳам бўлиб, булар Навоий вилоятидаги Високовольтное, Ўкжетпес, Космонавтчи конлари ва Наманган вилоятидаги Оқтепа конидир. Тасдиқланган захираларнинг катта қисми олтин ва мис-порфир конларидир. Оқтепа кони кумуш қазиб чиқариш бўйича энг истиқболли бўлиб, чет эл инвестицияларини ўзига жалб этадиган кондир.

Ўзбекистонда қимматбаҳо металллар билан бир қаторда уран ҳам ишлаб чиқарилади. Унинг учун йирик минерал хомашё базаси барпо этилган. Аниқланган уран захиралари 50 - 60 йил мобайнида қазиб олишга етади.

Уран билан йўл-йўлакай рений, скандий, лантаноидлар ва бошқалар ҳам қазиб олинмоқда. Мазкур элементларнинг аксарияти маълум даражада эритмага ўтади. Бинобарин, уларни ажратиб олиш технологиясини жорий этиш конларни ишлаш самарадорлигини анча ошириш имконини берган бўлур эди.

3. Ўзбекистон рангли металллар — мис, кўрғошин, рух, вольфрам ва шу гуруҳга кирувчи бошқа металлларнинг аниқланган захираларига эга.

Мис рудалари билан бирга рангли металлларнинг 15 дан ортиқ тури, чунончи, олтин, кумуш, молибден, кадмий, индий, теллур, селен, рений, кобальт, никель, осмий ва бошқалар ҳам қазиб олинади. Бу эса конларнинг самарали ишлашини таъминлайди. Ишлаб турган конлар мис ва унга йўлдош металлларни 40-50 йил, рух ва кўрғошинни 100 йилдан кўпроқ вақт қазиб олишни таъминлайди.

Рангли металллар, рудаларнинг захиралари асосан Олмалик руда майдонида жамланган. Калмакир кони ноёб конлардан бўлиб, у мис, молибден рудаларини қазиб чиқариш бўйича чет элдагилардан анча устун туради. Бу коннинг рудасини Олмалик кон-металлургия комбинати қайта ишлайди. Комбинат Ўзбекистондаги энг йирик корхоналардан биридир.

Бундан ташқари, истиқболли Дальнее мис кони топилган. Унинг мис, молибден, олтин, кумуш, рений, теллур, селен ва олтингургурт захиралари катта. Бу конда чет эл сармоясини иштирокида мис қазиб чиқарадиган ва йўлдош металлларни ажратиб оладиган ишлаб чиқаришлар қурилишини амалга ошириш янги бойитиш фабрикаси қуришни талаб қилади. Бу фабрикани руда хомашёси билан таъминлаш икки юз йилга мўлжалланган.

Мазкур кон қидириб топилган заҳиралари, қазиб олишнинг таннархи, фойдали қазилмаларнинг ажратиб олиниши жиҳатидан МДХ мамлакатлари орасида тенги йўқдир. Қўрғошин, рух, асосан Жиззах вилоятининг Учқулоч ва Сурхондарё вилоятининг Хондиза конларида жамланган. Хондизадаги конда қўрғошин ва рух билан бирга мис, кумуш, кадмий, селен, олтин ва индий бор. Халқаро бозорда бу металлларнинг мавқеи ошган сари Ўзбекистонда уларни қазиб чиқаришни кенгайтириш мумкин.

Ишлаб турган корхоналарни техникавий ва технологик қайта жиҳозлаш учун оз миқдорда инвестиция сарфлаб, мис рудаларини қайта ишлаш чоғида ажратиб олинадиган нодир металлларнинг олий русумини олиш имкони мавжуд. Уларнинг таркибида асосий металл 99,99, %ни ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси бир қатор нодир ва тарқоқ ҳолда учрайдиган металлларни ажратиб олиш ҳамда ишлаб чиқариш учун ишончли хомашё базасига эга. Уларнинг бир қисми, масалан, литий, мустақил конларда жамланган, бошқаларини мис, полиметаллар, уран ва бошқа фойдали қазилмалар конларидан йўлдош моддалар сифатида ажратиб олиш мумкин. Селен ва теллурдан асосан ярим ўтказгичлар, қуёш батареялари, термогенераторлар, пўлат, шишанинг махсус навларини ишлаб чиқаришда фойдаланилади.

Ўзбекистон ренийнинг ноёб заҳираларига эга. У Олмалиқ конларидаги мис рудалари билан боғлиқ. Молибден концентратидаги ренийнинг миқдори жиҳатидан бу рудалар жаҳон амалиётида тенгсиздир. Саноатда ренийдан авиация ва космик техника учун ўтга чидамли қотишмалар, электрон ускуналар, нефтни парчалаш учун катализаторлар ишлаб чиқаришда кенг фойдаланилади. Жаҳонда осмий изотоплари оиласида осмий-187 бор-йўғи 1,6 %ни ташкил этадиган табиий манбалар (Африка, Швейцария, Россияда) мавжуд. Айни вақтда Ўзбекистон конларидаги таркибида рений бўлган мис, молибден рудаларида барқарор изотопнинг фоиз миқдори анча юқори. Осмий маҳсулотини саноат усулида олишнинг мақсадга мувофиқлиги шу билан асосланадики, бирламчи хомашёнинг катта заҳиралари мавжуд бўлиб, улар Норильск конидагидан 3 баравар ортиқдир.

Ер юзида кам ва тарқоқ ҳолда учрайдиган металлларнинг ноёблигини, улардан фойдаланиш доираси кенглигини ҳисобга олганда чет эллик инвесторларни жалб этиб, бир қатор қўшма

корхоналар барпо этиш учун жуда катта имкониятлар ва истикболлар очилмоқда.

4. Республикада 20 та мармар, 15 та гранид ва габбро кони борлиги аниқланган. Оқ рангдан то қора рангача хилма-хил безакбоб тошлар олинадиган кўплаб конлар ноёб табиий оморлар бўлиб, улар бутун Евроосиё зонасидаги энг йирик конлардир.

Қоплама тошларнинг умумий захиралари 85 млн. кубометрдан ортиб кетади. Улар тошни қайта ишлайдиган корхоналарни юз йиллар давомида хомашё билан таъминлайди. Ана шундай қудратли хомашё базасига эга бўлган Ўзбекистон тошни қайта ишлаш бўйича МДХ мамлакатлари орасида етакчилардан биридир. Айни вақтда Ўзбекистонда олинадиган табиий безакбоб тошларнинг ажойиб хусусиятларидан ҳозирги қурилишларда янада кенгроқ кўламда фойдаланиш, мармар ва гранит маҳсулотларни экспорт қилиш имконияти бор. Коммуникация ва мухандислик тармоқларига эга бўлган Ғозгон, Нурота ва Зарбанд конларида мармар блокларни ҳозирги замон технологияси асосида қазиб олувчи корхоналарни чет эллик шериклар иштирокида барпо этиш лойиҳалари мавжуд. Ҳисоб-китобларга қараганда, лойиҳалар 2 йил атрофида ўзини оқлайди[3].

5. Республика фосфоритларга бой. Жерой Сардара фосфоритлар конидаги Марокаш турига мансуб зарра донатор фосфоритларнинг аниқланган захираси тахминан 100 млн. т.ни ташкил этади. Ҳозирги вақтда Қизилқум фосфорит комбинати қурилмоқда. Унда 2,7 млн.т. фосфорит концентрати олинади[4].

Бундан ташқари, Марказий Қизилқумдаги Қорақат конида дастлабки қидирув ишлари олиб борилди ва Шимолий Жетитов кони ҳам аниқланди. Геологларнинг айтишича, фосфоритларнинг тахминий захиралари чексиздир. Фосфоритларнинг хўжалик айланмасига жалб этилиш сабаби шуки, Ўзбекистонда фосфат ўғитлар аммофос ва аммонийлаштирилган суперфосфат ишлаб чиқарадиган жуда катта корхоналар барпо этилган. Шу билан бирга аниқланган захиралари 300 млн. т.га яқин бўлган фосфат конларидан амалда фойдаланилмаётир.

Экспорт учун фосфат ўғитлари ишлаб чиқариш имкониятларини кўпайтириш мақсадида ва катта миқдорда фосфорит захиралари мавжудлигини ҳисобга олганда, Қорақат ва Шимолий Жетитов фосфорит конлари негизда чет эллик инвестор-

лар иштирокида уларни бойитиш корхоналарини ташкил этиш имкониятлари мавжуд.

6. Ўзбекистонда жуда катта калий туз конлари мавжуд бўлиб, булар Қашқадарё вилоятидаги Тубакат ва Сурхондарё вилоятидаги Хўжайкон конларидир. Тахминий ҳисобларга қараганда, калий тузлари 100 йилдан кўпроқга етади. Тубакат калий тузлари кони негизда чет эллик инвесторлар иштирокида калий ўғитлар ишлаб чиқаришни ташкил этиш назарда тутилмоқда. Тузларни ҳар томонлама қайта ишлаш бромли темир, магнезит, гипс ва бошқа материлларни йўл-йўлакай олиш имконини беради.

7. Республика тоштуз конларига ҳам бой. Аниқланган 5 та тоштуз кони Хўжайкон, Тубакат, Борса келмас, Бойбичакон ва Оқ қалъа конларида тахминан 90 млрд. т. хомашё бор. Ҳозирги вақтда Борса келмас конининг тузларидан кальций ва каустик сода ишлаб чиқариш учун хомашё сифатида фойдаланиш кўзда тутилмоқда. Ана шу мақсадда Кўнғиротда кимёвий усулда кальций ва каустик сода ишлаб чиқариладиган сода заводи қурилиши бошланади.

Минерал хомашё базасининг ҳозирги ҳолати ишлаб турган қон ва қайта ишлаш корхоналари қувватларини таъминлаб туриш имконини беради. Шу билан бирга у олтин, кумуш, мис, каолин, плавик шпат, фосфорли, калийли ўғитлар ва бошқаларни ишлаб чиқарадиган янги корхоналар барпо этиш учун амалий шарт-шароитлар ҳам яратиб беради.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ликвидлик даражаси юқори бўлган фойдали қазилмаларни ўзлаштиришга қаратилган инвестициялар катта-катта даромадлар келтиради. Дунёдаги етақчи чет эл компаниялари ва фирмалари ҳозирнинг ўзидаёқ бу йўналишда фаол қатнашмоқда.

1992 йилда олтин қазиб олиш бўйича «Зарафшон - Ньюмонт» Ўзбекистон-Америка қўшма қорхонаси ташкил этилган эди. Қорхонанинг муассиси Американинг «Ньюмонт Майнинг Корпорейшн» компаниясидир. Ушбу қўшма қорхона Мурунгов кони ағдармаларининг минераллашган уюмидан олтин ажратиб олиш мақсадида барпо этилди. Қиймати 220 млн. АҚШ долларига тенг бўлган завод қурилиши 1993 йил октябрида бошланди ва бор-йўғи 18 ойда 1995 йил майда тугатилди. 1995 йилда қўшма қорхона олтиннинг биринчи туркумини ишлаб чиқарди.

1994 йилда «Омонтов Голдфилдс» Ўзбекистон Британия қўшма қорхонаси ташкил этилди. Унинг чет эллик муассисла-

ри Лонро компанияси (Буюк Британия) ва Халқаро Молия корпорацияси ҳисобланади. Қўшма корхонанинг мақсади Довгизтов ва Омонтовтойнинг олтинга бой конларини ўзлаштиришдан иборат. Бу мажмуа 1998 йилда ишга тушди. Ҳозирги вақтда ўзбекистонлик шериклар билан машҳур «Ньюмонт Майнинг Корпорейшн» (АҚШ) ва «Мицуи» (Япония) компаниялари ўртасида Тошкент зонасининг олтин рудали конларини ўзлаштириш ҳақида битим имзоланди. Фаолиятнинг кўпгина соҳаларида ҳам бир қанча бошқа истиқболли лойиҳалар ишлаб чиқилмоқда.

Республиканинг табиий бойликларини чет эл компаниялари билан биргаликда ўзлаштириш соҳасида ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш борасида Ўзбекистоннинг имкониятлари кенг. Бундан ҳамкорликнинг юқорида келтирилган мисоллари, шундай лойиҳаларни амалга ошириш чет эллик инвесторларни юксак даражада қизиқтираётганлигини яна бир бор исботламоқда.

Республикада ярим тайёр, яъни бирламчи ишлов берилган маҳсулотларнинг турли хиллари кенг қўламда ишлаб чиқилмоқда. Улар технология цикли тугалланган тақдирда рақобатга бардошли тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун яхши бошланғич материал бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Республикада жаҳон бозорида ва ички бозорларда талаб юқори бўлган хилма-хил кабель маҳсулоти олиш учун ярим тайёр маҳсулот сифатида ишлаб чиқарилаётган мис ана шундай қайта ишлашга мисол бўла олади.

Яна бир гоյ қимматли ярим тайёр маҳсулот капролактамадир. Афсуски, ҳозир республикада ишлаб чиқарилаётган капролактаманинг 10 фоизидангина қайта ишлаш мақсадида фойдаланилмоқда. Капролактаманинг кўп соҳаларда қўлланилишини ҳисобга олиб, уни республиканинг ўзида қайта ишлашни бевоcита ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Капролактамини қайта ишлаш мақсадида капрон толалари ва иплар чиқарадиган бир қатор корхоналар ташкил этиш имконияти бор. Бу тола ва иплардан аралаш газламалар, гилам буюмлар, нотўқима материаллар ва бошқа халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришда фойдаланилади.

Бундан ташқари, капролактамини қайта ишлаш чоғида автомобилсозлик ва самолётсозликда, ҳамда ишлаб чиқариш техника маҳсулотлари чиқарадиган бир қанча бошқа тармоқларда фойдаланиладиган турли конструкцион пластмасса-

лар олиш мумкин. Капролактандан идиш ва ўров материаллари ишлаб чиқариш учун пленка ҳолидаги полиамидлар ҳам олиш мумкин. Бундай материалларга бўлган талаб нафақат республикада, балки қўшни давлатларда ҳам чекланмаган.

Хомашё заҳираларидан тўлароқ фойдаланиш мақсадида республикада ишлаб чиқарилаётган капролактаннинг 70-80 фоизини қайта ишлай оладиган қувватларни вужудга келтириш вазифаси қўйилмоқда. Бу масалани чет эл капиталини жалб қилиш, капрон иглар ишлаб чиқарадиган фабрикалар барпо этиш йўли билан ҳал қилиш мўлжалланмоқда. Кейинчалик халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарадиган бир қатор энгил саноат корхоналари, шуниндек, конструкцион пластмассалар ишлаб чиқарадиган йирик корхона ташкил этиш назарда тутилмоқда.

Республикада 23 минг т. нитрон толаси ишлаб чиқарадиган қувватлар вужудга келтирилган. Маълумки, бу маҳсулот мебель ва дағал газламалар, қўлда ва машинада тўқиш учун йиғирилган ип, пайпоқ ва гилам маҳсулотлари, устки трикотаж, мато, сунъий мўйна ва бошқа кўпгина маҳсулотлар тайёрлаш учун бошланғич хомашё бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга, жуда кам миқдордаги 25 фоиз нитрон толаси қайта ишланиб, тайёр маҳсулот ҳолига келтирилмоқда, қолган қисми эса ярим тайёр маҳсулот сифатида экспорт қилинмоқда.

Нитрон толасини ишлаб чиқариш учун хомашё заҳиралари мавжудлигини, республикада, ҳамда бошқа мамлакатларда унга талаб катталигини ҳисобга олиб, шунингдек, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида келажакда Навоий комбинатини қайта қуриш ва кенгайтириш мўлжалланмоқда.

Ўзбекистон тупроғининг ноёб унумдорлиги унинг муҳим хусусияти бўлиб, бу ҳол республикани қудратли агросаноат салоҳиятига эга мамлакатга айлантириш имконини берди. Қулай иқлим шароитлари, деҳқончиликнинг суғориш усулида олиб борилиши, республикада қудратли қишлоқ хўжалик ресурслари базасини ҳамда қишлоқ хўжалик хомашёсини қайта ишлайдиган корхоналарни ривожлантириш учун яхши шароит яратди.

Ўзбекистон қадимдан (суғорма) деҳқончилик мамлақати бўлиб келган. Суғорма деҳқончилик озиқ-овқат соҳасида Республика мустақиллигининг негизи ва асосий экспорт маҳсулотининг манбаидир. Бугунги кунда, Ўзбекистон ташқи бозорда талаб катта бўлган маҳсулот пахта толасининг асосий ишлаб чиқарувчиси ва етказиб берувчисидир. Республика пахта

толаси ишлаб чиқариш бўйича дунёда тўртинчи ва уни экспорт қилиш бўйича иккинчи ўринда туради.

Республикада пахтани асосли қайта ишлаш йўли изчиллик билан олиб борилмоқда. Бу йўл кўшимча қиймат ҳосил қилиш учун максимал имконият беради. Саноатнинг пахтани қайта ишлаш, тўқимачилик, тикувчилик тармоқларига маблағлар сарфлаш энг самарали, фойдали бўлиб, у ўзини тез оқлайди.

Республиканинг Бухоро, Андижон, Тошкент ва Фарғона шаҳарларида 4 та йирик тўқимачилик комбинати ишлаб турибди. Булардан ташқари, 30 дан ортиқ ип йигирув-тўкув фабрикалари турли минтақаларда жойлашган. Чет эллик инвесторлар иштирокида ўнлаб қўшма корхоналар ташкил этилган. «Кабул-Тўйтепа-Текстайлз» (Жанубий Корея), «Аснам-текстил», «Катекс», «Элтекс», «Самжинтекс» (Туркия), «Супертекстил» (АҚШ) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Республика мева-сабзавот маҳсулотлари, узум, пилла, қоракул тери, жун етиштириш бўйича МДҲ мамлакатлари орасида етакчи ўринда туради. Ноёб табиий-иқлим шароитлари йил давомида картошкадан, сабзавотлар ва бошқа экинлардан бир неча марта ҳосил олиш имконини беради. Бу яратилган моддий-техникавий ишлаб чиқариш базаси билан кўшилиб, янги ва консерваланган хилма-хил мева-сабзавот маҳсулотларини етказиб бериш имконини бермоқда. Улар билан республика аҳолисининг эҳтиёжлари қондирилибгина қолмай, балки дунёдаги кўпгина мамлакатларни аҳолиси ҳам таъминланмоқда. Бугун Ўзбекистонда 5 млн. т.гача мева-сабзавот маҳсулоти етиштирилмоқда. Бу эса республика бозорининг эҳтиёжларидан анча ортиқдир.

Шу билан бирга, замонавий совутгичлар ва омборларнинг, мева ва сабзавотларни қайта ишлайдиган, идиш ўраш материаллари ишлаб чиқарадиган ихчам корхоналарнинг орқада қолаётганлиги ва етишмаётганлиги ҳозир жуда катта нобудгарчиликларга олиб келмоқда.

Мева-сабзавот маҳсулотини қайта ишлашга замонавий технологиялар, қадоқлаш ва ўраш техникаси, маркетинг жорий этилса, янада тез ва юқори самара беришга қодир. Истеъмол хоссалари билан ажралиб турадиган мевалар ва узум Ўзбекистонга азалдан шон-шуҳрат келтирган. Бу ерда анжир, анор, хурмо каби қимматли субтропик экинлар ҳам ўсади. Республикада уларни қайта ишлайдиган қувватларни вужудга келтириш ва янги узилган холида республикадан ташқарида сотиш

учун имкониятлар мавжуд. Республикада етиштирилаётган ме-валар ва узум экологик жиҳатидан соф бўлиб, уларда кўп миқдорда қимматли озиқ моддалари ва даромадлар бор.

Бундан ташқари янги узилган узум юқори сифатли вино маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун ажойиб хомашё ҳисобланади. Республика виночилари ҳар йили 16,5 млн. декалитр вино маҳсулотлари тайёрламоқдалар. 30 дан ортиқ номда вино, шампанвинолари ва коньякнинг турли навлари ишлаб чиқарилмоқда. Халқаро ярмаркалар, дегустациялар, танловлар ва кўргазмаларда Ўзбекистон винолари 92 та медаль билан тақдирланган.

Республика замонавий технологиялардан фойдаланган ҳолда ипакчилик саноати, қоракўлчилик маҳсулотлари, чарм буюмлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун салоҳиятга эга.

Ўзбекистоннинг кўпгина ноёб минерал хомашё ва қишлоқ хўжалик ресурсларига жаҳон бозорларида талаб катта. Бу ҳол уни ўзаро манфаатли савдо-иқтисодий муносабатлар ўрнатиш учун жозибадор қилиб қўяди. Чет эллик манфаатдор шериклар иштирокида иқтисодиётнинг ривожланган замонавий тузилмасини шакллантириш учун амалий шароитлар яратади. Бундай иқтисодиёт яқин йиллар ичидаёқ мамлакатнинг барқарор ва олқа ривожланишини, халқимизнинг фаровонлиги юксак даражага етишини таъминлаш мумкин.

Мамлакатнинг энэргия ва хомашёга бўлган эҳтиёжи тобора ортмоқда. Уларни қазиб олиш ва ишлаб чиқариш эса қимматга тушмоқда. Бинобарин, капитал маблағларни ҳаддан ташқари кўпайтириш йўлини тутмасдан, ресурслардан унумли фойдаланишга, шу жумладан, маҳсулотга ишлатиладиган метални камайтириш, арзонроқ ва фойдали материалларни қўллаш, шунингдек, уларни тежаб-тергаб сарфлаш ҳисобига ресурслардан унумли фойдаланишга эришиш керак.

Дарҳақиқат, ҳозирги кунда мавжуд ишлаб чиқариш кўламига бир фоиз миқдордаги тежам ҳам халқ хўжалигига миллион-миллион сўм фойда келтиради. Ишлаб чиқариш шунчалик катта экан, халқ хўжалигидаги моддий сарфларнинг тежалган ҳар бир фоизи миллий даромадни ҳам ошириши мумкин. Масалан, ҳисобларга кўра, асосий ишлаб чиқариш даромадларининг ҳар бир сўмига фонд самарадорлиги фақат бир тийиндан ошса ва айланма маблағларнинг бир фоизи тежаладиган бўлса, шундан ҳосил бўладиган маблағлардан иккита завод қуриш мумкин экан.

Ҳозирги вақтда хомашё, материаллари, ёқилғи ва электр энергияни тежаш энг муҳим масаладир. Республикамизда хилма-хил техника жуда кўп, агар биз ундан уқув билан тўла фойдаланмасак, халқимиз манфаатларига чексиз зарар келтирган бўламиз. Битта корхонада хомашё, материал ва маблағларни тежаб сарф қилиш натижасида бир неча минг сўм иқтисод қилиш мумкин. Республика миқёсида ҳар бир ишчининг граммлаб, сантиметрлаб, киловатт-соатлаб, тийинлаб қилган тежами натижасида неча юз млн., балки млрд. сўм тежалиши мумкин.

Моддий ресурсларни тежаш йўллари деганда, тежаш усулларини, яъни нима асосда ва қандай тадбирлар натижасида тежаш мумкинлигини тушунамиз. Тежашнинг асосий йўллари:

— ишлаб чиқариш техникавий йўл (техника тараққиёти, ихтисослаштириш ва ҳ.к.;

— ижтимоий-иқтисодий йўл (ижтимоий мусобақа, хўжалик ҳисоби ва ҳ.к.).

Тежашнинг ишлаб чиқаришдаги техникавий йўллари ишлаб чиқариш кучлари билан чамбарчас боғланган бўлса, тежашнинг ижтимоий-иқтисодий йўллари ишлаб чиқариш муносабатлари тавсифи билан боғлиқдир. Тежаш манбалари нима ҳисобига тежаш мумкинлигини кўрсатади. Ишлаб чиқаришда тежаш манбалари:

— машина ва буюмларнинг оғирлигини камайтириш билан бирга уларнинг сифатини ошириш;

— ишлаб чиқариш талаблари ва чиқитларини камайтириш;

— тақчил материалларни бошқа шунга ўхшаш материаллар билан алмаштириб моддий ресурслардан қайтадан фойдаланишдан иборат.

Ишлаб чиқаришда чиқитларни камайтириш моддий бойликларни тежашда муҳим ўрин тутди. Ишлаб чиқаришда истеъмол қилинадиган хомашё ва материалларни тўғри танлаш ва уларни ўз вақтида сифатли қилиб тайёрлаш янги техника ва технологияни жорий қилиш ҳам тежамкорлик омилларидандир. Ишлаб чиқаришни химиялаштирилиши натижасида, ишлаб чиқариш чиқитлари анча камайди. Химиялаштиришнинг материалларни тежашга таъсири, хомашёдан комплекс фойдаланишда, ишлаб чиқариш чиқитларидан фойдаланишда, технология жараёнларини интенсификаштиришда ва шу туфайли хомашёнинг солиштира сарфини камайтиришда янги хил сунъий материаллар яратишда намоён бўлади.

Инсоният олдида жаҳон иқтисодиётини ривожлантириш учун энергияга бўлган эҳтиёжни қондиришдан ўзга илож йўқ. Бироқ ҳозирда электр энергиясини ишлаб чиқариш жараёни мавжуд табиий муҳитга таъсир даражасини камайтирган ҳолда энергияни кўпроқ ишлаб чиқариш масаласи кўндаланг бўлиб турибди. Бу эса ўз навбатида, маъқул келадиган йўлни топиш шу куннинг ва умуман инсоният келажагининг доимий ташвишлариға айланган. Хомашё ресурсларидан фойдаланиш ва экологик мувозанатни сақлаш XX асрнинг бошидан то ҳозирги кунгача ишлаб чиқарилган кўмирнинг 45%, темир рудасининг 57%, нефтнинг 76%, табиий газнинг 80%и кейинги 25 йилга тўғри келар экан. Ана шундай ҳолатни хомашёнинг бошқа турлари тўғрисида ҳам гапириш мумкин.

Хомашё ресурсларини ишлаб чиқариш йилдан йилга кўпайиб бораётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Бугунга келиб илмий-мантиқий таҳлилларга кўра 80-90 йиллардагига қараганда бу хомашё ресурслари 1,5-2 баробарга кўпайган. Ер юзида вужудга келган бундай ҳолат инсониятни хомашё ресурслари билан таъминлашнинг заҳира имкониятлари, ҳосилдор ерлар, ичимлик суви манбаларининг камайиб кетиши ва бошқа бир қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Вужудга келган экологик вазият инсон организми ва унинг ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир этмасдан иложи йўқ. Бошқа томондан эса, фан-техника тараққиётининг кўлами асосида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасини хомашё ресурслари, фойдали қазилмалар билан етарли миқдорда таъминлаш муаммосини ҳал қилишимиз керак. Мазкур муаммоларни ижобий ҳал қилиш учун иқтисодчиларнинг таҳлилларига кўра XXI аср бошларига келганда жаҳон мамлакатларида ҳар йили ўрта ҳисоб билан 650-880 млрд. доллар ҳажмида маблағ ажратилиши талаб этилади[8].

Ҳар йили планетамиз атмосферасидан 150-170 млн. тонна заҳарли карбонат ангидрид гази чиқариб ташланади, ундан ташқари йилига 250 млн. тонна чанг ва 70-80 млрд. метр куб газ, 1 млн. т. дан ортиқ кўрқошин бирикмалари атмосферага чиқариб юборилади. Умуман атмосферамизни ифлослантираётган химиявий моддаларнинг сони 100 дан ортиб кетган.

Дунё океанига ҳар йили 12-15 т. га яқин нефть ва нефть маҳсулотлари ташланмоқда. Ҳар йили саноат корхоналарини қуриш учун минг-минглаб гектар ер майдонлари ажратиб берилмоқда. Бунинг натижасида йилига 7,3 млн. га, ёки

рилмоқда. Бунинг натижасида йилига 7,3 млн. га, ёки минутига 14 га ўрмон йўқотилмоқда[4].

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хулоса қилсак, инсоният ишлаб чиқаришни қанчалик кўпайтирса унга шунчалик кўп хомашё ва материал ресурсларидан фойдаланиш зарур бўлади, бу эса ўз навбатида ижтимоий-иқтисодий ва кўпгина бошқа муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Ҳозирда умум-башарий глобал муаммолар ҳақида шунчалик кўп гапирилаяптики, гўёки бу муаммони ечишга барча халқлар аллқачон бирлашиб бел боғлагандек туюлади, бироқ амалда эса аҳвол кундан-кунга ёмонлашиб бормоқда.

Янги қуриляётган корхоналарнинг экологик хавфсизлиги ҳам талаб даражасида эмас. Буларнинг ечимини интилиш ва тиришқоқлик билан эмас, балки, илмий-техника тараққиёти натижаларидан тўғри фойдаланиш орқали топиш мумкин. Шу сабабли чиқиндисиз техника-технологиялар жорий этиш жуда долзарбдир.

Масаланинг бошқа томондан муаммолар ҳозирда ҳам материал ресурслардан фойдаланишдаги муҳимлигини йўқотмаган. Дунёда уруш эҳтиёжлари учун материал ресурсларнинг анчагина қисми сарфланмоқда. Дунёдаги уруш можаролари чиққан минтақаларни санаб ўтишнинг ўзигина кишини ларзага солади: Афғонистон, Югославия, Тожикистон, Чеченистон, Исроил, Фаластин ва бошқалар. Уруш ҳал этилишининг ягона йўли бу дипломатиядир. Юқорида баён этилганларнинг ҳаммаси учун ресурслар керак.

Машиналарнинг мутлақ оғирлиги (ўз оғирлиги) билан нисбий оғирлиги машинанинг қувват бирлигига тўғри келадиган оғирлиги, (масалан дизелнинг 1 от кучига ёки юк автомобилларининг бир юк кўтариш кучига тўғри келадиган оғирлиги) бор. Бу жиҳатдан сўнгги йилларда катта муваффақиятларга эришилди. Аммо, машиналар оғирлигини янада камайтириш имкониятлари ҳали тугаган эмас. Масалан, турли заводларда ишлаб чиқариладиган бир хил қувватга эга бўлган бир типдаги машиналарнинг оғирлиги бир-биридан 10-15%га фарқ қилади.

Ишлаб чиқариш чиқитларини камайтириш моддий бойликларни тежашда муҳим ўрин тугади. Ишлаб чиқариш чиқитларига ва нобудгарчиликка ҳали ҳам кўпгина корхоналарда йўл қўйилмоқда. Бу муҳим резервдан корхоналар яхши фойдаланмаяптилар.

Ишлаб чиқаришда истеъмол қилинадиган хомашё ва металлларни тўғри танлаш, уларни ўз вақтида сифатли қилиб тайёрлаш, янги техника ва технологияни жорий қилиш ҳам тежамкорлик омилларидандир. Масалан, эркин боғланиш ўрнига штамплаш усуллари қўллаш натижасида чиқитлар 20-25% га камаяди. Боғланиб қилинган заготовка, одатда, ундан ясалган деталлардан кўра анча оғир бўлади.

Янги ускуналар ўрнатиш ва катта маблағ сарфлаш талаб қилинмайдиган ҳолда кундалик технологияни тўғри олиб бориш, ишлаб чиқариш маданиятини кўтариш, нобудгарчилик ва чиқитларни анча камайтиришни таъминлайди. Хомашё ва материаллардан комплекс фойдаланиш ҳам ишлаб чиқариш воқитларидан фойдаланишнинг юксак шаклидир. Ҳар хил технология жараёнларининг қўлланилиши ва бир хил хомашёдан хилма хил истеъмол хусусиятига эга бўлган буюмлар ишлаб чиқариш, хомашёдан комплекс фойдаланишнинг муҳим ҳислатидир.

Масалан, корхона кукун чиқитларидан худди ўша механика воситасида майда буюмлар ишлаб чиқарар экан, ана шу чиқитлардан фойдаланиш мумкин бўлади. Агар, кукун чиқитларини химиявий йўл билан қайта ишлаб бир қатор бошқа хил маҳсулотлар (елим, спирт ва ҳ.к) ҳосил қилинар экан, бу хомашёдан комплекс фойдаланиш мумкин. Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқитларидан фойдаланишнинг қуйидаги 3 та умумий шарти муълум:

— жуда кўп чиқитларни бир ерга тўплаб, иш кенг кўламада ташкил этилган тақдирдагина бунга эришиш мумкин;

— машиналарни такомиллаштириш (бунинг эвазига авваллари истеъмолга арзимаган) нарсалар ишлаб чиқариш истеъмоли учун яроқли бўлади;

— илм-фан ютуқлари, айниқса, чиқитларнинг фойдали хусусиятларини очиб берадиган химия саноатининг муваффақиялари бўлади.

Домна ишлаб чиқаришда (клошник) чангини батамом ушлаб қолиш ва ишга солишнинг уюштирилиши ғоят муҳимдир. Кукун металлургияси ёки металлокерамика усули металл чиқитларидан фойдаланишга имкон беради. Домна ва кокс газларидан фойдаланишнинг янги усулларига жиддий эътибор берилмоғи лозим. Ёғоч-тахта қипиғи ва пайрахалардан (ёғоч тайёрлаш ва ёғочсозлик саноатида) жуда қимматли маҳсулот тайёрлаш мумкин.

Моддий ресурслардан фойдаланиш даражасининг асосий кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш услуги ресурслар тежамкорлигида ниҳоят зарурдир. Асбоб-ускуналар хомашё металлридан самарали фойдаланиш даражаси ўзининг кўрсаткичлари билан белгиланади. Бу кўрсаткичлар ишлаб чиқариш жараёни ва ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутиб белгиланади. Хомашё металллар ҳамда ускуналарнинг ейилиши-эскириши ҳамда чиқинди ва нобуд бўлиш даражаси ҳам акс этмоғи лозим. Акс ҳолда бундай кўрсаткичлар объектив ва тўла бўлолмайди.

Мазкур барча кўрсаткичлар ўз навбатида меъёр ва ҳисоботнинг ҳақиқий кўрсаткичларига бўлинади. Хомашё дастлаб ишлатилганда тайёр маҳсулот ҳосил қилиш кўрсаткичи ёки ишлатилганда хомашёдан тайёр яроқли маҳсулот чиқиши кўрсаткичи қўлланилади. Яроқли маҳсулот чиқиш кўрсаткичи металл қуйишдан мих ишлаб чиқаришни нормаллашда фойдаланилади ва рангдор металл, чўян ва пўлат қуйилмаларни ишлаб чиқаришнинг техникавий даражаси ҳисобга олинади.

Ишлаб чиқариш воситаларини тежаб-тергаш ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда катта аҳамиятга эга. Ишлаб чиқариш воситаларини тежаб-тергаш деганимизда маҳсулот бирлигига ишлаб чиқариш фондлари, хомашё, материаллар ва ёқилғини камроқ сарф қилиш, бу билан маҳсулотнинг сифати, унинг пишиқлиги, чидамлилиқ муддатига зиён етказмасликни тушунамиз.

Ишлаб чиқариш фондларидан хомашё, материаллар ва ёқилғидан фойдаланишни яхшилаш ишлаб чиқариш қувваларидан тўлиқ ва тежамли фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, корхонанинг маблағларга бўлган эҳтиёжини камайтириш ва шу билан пировард корхонанинг молиявий аҳволини яхшилашга имкон беради.

Моддий ресурсларни тежаш йўллари деганимизда, тежаш усуллари, яъни нима асосида ва қандай тадбирлар натижасида тежаш мумкин эканлигини тушуниш керак. Тежашнинг асосий таснифи ишлаб чиқаришнинг техникавий йўли (техника тараққиёти, ихтисослаштириш ва х.к.); ижтимоий- иқтисодий йўл (ижтимоий мусобақа, хўжалик ҳисоби ва ҳ.к.) дан иборат.

Тежашнинг ишлаб чиқариш техникавий йўллари, ишлаб чиқариш кучлари билан чамбарчас боғланган бўлса, тежашнинг ижтимоий-иқтисодий йўллари ишлаб чиқариш муносабатлари характери билан боғлиқдир. Мавжуд ижтимоий тизимнинг

иқтисодий қонунлари тақозо қилинган бу омиллар муайян бир ижтимоий шароитлардагина амал қилади. Тежаш манбалари нима ҳисобига тежаш мумкинлигини кўрсатади.

Кўпгина буюмлар бир марта ишлатилгандан кейин қайта ишлатишга ярайверади. Шина, металл, каучук буюмлари шундай буюмлардир. Ёрдамчи, мойлаш материаллари ва шахсий истеъмол материаллари (кийим-кечак, қоғоз буюмлар, шиналар) ҳам шулар жумласидандир. Шунинг учун ҳам ишлатилган резина, ёғоч, мой, қоғоз, шина ва шу каби нарсаларни нобуд қилмасдан тўплаш ва уларни ишга солишни ташкил этиш муҳим аҳамият касб этади. Моддий ресурсларни тежаб-тергаб сарф қилишнинг ташкилий иқтисодий заминда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, ташкилий - иқтисодий тадбирлар моддий бойликлардан яхшироқ фойдаланиш учун муҳим, зарур шарт-шароитлар яратади ва уни рағбатлантиради, ишлаб чиқаришнинг техникавий омиллари эса шу ишлаб чиқариш майдонида материалларни тежашга бевосита имкон яратади.

Ҳозирги вақтда, хомашё, металлар, ёқилғи ва электр энергиядан тежаб-тергаб фойдаланиш, техникани, асбоб-ускуналарни эҳтиёт қилиш ҳар қачонгидан муҳимдир. Мамлакатимизда ҳозир хилма хил техника жуда кўп, агар ундан уқув билан тўла фойдаланилмаса, халқимиз манфаатларига чексиз зарар келтирган бўламиз. Битта заводда хомашё материаллари ва маблағлардан тежаб-тергаб фойдаланиш натижасида бир неча минг сўм тежалиши мумкин. Агар мамлакатимиздаги барча корхоналарнинг тежалган маблағларини жамласак неча млрд. сўмни ташкил этиш мумкин. Бу эса ҳар бир ишчи граммлаб, сантиметрлаб, киловатт соатлаб, тийинлаб қилинган тежами мажмуи бўлади.

Саноатда металл қуйишнинг аниқ усуллари жорий қилиниши ва металларни тежашга қаратилган бошқа техникавий тадбирлар қўлланилиши мумкин. Аммо, ижтимоий мусобақа, маркетингни режа асосида ташкил этиш ходимларнинг манфаатлари ва шу каби имкониятлар фақат бозор иқтисодиётигагина хосдир. Моддий ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланишни таъминловчи асосий йўлларнинг бири, ҳўжалик ҳисобини тинмай такомиллаштириб боришдир.

1.3. Моддий ресурсларни тежашда маркетингнинг аҳамияти

Тўғри ташкил этилган маркетинг фаолияти моддий ресурсларни тежашнинг муҳим омилларидандир. Саноат маҳсулоти тан нарҳига кирган моддий харажатлар харидининг аксарият

қисмини ташкил этувчи моддий ресурслар маркетинг орқали ўтади. Маркетинг режалаштиришда йўл қўйиладиган жуда кичик хато ҳам хунук оқибатларга олиб келиши мумкин.

Корхонанинг моддий ресурсларга эҳтиёжини аниқ тўғри белгилаш учун хомашё, материал ва ёқилғи сарфлашнинг прогрессив меъёрлари, яъни уларни имкони борича тежаб-тергаб фойдаланишни кўзда тутган меъёрлар бўлиши лозим. Масалан, 1997 йилги миллий иқтисодиёт режасида ишлаб чиқариш ва қурилишдаги металллар сарфи меъёри қайтадан кўрилгандан кейин ҳам 21,0 млн. т. ёқилғи, 1,1 млн. т. бензин, дизел ёқилғиси, 640 минг т. металл прокати ва ҳ.к. тежаш кўзда тутилган эди[4]. Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг муҳим резервларидан бири ишлаб чиқаришдаги моддий-техника ресурслари таркибини тинмай яхшилаб боришидир.

Миллий иқтисодиётда ривожланиб бораётган фан-техника иқтисодий жиҳатдан янги илғор металллар салмоғини муттасил ошириб боришга имкон беради. Уларнинг ишлаб чиқаришга жорий қилиниши аввало, маркетинг бизнес режасида акс этади. Иккиламчи хомашё ва чиқитларни ишга солиш маркетинг бўлимларининг фаолиятига ҳам боғлиқдир. Маълумки, улардан яхши фойдаланган тақдирда тақчил материалларни анча тежаш, янги қувватларни ишга солиш учун қилинадиган капитал ҳаражатларини анча камайтиради.

Маркетинг бўлимлари меъёрдан ташқари ва ошиқча туриб қолган материалларни ишга солиб уларга самарали фойдаланишга ёрдам бериб, ишлаб чиқариш воситаларининг заҳирада туриш муддатига ижобий таъсир кўрсатади. Ижтимоий тақрор ишлаб чиқариш жараёни тинимсиз давом этишини таъминлайдиган қилиб моддий ресурслар заҳирасининг зарур минимал меъёрларини белгилаш лозим.

Ҳозирги вақтда заҳиралар сақлашни фақат бир кунга қисқартирилганда Республикада ҳам кўшимча 265 минг т. металл прокати, 313 минг т. цемент ва 2 млн т. кўмир ва бошқалар тежалар экан[5].

Маркетингда оператив режалаштириш хусусан махсус ҳукумат номенклатурасидаги материалларга аниқ талабномалар тузиш ҳам маркетингда муҳим ўрин тутди. Аммо, фондлар спецификасини тузишда хатога йўл қўйилса, корхонанинг ишига жиддий зарар етказилиши мумкин. Айтайлик, завод ёки фабриканинг маҳсулот ишлаб чиқариши учун

талаб қилинадиган материалларнинг ҳажми ёки нави нотўғри ёзилса, ёхуд бирон хил материал тафсилотномага тасодифан киритилмай қолса корхонанинг иши тўхтаб қолиши мумкин. Фондларга тафсилотнома тузилаётганида маркетинг органлари материалларнинг комплексини ва кенг ассортиментини таъмин этишга интиломоғи лозим. Тафсилотнома тузилаётганда:

— материалларни иқтисодий жиҳатдан фойдали талабномага киритиш имконини назарда тутиш;

— материалларнинг иқтисодий жиҳатдан фойдаси, тежамсиз турларини қисқартиришга ҳаракат қилиш керак.

Хомашё ва материалларни қабул қилишда уларнинг сифати ва миқдорига жиддий эътибор бериш зарур. Бу ҳам моддий ресурсни тежашда катта роль ўйнайди. Материалларнинг миқдорини пухта текшириб қабул қилиш, маҳсулот етказиб берувчи ва темир йўлнинг раҳбари жавобгарлигини оширади. Маълумки, улар материалларнинг миқдори ва хилма хиллигини тўла таъминлаб, жўнатиш ва етказиб беришга мажбурдирлар. Шунингдек, миқдорий қабул қилиш хўжасизликка қарши курашни ҳам кучайтиради. Қабул қилишда идишларга ҳам эътибор берилиш лозим. Металларни миқдорий қабул қилиш тартиби давлат арбитражининг тегишли қўлланмасида белгилаб берилган.

Маркетинг соҳасининг ходимлари бу қўлланмани пухта билиб олишлари лозим. Материаллар сифатини қабул қилиш ҳам жуда муҳимдир. Материаллар қабул қилишнинг бу хили маҳсулот етказиб берувчи корхоналарнинг жавобгарлигини оширади ва сифатсиз маҳсулот чиқаришнинг олдини олади. Маҳсулотнинг сифатлидиги техника талаби жиҳатдан корхонанинг махсус органлари: техник назорат бўлими, лаборатория, баъзида эса цехлар назорат қилади. Аммо, бу ҳолларда ҳам маркетинг бўлимлари корхонага келтириладиган материалларнинг сифатини доим назорат қилиб туришлари лозим бўлади.

Хомашё ва материалларнинг яхши сақланиши омбор хўжалигининг қандай ташкил этилишига боғлиқ. Афсус, кўпгина корхоналарда омбор хўжалигининг ахvoli қониқарли эмас. Моддий ресурсларнинг бевосита цехларда сарф қилиниши мунтазам равишда қаттиқ назорат қилиб бориш ҳам материалларни тежашда муҳим омилдир.

Тажриба шуни кўрсатадики, бундай назоратнинг энг самарали шакли цехларни таъмин этишда лимит қўлланишидир. Бу тартибнинг моҳияти шундан иборатки, цехга хомашё ва материаллар фақат белгиланган лимитга мувофиқ берилади, агар сифатсиз ёки белгиланган меъёрдан ошиқ сарф қилиниши туфайли хомашё ва материаллар тугаб қолгудай бўлса, кейинчалик цехлар фақат корхона раҳбарлигининг ижозати билан таъмин этилади. Хомашё ва материалларни тўғри сарфлаш учун курашда моддий ресурслар ҳисоби корхона омборлари ва цехларнинг ўзида яхши йўлга қўйилганлиги муҳим ўрин тутади.

Маркетинг бўлимлари ишлаб чиқариш заҳираларини доим текшириб туришлари, ортиқча заҳиралар тўпланиб қолмаслигига йўл қўймасликлари лозим. Меъёрдан ортиқ ёки кераксиз, ортиқча запас пайдо бўлиб қолган тақдирда, уни дарҳол ишга солиш (реализация қилиш) чораларини кўрмоқ зарур. Айрим мамлакатлар корхоналарида маркетинг бўлимлари қошида ишлаб чиқариш цехларини ташкил этиш кенг йўлга қўйилган. Бу цехлар материалларни истеъмолга тайёрлаб беради ва иқтисодий жиҳатдан катта фойда келтиради. Бу цехлар ишлаб чиқаришни олдиндан тайёрланган комплекторлар билан таъмир этишга имкон беради. Улар кўплаб бичишнинг энг мувофиқ чизмаларини қўллаб, металл, кукун, тахта-ёқоч ва бошқаларнинг чиқитларини нисбатан камайтирадилар.

Маркетинг бўлимлари корхоналарнинг моддий ресурсларини истеъмол қилиш жараёнига фаол қатнашишлари лозим. Маркетинг тизимининг ўзи ҳам миллий иқтисодиётнинг муҳим соҳаси сифатида ишлаб чиқариш воситаларини истеъмол қилади. Биз бу ўринда тез суръатларда ривожланиб бораётган реклама, омбор хўжалигини мисол тариқасида келтирамиз. Омборларни кенгайтириш, қайта қуриш, жиҳозлар ва уларнинг янгиларини қуриш кўплаб ишлаб чиқариш воситалари истеъмолини таъминлайди. Маркетинг бўлимлари таъмирлаш, иситиш, ёритиш, механизациялаш, ишлаб чиқариш характеридаги ишларни ўз зиммасига олади.

Фикримизча, маркетинг бўлимларига миллий иқтисодиёт ишлаб чиқариш воситаларининг истеъмолчиси сифатида қараш, улардан фойдаланишни яхшилашда муҳим аҳамият касб этган бўлур эди.

Бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос моделига мувофиқ кўп укладли иқтисодиёт ва мулкдорлар синфини шаклланди.

тириш республикада олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, кичик ва ўрта тадбиркорлик ривожланишида иқтисодиётнинг ушбу тармоқига маблағларни жалб қилиш муҳим муаммо ҳисобланади.

Ўзбекистонда ҳозирги пайтда давлат молия ресурслари, хорижий кредит линиялари ва бошқа манбаларни қўллаган ҳолда, кичик ва ўрта корхоналарни молиявий қўллаб-қувватлашнинг маҳаллий шарт-шароити, хорижда муваффақиятли амалга оширилаётган усул ва механизмларни ҳисобга олган комплекс тузилма шаклланди.

Ақсарият янги иқтисодий ғоялар эскириб, ўз вазифасини ўтган ғояларга қарама-қарши тарзда улар ўрнига пайдо бўлади. Кичик тадбиркорлик юксак ривожланган мамлакатларда (айни шу тарзда) майдонга келди ва у ҳар қандай мамлакат иқтисодиёти учун бениҳоя зарур эканлигини кўрсатди.

Ўзбекистоннинг кўп укладли янги иқтисодиёти шу тарздаги фаолиятни амалга ошириш учун ҳар жиҳатдан қулай муҳитни вужудга келтириб, йирик ва кичик корхоналар ўзаро ҳамкорлигининг янада мустақамланишига имкон берди. Шунинг учун замонавий иқтисодиётда янги соҳа сифтида шаклланаётган кичик ва йирик бизнесни назарий жиҳатдан ўрганиш шунингдек, уни амалиётга жорий этаётган тадбиркорлар фаолиятига қизиқиш ўсиб бормоқда.

Бугунги кунда бозор иқтисодиётига муқобил бошқа бирор йўл йўқ. Бироқ унинг муваффақиятли ишлаши кўп жиҳатдан товар ишлаб чиқарувчилар мустақиллиги ва эркинлигига боғлиқ. Бирор товарни ишлаб чиқарадиган корхона, фирма, бирлашма уни сотишда ҳамда бюджетга солиқ ва бошқа тўловларни тўлаганидан кейин фойда олишда тўлиқ мустақилликка эга бўлиши, шунингдек, ўз хўжалик опреациялари учун иқтисодий жиҳатдан масъулият сезиши зарур. Бозорда ишлаб чиқарувчи (сотувчи) ва истеъмолчи (харидор) тенг ҳуқуқли шериклар сифатида қатнашади.

Ўзбекистон Республикасининг «корхоналар тўғрисида»ги қонунда корхона юридик ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик субъекти саналади. У меҳнат жамоаси томонидан мол-мулк ва бошқа воситалардан фойдаланиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаради, сотади, ишлар бажаради, хизматлар кўрсатади. Корхоналарда мулкчилик шаклидан қатъий назар фойда (даромад) олиш учун фаолият юритиш лозимлиги қатъий белгиланган. Давлат

унинг фаолиятига меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларда келтирилган ҳолатлардан ташқари имкон борича қўйилма, ташаббускорлик ва тадбиркорлик қилиши учун эркинлик беради.

Барча мулкчилик ва ҳўжалик шаклидаги корхона ва ташкилотлар ягона давлат реестрига мувофиқ 1999 йил 1 октябрдаги ҳолатга кўра, турли соҳалар бўйича рўйхатга олинган субъектлар сони тахминан 180 мингга ташкил этди, бундан 121 мингдан ортиғи ўрта ва кичик корхоналар, шу жумладан микрофирмалар. Республикада фаолият юритаётган корхоналар умумий сонидан уларнинг улуши 1999 йилнинг 9 оyi мобайнида 60,2 фоиздан ошди. Бу давр ичида улар республика ялпи ички маҳсулотининг 28,5 фоизи миқдоридан маҳсулот ишлаб чиқарди, ишлар бажарди ва хизмат кўрсатди.

Давлат корхоналари улардан фарқли равишда қудратли ишлаб чиқариш имкони бўлишига қарамай, маҳсулот турларини танлаш, бозорда сотиш ҳажмларини оширишида камроқ эркинликка эга. Чунки, улар давлат олдида ўз мажбуриятларини бажаради. Бу эса муайян даражада бозор тамойилларини қўллаш соҳасини торайтиради. Бундан ташқари, тармоқда монопол бўлган йирик давлат корхоналари эркин белгиланадиган бозор нархларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шунинг учун давлат корхоналарининг, ҳиссадорлик жамиятларини, ташкил этиш, қўшимча ишлаб чиқариш ҳамкорлигини яратиш бозор муносабатларини ўрнатишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Жамоа мулкчилигига асосланган корхоналар бозор эҳтиёжларига тезроқ муносабат билдиради.

Монополияга қарши сиёсат кўп укладли иқтисодий шакллантириш ва ривожлантириш муҳим ўрин эгаллайди. Утиш даври шароити учун республика ҳукумати анча аниқ монополияга қарши чоралар ишлаб чиқдики, улар аввало монопол корхоналар фаолиятига қаратилган. Шундай чоралар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

— мавжуд давлат бошқарув тузилмаларини монопол ҳолатидан чиқариш ва янги монопол тузилмалари пайдо бўлишини таъқиқлаш;

— шахсий ва истеъмол эҳтиёжларини товар ишлаб чиқарилиши ва айланиши қондалари билан мувофиқлаштирадиган ишончли товар ишлаб чиқарувчиларни шакллантириш;

— товар ишлаб чиқарувчиларни давлат ва бозор монополиясида ҳуқуқий ҳимоя қилишни таъминлаш.

Кўрсатилган тадбирлар Ўзбекистон Республикаси монополияга қарши кураш қўмитаси, шунингдек, ваколати ташкилотлари томонидан амалга оширилади. Ушбу махсус қонун билан бирга нефть, табиий газ ва кўмирни қазиб олиш ва ташиш; электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқариш ва етказиш; ҳаммабоп электр ва почта алоқаси хизматлари; сув қувурлари ва канализация хизматлари соҳасида табиий монополь субъектларнинг фаолият кўрсатиши ҳам назарда тутилган. Портлар ва аэропортлар ҳам давлат томонидан тартибга солиниши керак.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш монополияни йўқотиш, соғлом рақобатчиликни ривожлантириш ва тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантиришнинг муҳим шартларидан бири. Бу жараён республикада анча фаол олиб борилмоқда. Шундай қилиб, 1998 йилда 332 корхона ва объектни хусусийлаштириш режалаштирилган эди. Амалда эса 450 дан ортиқ корхона, 1999 йил январ, сентябр ойлари мобайнида 336 корхона хусусийлаштирилди. Бу мулкдор синфини шакллантириш ва бозор муҳитини ривожлантиришда, монополияга қарши кураш чораларига амал қилиш ва товар ишлаб чиқарувчилар рақобатчилигини яратишда ҳам жуда сезиларли натижага эришилди.

Монополияга қарши кураш тизимида рақобатни кучайтириш мақсадида давлат мулки олди-сотдиси катта аҳамият касб этади, бунда унинг эгаси ўзгаради; бу эса бозорни ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатади. Бу ҳолда банклар ҳам қатнашиши аҳамиятлидир. Чунки, бунда уларнинг корхона ишлаб чиқариш фаолиятида қатнашиши кенгайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида солиқ сиёсатида катта аҳамият берилади. Аввал қабул қилинган «Корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинадиган Солиқлар тўғрисида»ги қонунни ҳисобга олмаганда солиқ кодекси ягона олиқ тизимини тасдиқлаган, ҳамда мулкчилик шаклидан қатъий назар, барча солиқ тўловлари тенг ҳуқуқчилигини назарда тутадиган дастлабки қонун ҳужжати ҳисобланади. Унда солиққа тортиш объекти аниқ белгиланган фойда ёки даромад; уларни шакллантириш тамойиллари, ставкалар, шунингдек, жисмоний ва юридик шахслар учун ягона имтиёзлар тизими кўрсатилган.

Адам [6] Смит давлатни энг паст даражадан фаровонлик чўққисига кўтариш учун тинчлик ва бошқарувда сабр-тоқат билан бирга солиқлар ҳам зарурлигини таъкидлаганди. Бироқ со-

лиқларга фақат давлат хазинасини тўлдириш манбаи сифатида қараш тўғри эмас. Улар рақбатлантириш ҳиссасига ҳам эгадир. Масалан, турли мамлакатлар солиқ тизимида солиқлар тадбир-корлик воситаси сифатида кенг қўлланилади: Бу мақсадда муайян солиқ имтиёзларидан фойдаланилади. Улар орасида инвестиция солиқ кредити, «ер бойликлари»нинг камайиши тезлаштирилган амортизация ва бошқалар аҳамиятли саналади. Солиқ тизими ҳам хорижий тажрибани бевосита кўчирмасида, хориждагига ўхшаш рақбатлантирувчи солиқ имтиёзларини қўллайди.

Ижтимоий соҳага бевосита боғлиқ муайян ташкилотларнинг фаолиятдан тушган даромад тўлиқ озод қилиниб қўлланилади. Табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари ўтказилишида, солиқни ва бошқа ижтимоий соҳа, объектларни сақлаш, фойда суммаси турли ҳайрия фондларига ўтказилганда, нафақадаги меҳнатидан фойдаланилганда солиқлардан тўла ёки қисман озод қилинади.

Қўшма, кичик ва хусусий корхоналарни ташкил этишда солиқларнинг рақбатлантирувчи аҳамияти яққол кўзга ташланади. Фаолиятнинг дастлабки 2 йили мобайнида улар умуман озод этилади ёки солиқ миқдорлари камайтирилади. Илмий тадқиқот, тажриба конструкторлик ишлари ўтказилиши, корхона ихтиёрида қолган фойда ҳисобига амалга ошириладиган янги жадал технологиялар ва маҳсулот турлари ўзлаштирилишига ҳам солиқлар ижобий таъсир қилади.

Фуқаролар даромадлар учун тўлайдиган солиқларга келсак, бизнингча истеъмол сарфланаётган қисми, яъни даромад ва ишлаб чиқаришга янги сарфланган маблағ орасидаги фарқи учун солиқ солиниши лозим. Бошқача айтганда, «Мерседес»да юришни истасангиз марҳамат.

Янги тузилмавий сиёсат кўп укладли иқтисодийни тезроқ яратиш ва тадбиркорлик соҳасини ривожлантиришга йўналтирилган. Иқтисодий ривожланиш тадбиркорлик соҳасини ривожлантиришга йўналтирилган. Иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари ҳам шундан далолат бермоқда. 1999 йил 9 ой ичида республикада ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажми 4,4 фоизга, аҳоли жон бошига ҳисобланганда тахминан 3 фоизга ошди. Бунда иқтисодийнинг нодавлат соҳаси улуши ЯИМ умумий ҳажмининг тахминан 65% ни ташкил қилди. Бу давр ичида 1998 йил январь-сентябрига қараганда аҳоли пул да-

ромадлари 1.6 марта кўпайди, асосий сармояга инвестициялар эса қарийиб 10% га ошди[3].

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш ва мулкдор синфини яратиш жараёни анча сезиларли кўзга ташланади. Кўрсатилган даврда иқтисодиётнинг турли соҳаларида 293 корхона ташкил қилинди. Хусусийлаштирилган мол-мулк умумий қиймати тахминан 9 млрд. сўм бўлди. Шундан 6.8 млрд. сўм ёки 78.8%ни асосий воситалар улушига тўғри келади. Хусусийлаштирилган давлат мол-мулки тармоқлараро тузилмасида қурилиш, саноат ва транспорт энг катта солиштирма оғирликка эгадир. Республикада ижобий шарт-шароитлар, зарур меъёрий-ҳуқуқий негиз ва кафолатлар яратилган ўрта, кичик ва хусусий тадбиркорлик ривожланмоқда.

Ўрта ва кичик корхоналарнинг ишлаб чиқаришдаги муваффақиятлари шубҳасиз кишини қувонтиради, лекин улар анча кўпайтирилиши лозим. Давлатимиз раҳбарларини таъкидлашича, «Айниқса қишлоқ хўжалигидан озод бўлган аҳоли бандлиги, маҳаллий хомашё, қишлоқ хўжалиги ва қурилиш ресурсларини кенг қайта ишлаш, ички истеъмол бозорини халқ истеъмол моллари ва хизматлар билан тўлдириш каби ўтқир муаммоларини ҳал қилиш кўп жиҳатдан кичик ва ўрта тадбиркорларнинг ривожланишига боғлиқдир»[3]. Биз кичик ва ўрта тадбиркорлик иқтисодиётимиз тузилмаси, аҳоли бандлиги тузилмасида асосий ўрин тутушига эришишимиз лозимдир.

Юқоридаги мулоҳазалардан хулоса қилиш мумкинки, турли мулкчилик шакллари мавжудлиги шароитида товар ишлаб чиқарувчиларининг мустақиллигини таъминлаш, монополияга қарши тадбирлар ва рақобатчиликни яратиш, тадбиркорлик фаолиятини рақбатлантиришда солиқлар орқали тадбиркорларга имкониятлар берилиши, иқтисодий ўсиш бозор ислоҳотлари ҳаётийлигини яққол кўрсатмоқда.

Иқтисодиётнинг тадбиркорлик тармоқида инвестициялар жараёнини тўлиқ амалга оширишга имкон бермаётган муаммолар орасида— реклама ахборот билан таъминлашнинг етишмаслигини кўрсатиш даркор. Тармоқлар ва минтақалар ривожланиши бўйича муҳим йўналишларни ҳисобга олиб, ишлаб чиқаришни мақбул тақсимлаш мақсадида лойиҳаларни ахборот билан таъминлаш энди вужудга келмоқда.

Ислоҳотлар натижаларини ҳисобга олган ҳолда давлатимизнинг босқичма-босқич, ижтимоий йўналтирилган иқтисодий

ислохотларнинг йўли ҳақ эканлигини белгилайди. Миллий иқтисодиётнинг бозор муносабатлари қўйган масалаларини ҳал этиш йўлида ҳукуватимиз мақсадли, муваффақиятли натижалар бераётган оқилона иқтисодий сиёсат ўтказмоқда. Сиёсий барқарорлик ҳукуватимизнинг кетма-кетлик ва чуқур ўйлаб чиқилган иқтисодий сиёсати республикамизда ўтказилаётган бозор ислохотлари муваффақиятининг асоси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Вазирлар Маҳкамаси мажлисида қилган маърузаларида: «Турли корхона ва тармоқлар фаолиятини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, қерда раҳбарлар маркетинг ва маркетинг тадқиқотлари билан жиддий шуғулланаётган бўлсалар, ўша ерда барқарор фаолият таъминланмоқда, фойда ва дивидент олинмоқда, ўз вақтида иш ҳақи тўланмоқда» деб таъкидлаган эди[3].

Маркетинг-истеъмолчиларнинг ҳозир ва келажакдаги талабларини қондиришга қаратилган товарлар сотиш, натижада фойда олиш билан боғлиқ фаолият туридир. Буларнинг барчаси энди иш бошлаётган бизнесменлардан тортиб, қатта ҳаётий тажрибага эга бўлган тадбиркорлар, сиёсатчи, санъаткор, спортчига қадар маркетинг-бозор жараёни тўғрисида чуқур билимга эга бўлишини талаб қилади.

Маркетингнинг назарий ва амалий асосларини чуқур билиш тижорат хавф-хатарни ўз вақтида ҳис қилиш ва камайтириш, унинг вариантларини ҳисоблашда мавжуд бўлган турларидан энг мақбулини танлаш, рақобат шароитида бозорни энг сифатли товар ва хизматлар билан тўлдириш, доимий талаб мавжуд бўлган шароитда харидорларнинг турли гуруҳлари учун сотиш, нархни аниқлаш ва оқибатда ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Реклама (лотинча-қичқирмоқ) бирор корхона, маҳсулот, хизмат тури, ижтимоий фаолиятнинг бирор турини амалга ошириш мақсадида қилинган ишдир. Шу мақсадда реклама корхона ёки ижтимоий фаолиятнинг бирор бир маҳсулот ёки хизмат турига кенг жамоатчиликнинг эътиборини жалб этади. Яхши ташкил этилган реклама бозор талабини олдиндан кўра билиш ва бозор шароитида харидорлар оқимини бошқара олиш имкониятини беради.

Рекламанинг асосий вазифаси махсус ахборотлардан фойдаланиб маҳсулот, хизмат турлари ва уларни харид қилиш жойи ҳақида ахборот беришдир. Лекин рекламанинг вазифаси фақат бу

билан чегараланиб қолмайди. Унинг ўзига хослиги шундаки, реклама ахборотни тарғибот ва ташвиқот билан бирга олиб боради.

Шундай қилиб, фаол реклама ахборот берувчи ва айни вақтда ишонтирувчи, маълум мақсадга йўналтирувчи бўлиши лозим. Шу турдаги реклама талабни маълум йўналишга солади, уни бир турдаги хизмат ва маҳсулотдан бошқасига кўчиради, талабни оширади ва харидорларнинг ниятига таъсир қилади. Реклама ишлаб чиқарувчи, савдо ва харидорлар ўртасида тижорат ахбороти олмаслигига имкон беради. Реклама – маҳсулот ва хизматлар турининг ишлаб чиқаришдаги савдо ва харидорларнинг эҳтиёжи ҳақидаги хилма-хил ахборот оқими. Рекламанинг охириги мақсади бозорда таклиф қилинган маҳсулотларнинг харидорлар томонидан қабул қилиниши эҳтимолини ошириш. Реклама қилинаётган маҳсулотнинг сотилиши, уларнинг олдиндан режалаштирилган реализация миқдори билан ўсиб бормоғи лозим. Маҳсулотларга бўлган талабни ҳисобга олмай, реклама қилиш талаб ва таклифнинг бир-бирига мос келмаслигига олиб келиш мумкин. Бу мақсад босқичма-босқич амалга оширилади. Ҳар бир босқичда ҳар хил вазифа қўйилади: харидорлар диққатини маҳсулотга жалб этиш, уларда қизиқиш уйқотиш, талабларни шакллантириш, харид имкониятини корхонанинг харидор талабини баржара олиш имконига йўналтириш. Бироқ, реклама психологик кураш ҳамдир. Унинг таъсир кучи жуда катта.

Реклама, унинг самарадорлигини ошириш талабларига жавоб бериши керак, яъни аниқ ва ҳаққоний, маъноли ва илмий асосланган кўпроқ ахборотни ўз ичига олган ва дидли фойдали бўлмоқи лозим. Рекламани ишлаб чиқарувчи ва сотувчи ҳам амалга ошириши мумкин. Бу ҳолда ишлаб чиқарувчи ўз рекламасини ҳар томонлама олувчига қаратади.

Савдо ходимлари ўзлари сотаётган маҳсулотларин яхши билимоғи керак. Шунинг учун ишлаб чиқарувчининг рекламаси харидорларда камроқ ҳиссиёт уйғотади, лекин кўпроқ ахборот етказди. Савдо рекламаси эса, харидорларга аталган бўлиб, маҳсулот ҳақидаги ахборот билан бирга савдо маданияти ва эстетикасининг ошишига кўмаклашиши мумкин.

Маркетингда рекламани бошқариш аввало юқорида таъкидланган рекламали мақсад ва вазифалардан келиб чиқади. Маркетинг қамраб олувчи масалалар жуда кўп ва рангбарангдир. У маҳсулотнинг мақбул жиҳозланиши ва безалиши бўйича тадқиқотларни, нарх-наво масалаларини, реклама сотувчига ва маҳсулот сотилгандан кейинги харидорга хизмат кўрсатишни ҳам ўз ичига олади, хуллас ишлаб чиқарувчидан то

ҳам ўз ичига олади, ҳуллас ишлаб чиқарувчидан то истеъмолчигача бўлган муносабатни бошқаришни ўз ичига олади. Рекламани бошқариш эса ўз навбатида, маркетинг вазифаларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

Реклама ўз олдига қўйилган мақсади, тузилиши, йўналтирилиши, амалга оширилиши, молиялаш манбаи, амал қилиш муддати кабиларга қараб турли бўлиши мумкин. Уларни куйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

Товарлар ва нуфузли фирма рекламаси. Товарларга йўналтирилган рекламанинг асосий мақсади харидорлада айрим товарларга нисбатан талабни шакллантириш ва уни сотиб олишга ишонтириш ҳамда рақбатлантиришдир. Бундай реклама маълум товарни ҳар томонлама харидорларга таништиради ва тарқиб қилади. Товарнинг барча хоссалари, хусусиятлари кўриниши, сифат кўрсаткичлари ҳақида истеъмолчиларга ҳар томонлама тўлиқ маълумот беради. Бу билан у харидорда товарга нисбатан қизиқиш уйғотади. Масалан, «Косонсой Текмен» қўшма корхонаси маҳсулотлари рекламасини олишимиз мумкин. Бу маҳсулотларнинг чидамлилиги ва жундан тайёрланганлиги ва бошқа яхши томонлари телевидение, радио, матбуотда берилиши бу товарларга қизиқиш уйғотмоқда.

Нуфузли реклама фирмаларининг рақобатчиларга нисбатан устунликларини барчага тарғиб қилувчи, кўрсатувчи реклама бўлиб, унинг асосий мақсади бўйича барча харидор бўлади ва кенг жамоатчилик орасида фирманинг яхши номи, имиджини яратиш ва харидорларни ишонтиришдир. Табиийки, бунда фирманинг товари кафолатли сифатга эга, лекин фикрни харидор онгига сингдиришга ҳаракат қилинади.

Рекламанинг бевосита ва билвосита тури, айниқса кенг тарқалган. Бевосита реклама тижорат асосида амалга оширилади. Унда реклама берувчининг шахсан топшириладиган маълумотлари асосида бирор хабарнома, хизмат ёки товари ҳақидаги барча кўрсатмалар ёритилади. Бевосита реклама тўғридан-тўғри эмас, балки қандайдир қопланган ҳолда, кўзга ташланмайдиган ҳолда усталик билан амалга оширилади. Бунда реклама берувчи кўрсатилмайди ва реклама воситасидан ҳам фойдаланилмайди.

Рекламалар ҳимоялаш, бирлаштириш, кириш ва киритиш мақсадлари учун қулланувчи рекламаларга ҳам гуруҳланади. ўз номидан маълумки, бундай мақсадда амалга ошириладиган рекламалар кўп ҳолларда тадбиркор, ишлаб чиқарувчилар томонидан товарларни бозорга киритиш ёки рақобатчилардан ҳимоя

қилиш ва ниҳоят уни енгиш учун уюшмалар тузиш, бирга ҳаракат қилиш каби мақсадларда амалга оширадилар. Бозорга кириб ўз товарларини рақобат курашида енгиб чиқиш, ҳимоя қилиш учун ҳам шу турдаги рекламалардан фойдаланадилар.

Айрим бозорларда қўлланиши мумкин бўлган товар стратегиясига мос рекламалар бир хил ёки ҳар хил бўлиши мумкин. Бир ҳилда амалга ошириладиган рекламалар бозорларнинг хилма-хиллиги, минтақалар ва вилоятларнинг ўзига хос хусусиятларидан қатъий назар бир ҳолда олиб борилади. Бу реклама харажатларни тежашга, реклама матнни тузишни соддалаштириш, унинг таъсир доирасини кенгайтириш имконини беради. Бироқ, бу реклама айрим ҳолларда бозорлар, минтақаларнинг хусусиятларини ҳисобга олмагани туфайли кутилмаган ёмон оқибатларга ҳам олиб келиши, қийинчиликлар туғдириши мумкин. Масалан, тўртта рақамли Японияда удум маъносини билдиради ва бу рақам японлар учун рекламада бўлмаслиги лозим ёки яшил ранг Мисрнинг миллий ранги мусулмон мамлакатларида руҳонийларнинг кийим-кечагида ишлатилади.

Рекламани амалга оширишда тўғри восита ва усуллардан фойдаланилади. Улар ичида тўғридан-тўғри, бевосита реклама қилиш воситалари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу рекламани реклама агентлари томонидан бўлажак ва доимий харидорлар билан учрашиб адабиётлар, варақалар, хатлар ва бошқа ҳар хил реклама материалларини тарқатиш билан амалга оширилади. Улар алоқа қилиш муассасалари (почта, телефон, телеграф) орқали ҳам йўналтирилиши мумкин. Матбуот рекламаси газета, журнал, справочниклар, фирмаларнинг бюллетенлари орқали амалга оширилади. Босма усулда қилинадиган реклама проспектлар, каталоглар, буклетлар, плакатлар откритка, календар ва бошқа усулдаги маҳсулотлар ёрдамида қилинадиган рекламалардир. Экран рекламаси телевидение, кино, полиэкран, слайд-проекциялар орқали амалга оширилади. Реклама қилишда радио- телефон, телеграф, факслар ҳам муҳим роль ўйнайди. Транспорт воситаларига ҳар хил плакат, эълон, ёзувлар ёпиштириш, уларнинг деворларини бўяш, ёзиш, расмлар, графиклар, чизмалар чизиш орқали реклама қилиш. Товарларни сотиш жойида реклама ўз ичига, магазин витриналарига уларни қўйиш, савдо залларига кўргазмалар, товар белгилари, плоншетлар осиб йўли билан қилинади.

Реклама одатда жуда қиммат туради. Шунинг учун фирма унинг асосий вазифаси нимадан иборат эканлигини унутмаган ҳолда

қилинажак реклама ҳақидаги ўзининг чуқур ўйлаган маркетинг ечимини қабул қилиши керак. Маблаг ҳақида масала равшанлашиб бўлганда, реклама бўйича шуғулланувчиларга катта масъулият юкланади, яъни реклама бўйича мутахассис қобилиятли, мавжуд имкониятлардан фойдаланиб, аввало ўз иши, муассасасининг обрўини сақлаши лозим. Шунинг учун реклама бўйича мутахассис маркетинг муҳитини ва ташкилотдаги маркетинг тузилмасига таянган ҳолда қўйидаги қоидаларга риоя қилиниши лозим:

— рекламадаги асосий элемент товарларни сифати ва корхонанинг бозордаги мавқеи;

— товарлар рекламасида барчани жалб этадиган оддий, гоҳида харидорлар товарларни кўриш учун сафарбар қиладиган усуллар бўлиши;

— рекламада товарни турли рангларда кўрсатиш ва бу ранглар харидорларни ўзига жалб эта олиши зарур;

— товар рекламасида маҳаллий анъаналарни ҳисобга олиш ва товарни қандай минтақада ва қандай ёшдаги харидорларга мўлжалланган бўлиши муҳимдир.

Тайёрланаётган рекламанинг самарали чиқиши пишиқ тузилган корхона таркибида маркетинг фаолияти ва уни бошқарувчи менежер, қобилиятига ҳам боғлиқ. Асосан реклама берувчи фирма ва ташкилотлар ўз таркибини қўйидагича тузади. Бу тузилма фирма раҳбари ва бир неча бошқарувчи субъектлардан иборат бўлади. Бу каби фирмалар асосан ҳеч қачон рекламани ўзи тайёрламайди ва кўпгина реклама агентликларига мурожаат қилишга мажбур қилади. Бундай фирма ва ташкилотлар фақат тайёр бўлган реклама эълонлари баҳоси билан қизиқади ва бу каби реклама берувчиларнинг кўпчилиги улгуржи савдо билан шуғулланувчи фирма ва савдо ташкилотлари бўлиши мумкин.

Ўзбекистонда ҳозирча бозорда маркетинг муҳити етуқ даражада бўлмаганлиги сабабли ҳам бундай таркибдаги муассасалар кўп. Бозорда аниқ бир мақсадга таянган ҳолда иш юритувчи компаниялар ҳам бор. Уларнинг таркибий тузилиши ҳам фаолият юритиш предметига боғлиқ. Қўйида асосан, ишлаб чиқарувчи корхоналар, ва йирик давлат микёсидаги компаниялар тузилиши берилган. Бу таркиб бўйича рекламани бошқаришда чакана савдода самарадорликка эришиш мумкин. Шу билан бирга маркетинг хизмати фаолияти корхонадаги янги товарлар ёрдамида истеъмолчилар хоҳишларини, яъни моддий жиҳатдан ўзига тўқ бўлганларни бошқариш имконини беради.

Бозор талабларига жавоб берувчи воситани топиш реклама бошқарувчисининг асосий муаммосидир. Реклама воситаларига ёндашишнинг сон (реклама қанча кишини қамраб олади) ва сифат (реклама маълумотлари истеъмолчиларнинг қайси табақаларига етиб боради) мезонлари мавжуд. Масалан, реклама бошқарувчиси асосан аёлларни қизиқтирувчи маҳсулотларини тарқиб қилмоқчи. Бунинг учун у икки газетадан бирини танлаши лозим. «А» газета кундалик оммавий газета бўлиб, уни турли кишилар ўқийдилар. Реклама нархи: минг нусхадаги бир устун жой ўн доллардан. «Б» газета ихтисослашган, асосан уй бекаларига мўлжалланган. Ундаги реклама нархи минг нусхада бир устун жой 25 доллардир. Бунда тўғри қарорга келиш кўп омилларни ҳисобга олишни талаб қилади.

Товарлар, хизматлар ва умуман бирон бир ижтимоий-сиёсий вакилликни реклама қилиш маркетинг фаолиятининг ажралмас қисми бўлгани учун уни режалаштириш ҳам маркетингни режалаштириш билан унинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиши ва узвий боғланиши лозим. Рекламани режалаштириш бир қанча илмий тадқиқотлар, изланишлар олиб бориш, аввало, истеъмолчининг эҳтиёжи, талаби, унинг харидорлик хулқ-атворини ўрганишни тақозо этади. Чунки, реклама биринчи навбатда харидор ва бўлажак харидорларга қаратилган экан, демак, унинг кўнглини топиб, реклама қилиш лозим. Режа тузишда реклама тури ва уни етказиш воситаларини ҳам таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Реклама вақтини тўғри режалаштириш зарур. Бунда реклама товарларнинг бозордаги ҳаётийлик даврига мувофиқ амалга оширилмоғи лозим. Ҳар бир босқичга мос реклама қилиниши лозим. Товар, хизмат ва ҳ.к. рекламасини режалаштириш бир қанча босқичларни ўз ичига олади:

- рекламанинг мақсади, вазифалари аниқланади;
- реклама қилиниши лозим бўлган объектда, унинг чегараси, мазмуни, хоссалари ҳақидаги ахборот йиғилади;
- реклама кимга қаратилгани, яъни унинг субъекти аниқланади;
- реклама воситалари аниқланади.

Бу ишлар амалга оширилгач, реклама сарлавҳаси ва матни яратилади. Кўргазма қуроллари мусиқа ва бошқа таъсирчан воситалар аниқланади. Сўнгра, реклама қилиш графиги тузилиб, харидорларга мос вақтлар белгиланади. Реклама режаларини тузиш реклама тадбирларини ўтказишга сарфланиши лозим

бўлган харажатлар ва ундан олинадиган самарадорликни ҳисоблаш билан якунланади.

Рекламанинг мақсадини аниқлаш фирманинг асосий мақсадидан келиб чиқиб, товар ва хизматларни кўпроқ миқдорда сотиш ва фойда олишга қаратилган бўлади.

Реклама йўналтирилаётган харидорлар учун ҳам аниқ бўлмоқи лозим. Масалан, замонавий шим ёки спорт кийимини асосан ёшлар харид қиладилар, шундай экан, уларнинг рекламаси телевидиниёда ёшлар учун бериладиган кўрсатувлар оралиқида, аёллар кийимлари рекламаси уларга бағишланган кўрсатувлар орасида берилса мақсадга тезроқ эришилади.

Реклама қилиш ва вақтни танлаш айниқса муҳим бўлиб, бу иш кишилар кайфияти, ҳолатини эътиборга олмоқи лозим. Масалан, кундуз куни ёшларнинг ўқиш ва иш пайтида уларга яхши замонавий кийим-бошни реклама қилиш, рекламанинг таъсирини камайтиради. Рекламани амалга оширишда унинг миқдори, частотаси, телевидиниё, радио ёки матбуотдаги эълоннинг қайтарилиш графиги ишлаб чиқилади. Бунинг учун рекламанинг таъсирчанлиги, унинг қачон, қай йўсинда берилиши аниқланади. Хабарнома ва эълон аҳамиятига қараб, уни тарқатиш тартиби белгиланади. Рекламалар барчага тушунарли ва қиммат жиҳатидан эса мувофиқ келиши зарур. Акс ҳолда реклама берувчиларни чўчитиб юборади.

Реклама қилиш сценарийсининг ёзилиши режалаштирилиши лозим. Унда аввало рекламанинг шиори, сарлавҳаси аниқланади, сўнгра унинг матни белгиланади. Рекламага мусиқа, иллюстрация танланади ва ниҳоят рекламани неча нусхада берилиши аниқланади. Реклама шиори ва сарлавҳаси ниҳоятда янги, ўзига хос бўлмоқи лозим. У рекламачининг иқтидори, топқирлиги ва ақл заковатига боғлиқ. У ниҳоятда қисқа, мазмундор, тушунарли бўлмоқи лозим. Реклама матни тезис шаклида, масаланинг моҳиятини қатъий асослаган ҳолда оддий тушунарли қилиб ёзилиши лозим. Матннинг ҳажми 50-60 рақам сўзидан ошмаганлиги маъқул ҳисобланади.

Реклама хабарномаларини тарқатиш, истеъмолчиларга етказиш ва унинг ифодали бўлишига эришиш лозим. Бунинг учун ҳар хил кишилар (аёллар, болалар) ҳайвонлар, ўсимликлар расмлари билан қўшиб тасвирланади. Масалан, Японияда бу мақсадда реклама персонажлари сифатида машҳур актёрлар, спортчилар, давлат арбоблари хизматидан фойдаланилади. Америкада эса рекламага мутлақо ҳеч кимга таниш бўлмаган кишилар таклиф қилинади.

Режалаштиришнинг охири босқичи, реклама тадбирлари ўтказиш учун сарфланадиган харажатлар ва унинг самарадорлигини аниқлашдир. Реклама харажатлари қуйидаги усуллар билан аниқланади:

— **белгиланган фоиз усули.** Товарни кўзда тутилаётган сотиш ҳажмига нисбатан ёки ўтган йилда сотилган товарлар ҳажмига нисбатан қандайдир фоиз рекламага ажратилади ва унинг ёрдамида реклама харажатлари ҳисоблаб чиқилади.

II БОБ. МОДДИЙ РЕСУРСЛАРДАН ОҚИЛОНА ФЙДАЛАНИШ ВА ИҚТИСОДИЙ ҶСИШ

Халқимизнинг асрий орзу-умидлари ушалиб, Ўзбекистон мустақил давлат сифатида истиқлол йўлидан бормоқда. Шу босидан биз мана шу мустақил республикамиз иқтисодиётининг ўсиши учун ресурсларга катта эътибор беришимиз шарт.

Президент Ислон Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йилда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2001 йилда иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасида, 2000 йилда ҳам Республика иқтисодиёти ўтган йиллардаги каби барқарор ва изчил ривожланганлиги таъкидланди, яъни ўтган йили ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш 4%га, саноат ишлаб чиқариши ҳажми 6,4%га, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш 3,2%га ошган. Истеъмол моллари ишлаб чиқариш 7,7%га, чакана товар айланиши 7,8%га аҳолига пулли хизмат кўрсатиш ҳажми эса 14%га ортганлиги таъкидланди[3].

И. А. Каримов ривожланиш ҳақида сўзлаганда муҳим масалага эътиборингизни жалб этмоқчиман дейди. Албатта, тез суръатлар билан ривожланиш катта аҳмиятга эга ва буни ҳеч ким инкор қила олмайди. Мамлакатимизнинг 2000 йилдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиши якунларини ана шу назардан баҳолайдиган бўлсак, қуйидагилар қайд этилади:

– иқтисодиётимизда макроиқтисодиёт курсаткичларининг барқарорлиги ошди. Давлат бюджети камомати ялпи ички маҳсулотнинг 1%дан ошмади;

– нақд пул эмиссияси йил якунларига кўра, 9,4%ни ташкил этди, бу башорат қилинган даражадан анча пастдир.

Жами пул массаси, белгиланган даражадан, яъни ЯИМга нисбатан 19%дан ошмади. 2000 йил учун мулжалланган инвестиция дастури тўлиқ амалга оширилди.

Жами сармояларнинг 55% дан зиёди ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришга йўналтирилди. Енгил саноат, транспорт ва алоқа тармоқларига, шунингдек, ишлаб чиқариш

билан боғлиқ бўлмаган қурилишларга йўналтирилган сармоялар салмоғи ортди. Бундан ташқари 2000 йил якунлари бўйича ташқи савдо айланмасида 317,3 млн. АҚШ доллари миқдорида ижобий сальдога эришилди. Маълумки дунё бозорида нефть нархининг юқори бўлиб тургани кўпгина мамлакатлар учун 2000 йилда иқтисодий ўсишнинг асосий омили бўлди.

Аҳолининг сон жиҳатдан ортиб бориши турли-туман эҳтиёжларни қондиришнинг асосий ва бош манбаи табиатидир, унинг ресурслари, бойликларидир. Бу ресурслар ер ости ва усти дарёлари, қўллари, денгиз ва океанлари ҳайвонот дунёси бағридадир. Сиртдан қараганда, табиий ресурслар битмас-туганмас туюлади.

Бироқ ер юзида миллион-миллион йиллар давомида одамлар яшаб, унинг ресурслари ўзлаштирилиб, истеъмол қилиб келинаётгани, баъзан табиий ресурслар аёвсиз, ваҳшийларча, қайта тикланмай тортиб олинаётганлиги натижасида камайиб бормоқда. Ҳатто баъзи ғоят нодир оесурслар, кўп истеъмол қилинаётганларидан йўқолиб кетди ёки йўқолиб бормоқда.

Табиат ресурсларини ўзлаштиришда саноат инқилобидан кейинги айниқса XX асрда рекорд кўйди, деса бўлади. Бу ҳақда кейинги йилларда турли-туман адабиётларда, матбуот, радио телевиденияда кўп ёзилмоқда ва ёритилмоқда. Хуллас, бизнинг давримизга келиб табиий ресурслар ғоят чекланиб бормоқда. Инсоният бу билан сўзсиз ҳисоблашиши керак, акс ҳолда келажак ҳаётимиз хавф остидадир. Яна шуни айтиш керакки, айрим табиий ресурслар фақат айрим мамлакатлар ҳудудида жойлашган, бу уларнинг миллий бойлиги, миллий мулкидир. Бироқ уларни бошқа мамлакатларда, дунёнинг турли қитъаларида яшайдиган кишилар ҳам сотиб олиши, айирбошлашлар орқали истеъмол қилишлари мумкин. Шунинг учун, у ёки бу мамлакат, унинг халқи умуминсоний тараққиётини ўйлаб табиий ресурслардан тежаб фойдаланиши, исрофгарчиликка йўл қўймаслиги лозим. Шу билан бирга мавжуд ресурслар, уларни ишлатиш, улардан маҳсулотлар ишлаб чиқариш, уларга хўжалик жиҳатидан эғалик қилиш айрим меҳнат жамоалари, корхоналар, оилалар, ҳатто айрим шахслар ихтиёридадир. Демак, ресурсларни асраш, ўзига ва бошқаларга фойда келтирадиган қилиб фойдаланиш, уларни келажак авлод учун асраш ҳар биримизнинг бурчимиздир.

Маълумки, ресурсларнинг бир қисми иқтисодий ресурслардир, яъни дастлабки меҳнат таъсиридан ўтган, бироқ ҳали пи-

Ўзбекистон табиий ресурсларга бой мамлакат. Улар ичида ёқилги энергетика, металл минерал хомашё ресурслари алоҳида ўрин эгаллайди. Олимларнинг маълумотларига қараганда, мамлакатимиз ҳудудида 140 дан зиёд углеводлар газ ва газ конденсати, нефть, нефть газ конденсат конлари мавжуд. Шу нарса аён бўлдики, юртимизда газ ва нефтнинг бой заҳиралари мавжуд, бу эса мамлакатнинг ёқилги энергетика мустақиллигини таъминлаш билан бирга, бундай маҳсулотларни экспорт қилиш имконинин беради. Кейинги йилларда Мингбулоқ, Кўкдумалоқ нефть конлари ва Шўртонгаз комплексининг ўзлаштирилаётгани юқоридагиларга асос бўлади.

Ўзбекистон асл металллар ватани ҳамдир. Ҳозирда таркибида олтин ва кумуш бўлган 30 дан ортиқ кон аниқланган. Ўзбекистон мустақил бўлгач, ўз бойликларини ўзи тасарруф этишга киришди. 1993-2000 йилларда олтин ишлаб чиқаришни кўпайтириш дастури ишлаб чиқилган. Ана шу мақсадда олтин қазиб олиш бўйича янги корхоналар қурилмоқда. Ўзбекистон бошқа рангли металлларга ҳам бой мамлакат. Унда мис, қалай, кўрғошин, вольфрам, литий, алюминий, уран каби минерал хомашёларнинг йирик заҳиралари мавжуд.

Чотқол Қурама тоғларида, бошқа ҳудудларимизда темир, титан, марганец, хром, сурьма каби нодир хомашё конларини ўзлаштириш йўлга қўйилмоқда.

Мамлакатимизда нометал қазилма бойликлари ҳам жуда кўп. Бунга эритувчи моддаларнинг 30дан ортиқ конлари мавжудлиги, қимматбаҳо ва безак тошлар, табиий туз, сода, сульфат, калий, ош тузи, минерал сувлар ва ҳ.к.ни мисол қилишимиз мумкин.

Вақт жуда катта бойлик бўлиб, вақтни тежаш ҳам ҳар қандай тараққий этган миллат ва халқнинг олижаноб ҳислатидир. Умуман, вақтнинг қадрига етиш, уни тежаш умумий иқтисодий қонун эканлиги маълум. Аммо вақтни тежаш деганда ўтаётган соат ёки дақиқаларни ҳисобга олишни тушуниш керак эмас. Бу ерда гап вақт бирлиги ичида бажариладиган иш ҳажми, маҳсулотлар миқдори ва сифатини тежаш исрофгарчиликка йўл қўймаслик, ўтаётган дамларнинг қадр-қимматини баҳолай билиш, бекорга ўтказилган дамларга афсусланиб яшаш кабилар тушунилади. Вақтни тежаш деганда, кенг маънода, меҳнат унумдорлиги тушунилади.

Меҳнат унумли ҳамда унумсиз бўлиши мумкин. Унумли меҳнат, яратувчилик меҳнати, ўзининг яшаш минимуми, зару-

рий маҳсулотни яратиб, бошқалар учун, жамият равнақи учун кўшимча маҳсулот ҳам яратадиган киши меҳнатидир: унумсиз меҳнат-ҳатто ўзининг тирикчилик фондини ҳам яратмайдиган, зарурий маҳсулотни ҳам ишлаб чиқара олмайдиган меҳнатдир. Улардан бири- вақтни тежашга, иккинчиси- вақтни исроф қилишга мисол бўлади.

Ўзбек халқида «вақтинг кетди-нақдинг кетди» деган мақол бор. Бизнинг назаримизда «Вақтни тежашнинг иқтисодий қонуни» шу мақолда образли ифодаланган. Ўзбекистон ўзининг меҳнат ресурслари (ишга яроқли аҳолиси) кўплиги билан ҳам ажралиб туради. Бизда меҳнат ресурслари (иш кучи) жуда кўп, улар ортиқча деган фикрлар тез-тез ёзилиб туради. Бу мутлақ ҳақиқат бўлмай, нисбий тушунчалар, яъни республикамизда меҳнат ресурслари мавжуд иш жойларига насбатан ортиқчадир. Бу хулосадан меҳнат ресурсларидан истаганча, фойдаланиш мумкин, уларни тежаш, оқилона фойдаланиш устида бош қотирмаса ҳам бўлади, деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Бошқа ресурслар сингари меҳнат ресурслари ҳам чекланган.

Айниқса, малакали, тажрибали замонавий касбларни биладиган кишилар унчалик кўп эмас. Меҳнат ресурсларининг умумий ортиқчалиги шароитида шаҳар, вилоят, туманлардаги кўпгина корхоналар ишчи касбларини эгаллаган кишилар, ёшларнинг етишмаслигидан тўла қувват билан ишламаяпти.

Ўзбекистоннинг меҳнат ресурслари қандай? Ўзбекистон аҳолиси деярли 25 млн. кишини ташкил этади. Шунинг деярли ярми — 12 млн. киши меҳнат ресурсларидир. Меҳнат ресурсларининг кўпайиши, биринчидан аҳолининг табиий тез ўсиши ҳисобига. иккинчидан аҳоли умр кўришининг ортиши ҳисобига юз бермоқда. Ҳозирги даврда мавжуд меҳнатга лаёқатли аҳолининг 3,5 млн.и бевосита қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқаришида банд[9].

Аслида бу тармоқдаги ишларни 1,5-2 млн. киши билан ҳам бемалол бажарса бўлади. Барча меҳнат ресурсларининг 80%га шу яқини халқ хўжалигининг турли тармоқларида ишламоқда. Шу билан бирга меҳнат ресурсларининг 30% соғлиқни сақлаш, савдо, умумий овуқатланиш, тарбия, ижтимоий таъминот, халқ таълими, маданият, фан, санъат, давлат идоралари, ҳарбий хизмат соҳаларида хизмат қилади.

Меҳнат ресурслари — Ўзбекистоннинг асосий бойлиги. Бозор иқтисодиётига меҳнат ресурслари кўп бўлган мамлакатларнинг тезроқ ўтиши Япония, Малайзия, Туркия, Тайван, Син-

гапур, Индонезия, Бразилия каби мамлакатлар мисолида ўз ибтотини топди. Демак, биз бозор иқтисодиётига нисбатан қисқа муддатларда ўтишни мақсад қилаётган эканмиз, бунда ўлкамизнинг бой меҳнат ресурсларига асосланмоқдамиз.

Инсоният тараққиёти бизни ўраб турган табиий муҳит, шарт-шароитлардан самарали фойдаланиш масаласини тобора долзарб қилиб қўймоқда. Бу ерда гап ўлкамизда жойлашган денгиз, дарёлар, сув омборлари, қўллар имкониятлари, юрти-мизнинг бой ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан оқилона фойдаланишни ташкил этиш устида бормоқда. Бизнингча, иқтисодиётнинг шаклланишида табиий муҳит ва шарт-шароитлардан фойдаланиш лозим.

Дарёлар, қўллар, сув омборларидаги бой табиий ресурслар аввал такрор ишлаб чиқарилсин (масалан, сув ҳавзаларидаги балиқлар уларнинг умумий миқдорини камайтирилмаган ҳолда овланиши керак) ва тиклаб борилсин.

2.1. Иқтисодий ўсиш аломатлари ва унда ресурстежамкорликнинг аҳамияти

Ишлаб чиқаришда нобудгарчилик ва чиқитларни камайтириш моддий бойликларни тежашда муҳим ўрин тутати. Ишлаб чиқариш чиқитларига ва нобутгарчиликка ҳали кўпгина корхоналарда йўл қўйилмоқда. Бу муҳим резервдан корхоналар яхши фойдалана олмапти.

Ишлаб чиқаришда истеъмол қилинадиган хомашё ва материалларни тўғри тўплаш ва уларни ўз вақтида сифатли қилиб тайёрлаш янги техника ва технологияни жорий қилиш ҳам тежамкорлик омилларидандир.

Ишлаб чиқариш химиялаштирилиши натижасида ишлаб чиқариш чиқитлари анча камайтиди. Химиялаштиришнинг материалларни тежашга таъсири хомашёдан ҳар томонлама фойдаланишда, ишлаб чиқариш чиқитларидан фойдаланишда, технология жараёнларини инвестициялаштиришда ва шу туфайли хомашё солиштирма сарфининг камайтилишида, янги хил сунъий материаллар яратишда намоён бўлади. Бунда кўпгина буюмлар бир марта ишлатилганидан кейин яна қайта ишлатиш учун яроқли бўлиб қолаверади. Шина, металл, каучук буюмлар ана шундай қайта фойдаланиш мумкин бўлган буюмлардир.

Ёрдамчи мойлаш материаллари ва шахсий истеъмол материаллари (кийим-кечак, қоғоз буюмлар, шиша) ҳам шулар

Ўзбекистон ўтмишининг оғир оқибатларини бартараф этиш, тангликдан чиқиб олиш, иқтисодий мустақилликка эришиб, ривожланган мамлакатлар сафига қўшилишга имкон берадиган етарли куч-қудратга эга. Заминимиз қимматбаҳо минерал – хомашё ресурсларга бойлиги халқ хўжалигининг ички тузилишини ўзгартириш, республиканинг жаҳон бозорига чиқишини таъминлайдиган тармоқларни ривожлантиришга имкон беради.

Мустақиллик шароитида ер, ер ости бойликлари, бошқа табиий ресурслар, кўл авлодларнинг меҳнатлари билан барпо этилган иқтисодий, илмий-техникавий имкониятлар ва ақл-зиё салоҳияти миллий бойликка айланиб, аҳоли фаровонлигининг гарови ва ижтимоий тараққиётнинг асоси бўлиб қолади. Ўзбекистон заминида жуда улкан ва ноёб, ҳали ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этилмаган минерал хомашё ресурслари тўпланган. Ҳозирча республикада минерал хомашёнинг 95 тури борлиги аниқланган. Бу минерал хомашёларнинг 700 та кони мавжуд. Амалда Менделеев даврий жадвалидаги ҳамма элементлар республикамизда бор. 370 кон ишлаб турибди, уларда бир йил қазиб олинаётган кон жинслари ҳажми 200 млн. т.дан ортади.

Республикада катта табиий энергия ресурслари газ, нефть, гидроэнергетика ресурслари ва кўмирнинг мавжудлиги Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришда катта аҳамиятга эгадир. Марказий Осиё минтақасидаги газ кондесати захираларининг деярли 74%и, нефтнинг 31%и, табиий газнинг 40%и ва кўмирнинг 55%и Ўзбекистон улушига тўғри келади.

Табиий газнинг аниқланган захиралари деярли 2 трлн. куб м., кўмир 2 млрд. т кўпроқ, нефть 350 млн. т.ни ташкил этади. Табиий газ қазиб олиш бўйича Ўзбекистон собиқ иттифоқ республикалари орасида учинчи ўринда туради ва жаҳондаги газ қазиб чиқарувчи 10 та энг йирик мамлакат қаторига киради. Табиий газ асосий энергетика ресурси бўлиб қолмай, шу билан бирга нафақат республика эҳтиёжи учун, балки чет мамлакатларига сотиш учун ҳам минерал ўқитлар, синтетик тола ва иплар, полипропилен, полистирол ҳамда бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқаришда хомашёдир.

Республикада гидроэнергетика ресурсларининг жуда катта манбалари ҳам мавжуд. Ўрта Осиёдаги гидроэнергетика манбалари ва фойдаланишнинг техникавий имконияти бўлган гидроэнергетика ресурсларининг 14%и, амалда фойдаланилаётган гидроэнергетика ресурсларининг 21%и Ўзбекистонга тўғри ке-

лади. Шуни ҳам айтиш керакки, республиканинг гидроэнергетика имкониятларидан ҳали ҳам тўлиқ фойдаланилмапти. Ўзбекистоннинг ёқилғи-энергетика мажмуи унинг энергетика ресурсларига доим ортиб бораётган эҳтиёжни таъминлабгина қолмайди. Ўзбекистон кўп вақтдан буён бошқа минтақаларга табиий газ етказиб бермоқда.

Сўнгги икки йил ичида топилган нефть (Мингбулоқ ва Кўкдумалоқ конлари) ва газ заҳиралари келгусида республиканинг ўз эҳтиёжларини таъминлабгина қолмай, энергия манбаларини четга сотишни анча кўпайтиришга ҳам имкон беради.

Фойдали қазилмалар кўп турларининг аралаш жойлашгани, кон-геология шароитларининг қулайлиги, ҳудудларга кўп тўплангани бу конларни самарали ўзлаштириш, саноатнинг жаҳон бозорида рақобатбардош кон қазиб чиқарувчи кичик тармоқларини ривожлантириш учун шароит яратади.

Ўзбекистон қимматбаҳо ва нодир металллар — соф олтин, кумуш, уран ва бошқа ноёб металллар заҳиралари ҳамда уларни қазиб чиқариш жиҳатидан ҳам ажралиб туради. Республикада 30 та олтин кони қазиб чиқарадиган олтиннинг умумий ҳажми республикада МДҲ мамлакатлари орасида иккинчи ўринда, жаҳонда саккизинчи ўринда туради, аҳоли жон бошига олтин қазиб чиқариш жиҳатидан жаҳонда бешинчи ўринда туради. Ўзбек олтинининг сифати энг юқори жаҳон андозаларига мос келади, сўнгги икки йил ичида ўзбек олтини уч марта халқаро совринни олишга сазовор бўлди.

Стратегик жиҳатдан муҳим бўлган бошқа рангли нодир металллар-мис, молибден, қўроғошин, рух, вольфрам, литий кабиларнинг заҳиралари ҳам кўп.

Гил (каолин), дала шпати, шишабоп оддий кварц ва кварц-дала шпати қуми, бентонит гили, фосфоритлар ҳамда минерал ўқитлар, чинни-фаянс идишлар ички ҳамда ташқи бозорда рақобатлидир. Талаб жуда катта бўлган бошқа буюмлар ишлаб чиқариш учун хомашё сифатида фойдаланиладиган шу каби минералларни республикадаги мавжуд қимматбаҳо нометаллургия хомашёси қаторига киритиш мумкин. Бу минералларнинг кўплаб конлари ноёб табиат намуналари бўлиб, бутун Евроосиё минтақасида энг катта кон ҳисобланади. Бокситлар, фосфоритлар, турли тузларнинг заҳиралари келгуси асрда ҳам кўп йиллар республиканинг эҳтиёжларини таъминлай олади.

Иқкиламчи минерал ресурслар маъдан конлардаги ташлаб юборилган тоқ жиңслари, металлургия бойитиш корхоналари-

нинг чиқитлари, шунингдек маъданларнинг ҳисобга олинмаган заҳиралари ва конларнинг устини очишда чиққан жинслар заҳиралари ҳам муҳим манбалардир. Республикада ишлаб чиқарилаётган ресурсларнинг турлари, биринчи навбатда, металллар энг тақчил ресурслар қаторига киради, шу сабабли жаҳон бозорида уларга талаб катта.

Ўзбекистон қудратли қишлоқ хўжалигига эгадир. Республика катта экспорт имкониятига эга бўлган энг муҳим стратегик маҳсулот — пахта етиштирувчи ва ундан тайёрланадиган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи ҳамда етказиб берувчи асосий ўлкадир. Бутун Марказий Осиёда 2 млн. т. га яқин пахта толаси ишлаб чиқарилаётган бўлса, шундан 1,5 млн. т. си Ўзбекистон толасидир. Ўзбекистон пахта толаси ишлаб чиқаришда жаҳонда бешинчи ўринда ва уни экспорт қилишда иккинчи ўринда туради.

Республика минтақалараро меҳнат тақсимоотида сабзавот, мева ва узум етказиб берадиган асосий ўлка бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. Бу маҳсулотларнинг кўплари таъми жиҳатидан нодир ҳисобланади. Ҳозир Ўзбекистонда 5 млн. т.гача мева-сабзавот маҳсулотлари етиштирилмоқда, бу республика бозорининг эҳтиёжларидан анча ортиқдир.

Чорвачилик маҳсулотларининг кўпгина турлари пилла, жун, қорақўл тери ва ундан тайёрланадиган буюмлар республикадан ташқарида ҳам машҳур бўлиб, бажонидил харид қилинади.

Авлодларнинг меҳнати яратилган ишлаб чиқариш салоҳияти республикани янада самарали ривожлантириш учун ишончли иқтисодий асосдир. Барпо этилган қурилиш базаси, бинокорлик саноати қувватлари ва бу борада тажриба ресурслари мавжуд бўлган тақдирда белгиланган ўзгаришларни амалга оширишга қодирдир.

Республикада қудратли ва бир қанча нодир саноат корхоналари барпо этилган ва ишлаб турибди. Улар саноатнинг деярли барча тармоқлари оғир саноат, машинасозлик, самалётсозлик ва автомобилсозликдан тортиб, енгил саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати, фан билан боғлиқ ишлаб чиқариш тармоқларигача тааллуқлидир. Ўрта Осиёдаги машинасозлик маҳсулотларининг учдан икки қисми Ўзбекистонда тайёрланади. Республика ўрта Осиёда қора металллар ва прокат, самалётлар, моторлар, пахта териш машинаси ва бошқа хўжалик техникаси, кабель маҳсулотлари, экскаваторлар, кўтарма кранлар ва лифтлар, капролактом,

тўқимачилик ва пахта тозалаш саноати учун машина ускуналари, йигирувчи машиналар ва бошқа буюмларни ишлаб чиқарадиган бирдан-бир давлатдир. Ресурстежамкорликда иқтисодий усул асоси сифатида қуйидаги кўрсаткичларга эътибор бериши лозим бўлади:

1. Тармоқ иқтисодиётини бошқаришда моддий ресурслар харажатини бошқарувчи кўрсаткичлар.

2. Ресурсларни тежашда тармоқли ва минтақавий дастурлар бўлмоғи керак.

3. Бозор иқтисодиёти шароитида ресурсларни тежаш дастурларини реализация қилувчи механизмлар бўлиши керак.

Иқтисодиётни тармоқ моддий ресурслар харажатларини бошқариш кўрсаткичлари:

- корхона бўйича;
- тармоқ бўйича (вазирлик);
- халқ хўжалиги бўйича бошқаришдир.

Ҳозирги кунда иқтисодий бошқариш амалга оширилмоқда. Халқ хўжалиги, талаб ва солиқ орқали бошқариш, моддий ресурсларни бошқариш дастурлари орқали амалга оширилади.

Ҳозир ресурсларни тежаш дастурлари Ўзбекистон Фанлар Академиясида яратиладиган Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мажмуа дастури ҳисобланади. Бу дастурда ресурсни истеъмол қилиш бўлими мавжуд. Бу бўлимда фанлар Академиясининг илмий текшириш институтларида, тармоқ илмий текшириш институтларида олиб бориладиган ишлар акс эттирилган. Фақатгина фанлар Академиясининг 9 та институти янги моддий ресурсларни яратиш ва уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш билан шуғулланади.

Тармоқлар илмий текшириш институтларида ҳам янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга жалб этиш ишлари олиб борилади. Буларнинг натижалари Фанлар академиясида 20 йилга мўлжалланган дастурлар ишлаб чиқилган. Бу дастурлар ҳар 5 йилда қайта тузилиб, ишлаб чиқарилади ва натижалари умумлаштирилади. Бугунги кунда шу дастурларнинг 2015 йилга мўлжалланган лойиҳаси тайёрланмоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида ресурсларни тежаш дастурларини ишлаб чиқаришда 2 хил йўналиш асосида олиб борилади;

1. Фойданинг бир қисми янги техника ва технологияга жорий этилади.

2. Ҳиссадорлик жамиятлари, хусусий корхоналарда мақсадли акция сотиш ва ундан олинган маблағларни ресурс тежаш дастурларини жорий этишга сарфлаш.

Моддий ресурслардан фойдаланиш даражасининг асосий кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш услубияти асбоб-ускуналар, хомашё материалларидан самарали фойдаланиш даражаси бўйича ўзининг кўрсаткичлари билан белгиланган. Бу кўрсаткичлар ишлаб чиқариш жараёни ва ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутиб белгиланади. Хомашё материаллари ҳамда ускуналарнинг ейилиш, эскириши чиқинди ва нобуд бўлиши даражаси ҳам ўшаларда акс этмоғи лозим. Акс ҳолда бундай кўрсаткичлар объектив ва тўла бўлмайди. Хомашё ва материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини икки гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин.

Биринчиси — ишлаб чиқаришда ҳосил қилинган маҳсулот миқдори ёки шу хомашёдан қанчалик яроқли маҳсулот чиқиши; материаллардан фойдаланиш коэффициенти.

Иккинчиси — фойдаланишда, яъни эксплуатация жараёнида моторесурс, машина механизмлари, уларнинг деталь ва узелларининг ишлаш муддати, шунингдек, конструкциядаги ўлчовнинг физик бирлигида ифодаланган асосий материалларнинг ишлаш муддати. Мазкур барча кўрсаткичлар ўз навбатида меъёр ва ҳисобот ҳақиқий кўрсаткичларига бўлинади. Хомашё дастлаб ишлатилганда тайёр маҳсулот ҳосил қилиш кўрсаткичи ёки ишлатилган хомашёдан тайёр яроқли маҳсулот чиқиши кўрсаткичи қўлланилади.

Масалан, яроқли маҳсулот чиқиш кўрсаткичи металл қуйиш миҳ ишлаб чиқаришда металлларни сарф қилишни меъёрлашда фойдаланилади ва рангдор металл, чўян ва пўлат қуйилмаларни ишлаб чиқаришнинг техникавий ва ҳ.к. кўрсаткичлари эътиборга олинади.

2.2. Ресурслардан фойдаланиш доирасида халқаро иқтисодий ҳамкорлик

Мустақил Ўзбекистоннинг ўз халқи танлаб олган йўли очик, эркин бозор иқтисодиётига асосланган одил жамият, кучли демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан босқичма-босқич бормоқда.

Тараққий этаётган ҳар қандай давлат моддий ресурслардан оқилона фойдаланиши лозим. Шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 14 июнда қабул қилинган «Ташқи иқтисодий фаолият» ҳақидаги қонуни асос бўла олади. Республикада ўтказилаётган иқтисодий ислохотлар энг қисқа муддатларда Ўзбекистон жаҳон хўжалиги тизимига тўла ҳуқуқли киришини ва унинг барча мамлакатлар билан тенг ҳуқуқли ҳамкорлигини таъминлашга қаратилган. Бу бир томондан, янги технологиялар, бошқариш тажрибаси, хорижий сармоялардан фойдаланиш орқали миллий иқтисодиётни ўстиришга кўмаклашса, бошқа томондан Ўзбекистоннинг бой ресурслари ва ишлаб чиқариш имкониятларининг жаҳон хўжалигига қўшилиши ҳисобига умумжаҳон иқтисодий имкониятларини кучайтиради.

Жаҳоннинг 40 йирик давлатлари қаторига кириб, хомашёнинг катта заҳираларига, саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ривожланган тармоқларига, шунингдек, шаклланган ишчи кучига эга бўлган мамлакатимиз жаҳон бозорига ўзининг дастлабки қадамларини ташламоқда.

Ўзбекистон республикаси ҳар томонлама Халқаро иқтисодий ҳамкорлик ташкилотлари фаолиятида қатнашмоқда. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқтисодий муассасалар, Жаҳон банки, Халқаро Валюта фонди, Халқаро молия корпорацияси ва ҳ.к.

Мустақил республиканинг ташқи иқтисодий алоқалар соҳасидаги янги сиёсати жаҳондаги жуда кўп мамлакатлар билан ҳар томонлама алоқаларни кенгайтиришда ўз ифодасини топмоқда. 1995 йилда Ўзбекистоннинг ташқи савдо айланмаси 6 млрд. долларни ташкил этди. Унинг 45% дан кўпроқи Болтиқ бўйи ва МДҲ мамлакатлари, 55%и бошқа хорижий мамлакатлар билан олиб борилган савдо-сотиққа тўғри келади.

Республика 14 та ривожланган, 12 та ривожланаётган, ўтиш даври иқтисодиётига эга бўлган 9 мамлакат билан ташқи савдо алоқаларига эга. Улар орасида АҚШ, Япония, Буюк Британия, Франция, Италия, Германия ва ҳ.к.лар мавжуд [1, 6].

Ривожланаётган Туркия, Покистон, Ҳиндистон ва бошқалар. Шунингдек, Хитой, Болгария, Вьетнам каби мамлакатлар билан анъанавий алоқаларни кенгайтириб бормоқда. Исроил, Испания, Голландия, Корея, Сингапур, Гонконг, Бирлашган Араб Амирликлари билан ҳам савдо алоқалари йўлга қўйилган.

Ўзбекистон, Европа Иттифоқининг Марказий Осиёдаги энг йирик савдо-иқтисодий шериги ҳисобланади. 1995 йил октябрда Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилди ва Брусселда, Европа Иттифоқи хузурида Ўзбекистон Республикаси ваколатхонаси ишлай бошлади. Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи ўртасида тўқимачилик савдоси маҳсулотлари бўйича битим тузилган. Ўзбекистонда Европа Иттифоқи «Тассис» техникавий кўкаламлашиш дастури муваффақиятли ривожланмоқда.

Ўзбекистон экспортининг асосий маҳсулотлари: пахта толаси (1994 йилда пахта толаси экспорти бўйича жаҳонда АҚШ дан кейин 2 ўринни эгаллайди), машиналар, уларга ашё, ўғит, пилла, пахта чиқитлари, ўсимлик ёғи, ип газламаларидир.

Ўзбекистонга 30 дан ортиқ маҳсулот четдан келтирилади. Гўшт; сут ва сут маҳсулотлари, сарёғ, шакар, фармацевтика маҳсулотлари, кийим-кечак, трикотаж, чарм, пойафзал, автомобиллар, қора ва рангли металллар ҳамда улардан ясалган маҳсулотлар, телерадиоаппаратура, машиналар ускуна жиҳозлар импортнинг асосий бандини ташкил қилади.

Ўзбекистон иқтисодиётида устувор лойиҳаларни амалга ошириш учун жалб этилган хорижий инвестициялар узоқ муддатли кредитлар ҳам олмоқда. Хорижий инвестициялар биринчи навбатда аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашга хизмат қиладиган агросаноат мажмуини ривожлантириш, саноатнинг устувор тармоқларини, хусусан ёқилғи энергетика мажмуасини жадал ривожлантириш, ҳозирги ишлаб турган корхоналарни янгилаш; республиканинг экспорт имкониятларини кучайтириш, экспортда машинасозлик маҳсулотларини кўпайтириш ва бошқа шу кабиларга сарфланмоқда. Республика учун иқтисодиётни барқарорлаштириш ва янада ривожлантиришни амалга ошириш жуда зарур.

АҚШ, Германия, Франция, Туркия, Европа тикланиш ва тараққиёт банки катта ҳажмда энг замонавий машина ва ускуналар ҳамда технологияларнинг импорт қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари марказлаштирилган молиялаш шунингдек, Кўкдумалоқ газ-нефть конини ўзлаштириш лойиҳаларини кредитлаш бўйича битимларни имзоладилар. Айниқса, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводини қуриш, Фарғона ва Наманган вилоятларидаги нефть конларини ўзлаштириш бўйича Франция билан муносабатлар ривожланмоқда. Европа тикланиш ва тараққиёт банки билан Мурунгов олтин конларидан олтин, ку-

муш ва бошқа нодир металллар олишга ихтисослашган «Зарафшон-Ньюмонт» Ўзбекистон – АҚШ қўшма корхонаси курилди.

Пахта хомашёсини қайта ишлашни бозор талабларига жавоб берадиган янги технологияларни жорий қилиш бўйича ҳам битимлар тузилган. Масалан: Швеция банки билан бирга «Ўзенгилсаноат», «Пахтабанк» Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки билан биргаликда битимлар туздилар.

Буларнинг ҳаммаси Республиканинг ташқи бозорга фаол кириб бориш, хорижий шериклар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш, Жаҳон ҳамжамиятига интеграцияланиш имкониятларини яратади.

Ҳозирги бозор иқтисодиётининг асосий тамойилларидан бири бўлган ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва республикамиз иқтисодиётининг жаҳон талабларига мос келадиган муҳитини яратиш зарур. Бу ўринда хорижий инвестицияларни жалб қилиш асосида замон талабларига мос келадиган маҳсулотлар яратиш лозим. Биз бунинг, яъни, инвестицияларни ҳозирги вақтдаги ўрнини кўриш учун қуйидаги «Навигул» Ўзбекистон-Болгария қўшма корхонаси мисолида кўриб чиқамиз.

«Навигул» Ўзбекистон-Болгария қўшма корхонаси ташкил этилишидан асосий муддао мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳал этиш, ички ва ташқи бозорни, жаҳон андозаларига мос келадиган юқори сифатли вино, бренди, ароқ ва мевалардан қайта ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан тўлдириш мақсадида ишга туширилган. Қўшма корхона ташкил этилган кундан бошлаб маркетинг бўлими ташкил қилиниб, бўлимдаги коммивоядер ўз иш фаолиятини бошлади. Макетинг бўлимининг асосий вазифаси илмий асосда изланишлар ўтказиб, жаҳон андозаларига мос келадиган маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қилишдир. Қўшма корхонанинг 1999 йилдаги иш ҳажми 220 минг доллар ёки 4400000 донга ароқ ва 40000 дал вино маҳсулотлари ишлаб чиқариш режалаштирилган эди. Яна қўшма корхонада маҳсулотлар турларини кўпайтириш учун кўшимча равишда бренди ва морочни винолар ишлаб чиқариш учун «Истиқлол» агрофирмаси қошидаги мева ва узумни қайта ишлайдиган корхона курилиши бошланди. Қўшма корхонада чет эл технологиялари ёрдамида жаҳон бозори андозаларига мос келадиган узум шарбати янги олий навли вино ва бренди ишлаб чиқаришни режалаштириш йўлга қўйилди. Андижон

йўлга қўйилди. Андижон вилоятидаги давлат ва хусусий хўжаликларда етиштиралаётган узум, мева сабзавотлардан ҳар йили энг камида 2000 т.си қабул қилиниб олинади. Узум ва меваларни қайта ишлайдиган корхона тўлиқ ишга тушгандан кейин 1 йилда 1000000 дал оқ вино 40000 дал қизил вино ва 150 т. консерва маҳсулотлари ишлаб чиқариш имкониятига эга бўламиз.

Ўзбекистонда ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш тизими. Ўзбекистон жаҳон хўжалиги тизимига фаол жалб этилиши хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар билан иқтисодий алоқаларнинг ўрнатилиши ташқи иқтисодий фаолиятни (ТИФ) бошқариш тизимини тубдан қайта қуришни талаб этди. Бундай зарурат юзага келган қуйидаги 2 муҳим ҳолат билан боғлиқ эди.

Биринчидан, Ўзбекистон мустақил давлат бўлгач, ташқи иқтисодий муносабатлар соҳасида мустақил сиёсат ишлаб чиқиш ва уни амалга оширишга жавобгар бўлган махсус ташкилотлар тузиш тақозо этилди.

Иккинчидан, республикада миллий иқтисодиётни тубдан қуриш жараёни бошланиши туфайли ТИФ билан шуғулланувчилар сони кенгайди. Уларга турли соҳада (савдо, сармоялар, банк ва бошқалар) ташқи иқтисодий битимларни тузишда кенгроқ ҳуқуқлар берилди. Бу соҳадаги шартномалар, битимларни фақат давлат идоралари (Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги, Миллий банк) эмас, балки мулкчиликнинг бошқа шаклларига асосланган (хусусий, ширкат, ҳиссадорлик, хорижий ва бошқалар) турли бирлашмалар, ташкилотлар, корхоналар ҳам тузиши мумкин бўлди.

Ҳозирги пайтда республикада юқоридаги ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда ТИФ ни бошқариш тизими шаклланмоқда ва унинг таркибига кирган ташкилотлар фаолияти такомиллаштирилмоқда, асосий вазифалар аниқланмоқда. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳозирги босқичида ТИФни бошқариш тизимининг асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Республика миллий манфаатларига жавоб берувчи ва унинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини таъминловчи ташқи иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

2. ТИФни ташкил этишнинг қонуний асосларини ўрнатиш;

3. Мулкчиликнинг турли кўринишларидан қатъий назар, ТИФнинг барча иштирокчилари учун энг юқори самарадорликни таъминлаш ва уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш;

4. Миллий иқтисодий муваффақиятли ислоҳ этиш учун ташқи иқтисодий омиллардан тўлиқ фойдаланиш, яъни:

– Ҳозирги кунга келиб, ТИФни бошқаришда Республика Президенти, Олий Мажлис ва Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон ТИФнинг ривожланиш стратегиясини аниқлайди, унинг норматив базасини ишлаб чиқади ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг барча иштирокчилари ҳаракати устидан умумий назоратни амалга оширади;

– Ташқи иқтисодий алоқа вазирлиги – ягона ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш, халқаро алоқаларнинг барча иштирокчилари, яъни давлат, ширкат, пайчилик, жамонат, хусусий ташкилотлари фаолиятини назорат қилишни таъминлайди;

– ТИФни тартибга солишнинг давлат усулларини ишлаб чиқади ва қўлайди (божхона таърифлари, экспорт квоталари, ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланишга рухсат ва бошқалар);

– Вазирликка тақдим этилган рухсатга мос келувчи маҳсулотлар бўйича экспорт-импорт операцияларини ўтказди;

– ТИФ субъектлари томонидан тузиладиган ташқи иқтисодий шартнома ва келишувларни амалга оширади.

ТИФнинг субъектлари давлат органлари юридик ва жисмоний шахслар халқаро ва чет эл ташкилотлари ҳисобланади.

«Инновация», «Ўзгроимпекс», «Интерсервис», «Ўзташқитранс», «Ўзэкспомарказ» Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги тизимидаги йирик хўжалик ҳисобида ташқи савдо ва иқтисодий ташкилотлар ҳисобланади. Улар шу ташкилотлар учун белгиланган маҳсулот ва хизмат турлари бўйича тижорат-хўжалик фаолиятини амалга оширадилар.

ТИФ билан шуқулланиш ҳуқуқига эга бўлган ва рўйхатдан ўтган давлат, ширкат, кооператив, хусусий миллий ва хорижий корхоналар ташкилотлар, банклар:

– ташқи иқтисодий операцияларга хизмат кўрсатади, шунингдек, экспорт-импорт, сармоявий ва бошқа битимлар тузди;

– корхоналар, ташкилотлар, хусусий шахсларнинг валютадаги ҳисоб-китобларини олиб боради;

— хорижий валюта сармояларини жалб этади, уларга хизмат кўрсатади, валютада кредит заҳираларини йиғади, валютада кредитлашни амалга оширади.

Ҳозирги иқтисодиётга хос бўлган белги иложи борича иқтисодий тақсимланишдир. Табиий ресурслар маълум маконда жойлашгани сабабли улърни бир мамлакатдан бошқасига кўчириб бўлмайди. Аммо кўчиб юрадиган ресурслар ҳам борки, капитал ва иш кучи шундай ресурсларга киради. Жаҳон миқёсида капиталнинг тақсимланиб, мамлакатлараро инвестицияланиб бориши капиталнинг халқаро ҳаракатини ташкил этади. Капиталнинг халқаро миқёсдаги ҳаракати унинг экспорт ва импорти шаклида юз беради. Бир мамлакат капитал чиқарса, бошқаси уни қабул қилади. Аммо мамлакатлараро бир-бирига капитал чиқариш ҳам бор. Масалан: Германия-Белгияга Белгия эса ўз навбатида Германияга капитал чиқаради. Капитални одатда ривожланган мамлакатлар чиқаради. 1994 йилда четга хусусий капиталнинг деярли 75%и ривожланган мамлакатлар ҳиссасига тўғри келди.

Табиий ресурсга бой мамлакатлар ресурсларни сотишдан тушган пулни капитал сифатида четга кўядилар. Масалан, Қувайт ёки Саудия Арабистони нефть сотишдан тушган пулни (уни нефтедоллар деб аташади) Европа мамлакатларига кўяди. Четга чиқариладиган капиталнинг икки шакли бор. Бири хусусий капитал чиқариш, иккинчиси давлат капиталини чиқариш. Кейинги йилларда хусусий капитални чиқариш кучайиб бормоқда. Бу ишда трансмиллий (миллатлараро), яъни халқаро корпорациялар етакчилик қилади.

Дунёнинг турли мамлакатларида фаолият юритувчи компаниялар трансмиллий корпорациялар деб аталади. Мазкур корпорациялар турли капитални ўзида бирлаштиради ёки уларнинг капитали бир мамлакатга қарашли бўлса-да, халқаро миқёсда иш юритади. 1993 йили дунё миқёсида хусусий тармоққа қўйилган (инвестицияланган) капитал 6 трлн. доллар бўлса, шундан 2 трлн. трансмиллий корпорациялар ҳиссасига тўғри келади. Янги трансмиллий корпорациялар капитали Ўзбекистонга ҳам қўйилган. Шундай корпорациялардан бири ДЕУ корпорацияси бўлиб, у Корея Республикасига тегишли. 1994 йил 30 ноябрга қадар «DEWO» нинг чет элларда 102 ваколатхонаси ишлайди ва унга қарашли 155 компания бўлган. 2000 йилда ваколатхоналарнинг сони 417, компаниялар сони 650 тага етди. Асака автомобиль заводи «ДЭУ» корпорацияси капита-

ли иштирокидаги қўшма корхона бўлиб, йилига 200 минг дона автомобиль чиқаришга мўлжалланган.

Ўзбекистонга кириб келган хорижий капитал қўшма корхоналарга қўйилган. 1995 йили Ўзбекистонда инвестицияланган хорижий капитал жами инвестицияларнинг 27,2%ини ташкил этди.

Мамлакатлараро капитал чиқариш бир-бирига қарз ёки тадбиркорлик йўлида капитал қўйиш тусини олади. Капитал қўйилганда чет элдаги корхоналар акцияси сотиб олинади, корхоналарнинг ўзи хусусийлаштирилганда хорижий тадбиркорларга сотилади, чет элда завод-фабрикалар қурилади, компанияларнинг хорижий бўлимлари очилади.

Халқаро миқёсда капитал ортидан иш кучи ҳаракатга келади. Иш кучининг дунё узра кўчиб юриши иш кучининг халқаро миграцияси дейилади. Миграция оқими иш кучи ортиқча бўлган мамлакатларда унга талаб бор мамлакатлар томон йўналган бўлади. У кишиларни бир мамлакатдан бошқасига бориб ишлаб келиш учун кўчиб боришини билдиради.

Миграция мунтазам тус олиб, жаҳон ишчи кучи бозорини шакллантирган. 1990 йилларда миграциянинг 4та маркази ташкил топди. АҚШ, Фарбий Европа, Лотин Америкаси ва Яқин Шарқдаги миграциянинг афзалликлари бор. Бу меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш имконини беради, иш ҳақини оширади, валюта топишга шароит яратади, ниҳоят, ишловчилар малакасини оширади.

Моддий ресурсларни ТИФда тежаш йўллари, деганимизда тежаш усулларини, яъни нима асосда ва қандай тадбирлар натижасида тежаш мумкинлигини тушуниш керак. Тежашнинг асосий йўллари:

- 1) Ишлаб чиқаришнинг техникавий йўли (техника тараққиёти, ихтисослаштириш;
- 2) Ижтимоий-иқтисодий йўл (ижтимоий мусобақа, хўжалик ҳисоби ва ҳ.к.)дан иборат.

Тежашнинг ишлаб чиқариш техникавий йўллари, ишлаб чиқариш кучлари билан чамбарчас боғланган бўлса, тежашнинг ижтимоий-иқтисодий йўллари ишлаб чиқариш муносабатлари характери билан боғлиқдир. Мавжуд ижтимоий тузумнинг иқтисодий қонунлари тақозо қилган бу омиллар муайян бир ижтимоий шароитлардагина амал қилади.

Моддий ресурсларнинг тежаш манбалари нима ҳисобига (масалан, буюмларнинг оғирлигини камайтириш, чиқимларни

камайтириш ва бошқалар ҳисобига) тежаш мумкинлигини кўрсатади. Ишлаб чиқаришда тежаш манбалари:

— машина ва буюмлар оғирлигини камайтириш билан бирга сифатини яхшилаш;

— ишлаб чиқариш талафларини ва чиқимларини камайтиришдан;

— тақчил материалларни бошқа мувофиқ материаллар билан алмаштириш ва моддий ресурслардан қайтадан фойдаланишдан иборат.

Моддий ресурсларни тежашда халқаро иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш керак. Ўзбекистонда иқтисодиётни барқарорлаштириш ва ҳўжалик юритишнинг янги моделини шакллантиришда Давлатга бош ислохотчи сифатида муҳим роль ажратилган.

Ташқи иқтисодий алоқаларни тартибга солишнинг барча усулларини уларнинг мазмун моҳиятига кўра шартли равишда билвосита ва бевосита усулларга бўлиш мумкин.

Билвосита усулларга халқаро айирбошлашда қатнашувчиларнинг иқтисодий манфаатларига, яъни даромадлар, фойда миқдори ва уларни тақсимлаш, битим шартлари, уларни ўтказиш муддатлари ва бошқа шу кабиларга билвосита таъсир этувчи иқтисодий характердаги усуллар киради. Масалан: ТИФ божхона тарифлари ва божлардаги турли солиқлар, валюта тушган пулдан ажратмалар нормативи, халқаро операцияларни кредитлаш ва суғурта қилишининг фоиз миқдорлари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Улар ТИФ ни тартибга солишда у ёки бу ҳаракатни танлашга маълум имкониятлар яратади. Шу туфайли бу усуллар мосланувчан усуллар деб аталади.

Бевосита усуллар - мажбурий руҳсат бериш-таъқиқлаш хусусиятига эга бўлиб, халқаро айирбошлашда иштирок этувчиларнинг хатти-ҳаракатларини қатъий тартибга солиб туради ҳамда лицензиялаш, квоталаш, маҳсулотлар баённомаси, ТИФ қатнашчиларини рўйхатга олиш, уларнинг ҳуқуқий ва мажбуриятларини аниқловчи қонуний ва меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш ва бошқа усуллар ёрдамида амалга оширилади.

Ўзбекистонда иқтисодиётдан устувор лойиҳаларни амалга ошириш учун руҳсат этилган хорижий инвестициялар ҳажми 1 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Ўзбекистон узоқ муддатли кредитлар ҳам олмоқда. Хорижий инвестициялар биринчи навбатда аҳолининг озиқ-овқат билан таъминлашга хизмат

қиладиган агросаноат комплексини ривожлантириш, саноатнинг устувор тармоқлари, хусусан, ёқилғи энергетика мажмуасини жадал ривожлантириш, ҳозирги ишлаб турган корхоналарни янгилаш республиканинг экспорт имкониятларини кучайтириш, экспортда машинасозлик маҳсулотларини кўлайтириш ва бошқа шу кабиларга сарфланмоқда. Республика учун иқтисодийни барқарорлаштириш ва янада ривожлантиришни амалга ошириш жуда зарур.

Пахта хомашёсини қайта ишлашнинг бозор талабларига жавоб берадиган янги технологияларни жорий қилиш бўйича ҳам битимлар тузилган. Масалан: Швецария банки билан бирга «Ўзенгилсаноат», «Пахтабанк» Ўзбекистон Республикаси «Ташқи иқтисодий фаолият» Миллий банки билан бирга туздилар. Буларнинг ҳаммаси республиканинг ташқи бозорига фаол бориш хорижий шериклар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш, Жаҳон ҳамжамиятига интеграцияланиш имкониятларини яради[13].

Ўзбекистондаги нефть захираларининг қазиб олинганлик даражаси 32%ни ташкил қилади. Ҳолбуки кўрсаткич Туркманистонда 41%, Тожикистонда 69% га тенг. Табиий газ бўйича ҳам ахвол шундай. Ўзбекистоннинг нефть ва газ қазиб чиқариладиган минтақаларида ривожланган инфратузилма мавжудлигини ҳисобга олганда, мазкур омиллар уларни янада ривожлантириш ва инвестициялар қўйишдан иборат.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ликвидлик даражаси юқори бўлган фойдали қазилмаларни ўзлаштиришга қаратилган инвестициялар катта-катта даромадлар келтиради. Дунёдаги етакчи чет эл компаниялари ва фирмалари ҳозирданоқ бу йўналишда фаол қатнашмоқда[1, 19].

1992 йилда олтин қазиб олиш бўйича «Зарафшон-Ньюмонт» Ўзбекистон Америка қўшма корхонаси ташкил этилган эди. Корхонанинг муассиси Американинг «Ньюмонт Майнинг Корпорейшн» компаниясидир. Бу қўшма корхона Мурунгов кони ағдармаларининг минераллашган уюшмасидан барпо этилди. Қиймати 220 млн. АҚШ долларига тенг бўлган завод қурилиши 1993 йил октябрида бошланди ва бор йўғи 18 ойда 1995 йил майда тугатилди. 1995 йилда қўшма корхона олтиннинг биринчи туркумини ишлаб чиқарди.

1994 йилда «Омонтов Гожвилс» Ўзбекистон-Британия қўшма корхонаси тузилди. Унинг чет эллик муассасалари Монров компанияси «ББ» ва халқаро Молия корпорацияси

ҳисобланади. Қўшма корхонанинг мақсади Давгинсов ва Омонтовнинг олтинга бой конларини ишга тушириш. Бу мажмуа 1998 йил ишга туширилиши мўлжалланган эди. Ҳозирги вақтда, Ўзбекистонлик шериклар билан машҳур «Ньюмонт Майнинг Корпорейшн» (АҚШ) ва «Митцуи» (Япония) компаниялари ўртасида Тошкент зонасининг олтин рудали конларини ўзлаштириш ҳақида битим имзоланди. Фаолиятнинг кичик соҳаларида ҳам бир қанча истиқболли лойиҳалар ишлаб чиқилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси мустақиликка эришгач, Бирлашган Миллатлар Таъкилотига аъзо бўлиб, жаҳондаги 160 дан ортиқ давлат қаторида халқаро алоқада ўз иқтисодийетини ривожлантиришга катта ҳисса қўшмоқда. Ҳозирда республикада минглаб қўшма корхоналар яратилган. Булар меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот сифати ва хилма-хиллигини яхшилаш ҳамда материал, меҳнат, энергия сифимини камайтириш, шунингдек, маҳсулот таннархини ҳам ҳужжатлар асосида камайтиришга эришилди. Бунда кўпгина омиллар мавжуддир:

– моддий ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланиш деганда, маҳсулот сифими, энергия, меҳнат сифими ва ҳаражатларни камайтириш омиллари. Ишлаб чиқаришнинг тармоқларини интенсификация қилиш омиллари;

– ИИТ самараси;

– моддий ресурслардан фойдаланишда халқаро ҳамкорлик ҳамда уларни сарфлашни камайтириш ва тежаш;

– моддий ресурслардан самарали фойдаланиш ижтимоий-иқтисодий омиллар (моддий таъминот омили);

– моддий ресурсларни тежашда нарх-наво роли ва уларни стандартлаштириш;

– моддий ресурслар ҳисоботи ва статистикаси, прокурорлик назоратини тўғри йўлга қўйиш ва х.к.

Хомашё материаллари, ускуналар бундай кўп тармоқлар тақсимотини ташкил этишда ўзига хос ишнинг ўрни бор. Бунда, мамлакатда ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларнинг тармоқлараро, ҳудудлараро ҳўжалик алоқаси низоми қулай бўлиши керак.

Ресурслар жойлашишида саноат корхоналарида катта механизациялашган омборлар комплекси бўлишини тақозо этади. Бу омборларда компьютерлар ёрдамида ресурсларни тақсимлаш самарали бўлади. Моддий ресурслардан, яъни хомашё матери-

аллари ёқилғи-энергиясини жўнатиш истеъмолчилар буюртмаси заҳираларни мувофиқлаштиради.

Аммо кўп ҳолларда буюртма истеъмолчи талабини кўрсаткичлар бўйича тўлиқ қондира олмайди (айниқса келиш вақти, сифати, ҳажмини). Бунинг натижасида истеъмолчиларнинг мўлжалланган минимал изланиши тўлиқ ишлаб чиқариш ўрнига бошқа хил маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мажбур қилади. Моддий ресурслар таъминоти истеъмолчининг ресурсга бўлган эҳтиёжи ҳақидаги тўғри ахборот беришга боғлиқ, мажбуриятни тўлиқ бажаришда ҳўжалик алоқасини такомиллаштириш керак бўлади.

Ҳозирги вақтда, ресурсни тўғридан-тўғри жўнатиш тизими-ни тадбиқ этиш мақсадга мувофиқ бўлмоқда.

Кафолат комплексини тараққий эттириш энг янги йўналишлардан биридир. Таъминлаш натижасида янги усулда тежамкорликка аҳамият бериш асосий мақсаддир.

Таъминот йўналишидаги омиллардан бири омборлардаги оптимал заҳирадир. Моддий ресурсларни, яъни хомашё, ёқилғи воситаларини тежашда уларни иккиламчи ресурслардан ҳам оқилона фойдаланиш катта самара беради.

Моддий ресурслардан оқилона фойдаланишда стандартлаштириш роли ниҳоят катта бўлиб, бунда стандартлаш ресурсларни пишиқлиги, чидамлилигига кафолат муддати ва бошқа кўрсаткичларни яхшилашга ва бу кўрсаткичлар меъёрларини оширишга, шунингдек, буюмларни унификация қилиш билан сифатни яхшилашга, ўлчамларни камайтиришга йўналтиради, материал, энергия сифими ва меҳнат сифимини камайтиришга олиб келадиган норматив тежашни тавсия этади.

Ҳозирги кунда мамлакатимиз моддий ва номоддий салоҳияти харитасидаги давлатлар билан солиштирганда ўзаро фикрни кўриш мумкин. Бу эса ўз навбатида материаллар сарфини камайтиришни тақозо этади.

Инвестиция соҳаси-миллий иқтисодиётнинг муҳим соҳаларидан биридир. У кенгайтирилган қайта ишлаб чиқаришнинг суръатларига ва қўламига фаол таъсир кўрсатади, илмий-техникавий ва аҳолининг анча қисми бандлигини таъминлайди.

Иқтисодиётдаги тузилмавий ўзгаришлар, республика ишлаб чиқариш кучларининг оқилона жойлаштирилиши ва ривожланиши кўпчилик ҳолларда унинг қай ахволда эканлигига боғлиқдир. Янги ишлаб чиқариш қувватларини ва асосий фонд-

ларни яратиш ва амалда кўрсатувчиларни қўллаш учун йўналтирилган капитал қўйилмаларнинг анча қисми инвестиция соҳаси орқали ўтиши ҳам муҳим аҳамият касб этади.

«Инвестиция базасини ривожлантириш ва чуқурлаштириш ислохотлари стратегияси» нинг жуда муҳим шароитидир. Иқтисодий таркибий жиҳатдан қайта қуриш, экспорт имкониятини кенгайтириш соҳасида белгиланган йўналишлар кучли инвестиция сиёсатини ўтказиш билангина рўёбга чиқади.

Ўзбекистонда қулай инвестицион муҳит «Чет эл сармоялари ва чет эл сармоядорлари фаолиятининг кафолатлари» тўғрисида Қонун ва бир қатор қонуний ҳамда меъёрий ҳужжатлар билан таъминланади. Ўзбекистон республикаси ҳукумати ўтиш даврида давлат иқтисодий учун чет эл инвестициялари ғоят муҳим эканлигини аниқлаган ҳолда, инвестиция муҳитини яхшилаш, ҳамда чет эллик инвесторлар билан муносабатларда қонунчиликни такомиллаштириш учун барча чораларни кўрмоқда. Чет эл сармояси иштирокида инвестиция лойиҳаларини тайёрлаш амалга ошириш, лойиҳалар танлаш механизмининг тартибга солиш, тегишли рухсатнома ҳужжатлари беришни осонлаштириш мақсадида 1998 йил 9 февралда Президентимизнинг «Чет эл инвестициялари билан боғлиқ лойиҳаларни амалга ошириш механизмининг такомиллаштириш чора тадбирлари»га оид фармони чиқди. Вазирлар Маҳкамасида Инвестиция дастурлари департаменти ташкил этилди. У давлатнинг инвестиция сиёсатини амалга оширишда жавобгар бўлган бирдан бир ваколатли идорадир. Унда инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг мониторинг жараёнида департамент фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат деб белгиланган:

— инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг ҳамма босқичларида уларнинг илгари интилишига тўсқинлик қилувчи омилларни аниқлаш ва бартараф этиш.

— инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқиш муддатларини белгилаш;

— инвестиция фаолиятининг меъёрий ҳуқуқий базасини такомиллаштириш юзасидан таклифлар тайёрлаш.

Инвестиция муҳитидаги ижобий ўзгаришлар, солиқ соҳасида рағбатлантириш чоралари ва имтиёзи қонуний асосда жорий этилганлиги билан боғлиқдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти 1996 йил 30 ноябрдаги чет эл инвестициялари иштирокида корхоналарга бериладиган қўшимча

рағбатлантириш чоралари ва имтиёзлар тўғрисидаги ПФ-1652 ва ушбу Фармонни қисман ўзгартириш тўғрисидаги 1998 йил 27 мартда чиқарилган ПФ-1981 Фармон билан қуйидаги имтиёзлар жорий этилди:

1. Чет эл инвестициялари иштирокида ташкил этилиб, республика инвестиция дастурига киритилган лойиҳаларга сармоя соладиган ишлаб чиқариш корхоналарини фойдадан олинандиган солиқлардан озод қилиш муддати 5 йилдан 7 йилгача узайтирилди.

2. Чет эл инвестициялари иштирокида ташкил этилиб, Устав фонди чет эл сармояси 50%ли, ундан кўпроқни ташкил этилган ишлаб чиқариш корхоналари учун амалдаги фойдадан олинандиган солиқ ставкалари қуйидаги миқдорларда камайтирилди:

300 минг доллардан 1 млн долларгача бўлган эквивалентдаги суммадан - 20 фоиз;

1 млн. доллар ва ундан кўп эквивалентдаги суммадан - 50%.

3. Чет эл инвестициялари иштирокида янги ташкил этилиб, экспортбоп ва импорт ўрнини босадиган маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналар қуйидагилардан озод қилинади:

– агар корхонанинг ишлаб чиқариш ҳажмида болалар учун мўлжалланган товарлар 25%дан кўпроқни ташкил этса, бундан корхона ишлаб чиқариш бошланган пайтдан эътиборан 5 йил муддатга фойдадан олинандиган солиқни тўлашдан озод қилинади. Кейинчалик фойдадан олинандиган солиқ 2 баробар камайтирилган ставка бўйича ундирилди;

– агар корхонанинг устав фондида чет эл сармоясининг улуши 50% ва ундан кўпроқни ташкил қилса, у 2 йил муддатга фойдадан олинандиган солиқдан озод қилинади.

Чет эл инвестицияси иштирокида ташкил этилган Устав фондида чет эл сармоясининг улуши 50% ва ундан кўпроқни ташкил қиладиган корхоналарнинг ишлаб чиқаришини кенгайтиришга йўналтириладиган фойда солиққа тортишдан озод қилинади.

Республика 1994 йили 5 майда қабул қилиниб, амалда бўлган «Чет эл инвестицияси ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги қонун 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган. «Чет эл инвестициялар тўғрисида»ги ва «Чет эл инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоялаш чора тadbирлари тўғрисида»ги 2 та янги қонун билан алмаштирилди. Инвесторларнинг ҳуқуқларини анча кен-

гайтиради, уларга қўшимча кафолатлар ва ҳимоялаш чораларини берди.

Инвестициявий фаолланишнинг ортиши ҳуқуқий бозор муносабатларини шакллантириш билан бирга иқтисодийни барқарорлаштиришдан уни юксалтиришда йўналтиришдир. Инвестицион фаолликни ошириш учун аввало инвестицион заҳиралар таркибини инвестиция қурилиш мажмуи ва қайта ишлов бериш саноати фойдасига ўзгартириш, реал тармоқда молиявий жамғармаларнинг кўпайиши учун шароит яратиш керак бўлади, шунингдек, инвестициялар самарадорлигини ошириш керак.

Шу нуқтаи назардан қулай инвестицион иқлим яратиш билан бирга узоқ муддатли қўйилмаларнинг барқарор асосланиши механизмини ишга тушириш ниҳоятда муҳимдир.

Бу ўз навбатида барча воситалардан ҳам бозорга оид рақобатни ривожлантириш, монополизмни чеклаш, капитални ишлаб чиқаришга тўғри сарфлаш имкониятини таъминлаш ва соҳа ҳамда ҳудудлар ўртасида бемалол ўтиб туриш ҳам инвестиция фаолиятини маълум мақсадга йўналтирилган ҳолда давлат томонидан тартибга солиниши усулларида фойдаланиш билан боғлиқдир.

Инвестициявий фаоллик кўп жиҳатдан қимматли қоғозлар бозори ривожланишига боғлиқ. Қимматли қоғозларни банк тизими иштирокида молиявий ресурслар билан таъминлаш муҳимдир. Бюджет тақчиллигини қўшимча пул эмиссиясиз қоплаш учун қимматли қоғозларни жойлаштириш йўли билан кўпроқ давлат манфаатларига хизмат кўрсатмоқда. Айни пайтда республикада ушбу бозорни ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда.

Хусусан, Президентнинг «Қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш қўшимча чора-тадбирлари ва республика фонд бозорида хорижий инвесторлар иштирокини кўпайтириш тўғрисида»ги 1997 йил 31 йил қарори фикримизни далилидир.

Инвестициявий фаолликни кучайтириш ва умуман иқтисоддаги юксалиш кўп жиҳатдан илғор технологиялар ва жиҳозларга асосланган замонавий саноат базасини яратиш билан боғлиқдир. Айниқса инвестиция қурилиш тизимидаги мавжуд база афсуски техника тараққиёти ва бугунги кун талабларига жавоб бермайди. Бозор муносабатларини шакллантириш шароитида бундай ҳолатнинг ўзгартирилиши корхона ва

ташкilotларнинг ихтиёридадир, ammo айрим ҳолларда ҳукумат ёрдами зарур бўлади.

Инвестиция соҳаси ишлаб чиқаришнинг очиқ турдалиги ва мураккаблиги, яратилаётган маҳсулотнинг ярим ҳажмдалиги ва сармоя талаблиги, ишлаб чиқариш жараёнининг лойиҳавий қарорлари асосланишининг доимийлиги билан бошқа соҳалардан ажралиб туради. Инвестиция соҳасини фаоллаштиришда уни қурилиш фирмалари ва компанияларининг ютуғи ва муаммолари, у ёки бу инвестициявий лойиҳа ва дастурларни ўзига хослиги тўғрисидаги ахборот базасини кенгайтирилиши муҳим роль ўйнаши мумкин. Буларнинг барчаси нафақат инвестициялашнинг умумий стратегиясини ишлаб чиқаришда, балки касбий услубнинг ва инвестиция жараёни иштироқчиларининг бошқа манфаатлари таъминланишида муҳим роль ўйнайди.

«Митцуи» (Япония) фирмаси иштирокида Фарғона нефтни қайта ишлаш заводини таъмирлаш ишлари олиб борилмоқда. Шунингдек, «Ай-Би-Эс индастрис» (АҚШ) компанияси билан Хўжабод ер ости газ омбори қурилиши, «АББ Лумис Глобал» (Германия), «Митцуи» (Япония), «Нишо Ивак», «Тойо Инжиниринг» ва «АББ Соиме» (Италия) компаниялари орасида тузилган консорциум ҳамкорлигида Шўртанг газ-кимё мажмуасини бунёд этиш бўйича (1998 йилда) лойиҳаларда иш бошланди.

1998 йилнинг 17-18 апрел кунлари мамлакатимизда Белгия қироллиги бош вазири Жан Люк Дехани бошчилигидаги ишбилармонлар «Ўзбекнефтогаз» миллий корпорациясида бўлди. Бу ерда томонлар нефть ва газ қазиб қайта ишлаш соҳасида ўзаро манфаатли иқтисодий ҳамкорлик тўғрисида фикр алмашдилар. Ҳозирда иқтисодий ҳамкорлик соҳалари кенгаймоқда.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, моддий ресурслардан фойдаланиш доирасида республикамиз халқаро иқтисодий ҳамкорлигини мустаҳкамлаш ва ишлаб чиқариш нобудгарчилиги ва чиқитларни камайтириш, моддий бойлиқларни тежашда муҳим ўрин тутади. Лекин ҳали бизда камчиликлар мавжуд масалан, айрим ишлаб чиқариш корхоналарида ишлаб чиқариш чиқитларига ва нобудгарчиликларга йўл қўйилмоқда, яъни муҳим захирадан корхоналар яхши фойдаланмаяптилар. Буни яхши йўлга қўйиш учун биз Ўзбекистонда Кичик ва ўрта корхоналарни янада ривожлантиришимиз лозим. Республикамиздаги эскирган ускуналарни янги замонавий ускуналар билан таъминлашимиз, ҳамда қўшма

корхоналарни барпо этишимиз керак. Ресурсларни тежашда бизни ўраб турган табиий муҳит шарт-шароит самарали фойдаланиш масаласини тоборо долзарб қилиб қўймоқда.

2.3. Моддий ресурслар — ишлаб чиқаришнинг ўсишидаги зарурий манбаи

Тежаш манбалари (масалан, буюмнинг оғирлигини камай-тириш, чиқитларни камайтириш ва ҳ.к) тежаш мумкинлигини кўрсатади. Ишлаб чиқаришда тежаш манбалари:

- а) машина ва буюмларнинг оғирлигини камайтириш билан бирга уларнинг сифатини кўтариш;
- б) ишлаб чиқаришдаги чиқитларни камайтиришдан;
- в) материалларни бошқа мувофиқ материаллар билан ала-маштириш ва моддий ресурслардан иборат.

Машина мутлақ оғирлиги ва нисбий оғирлиги билан фарқ қилинади. Машинанинг ўз оғирлиги бор, аммо бундан ташқари, машинанинг қувват бирлигига тўғри келадиган оғирлиги, масалан, дизелнинг 1 от кучига ёки юк автомобил-нинг 1 юк кўтариш кучига тўғри келадиган оғирлиги бор.

Ишлаб чиқаришда истеъмол қилинадиган хомашё ва матери-алларни тўғри танлаш ва уларни ўз вақтида сифатли қилиб тайёрлаш техника ва технологияни жорий қилиш ҳам тежам-корлик омилларидандир. Масалан, буюмда эркин боғланиш ўрнига штамплаш усулини қўллаш натижасида чиқитлар тах-минан 20-25% камаяди. Боғлаб қилинган заготовкa, одатда ун-дан ясаладиган деталдан кўра анча оғир бўлади.

Ишлаб чиқаришнинг химиялаштирилиши натижасида иш-лаб чиқариш чиқитлари анча камаяди. Химиялаштиришнинг материалларни тежашга таъсири хомашёдан ҳар томонлама фойдаланишда, ишлаб чиқариш чиқитларидан фойдаланишда технология жараёнларини интенсивлаштиришда ва хомашё со-лиштирма сарфининг камайишида, янги хил сунъий материал-лар яратишда намоён бўлади.

Янги ускуналар ўрнатиш ва катта маблағ сарфлаш талаб қилинмаган ҳолда кундалик технологияни тўғри олиб бориш ва ишлаб чиқариш сифатини кўтариш ҳам нобудгарчилик ва чиқитларни анча камайтиришни таъминлайди.

Моддий ресурсларни тежаб-тергаб сарф қилишнинг ташки-лий иқтисодий замини ҳам муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, ташкилий-иқтисодий тадбирлар моддий birlikлардан яхши-

роқ фойдаланиш учун зарур шароит туғдиради ва бунга рағбатлантиради, ишлаб чиқариш техникавий омиллари эса, шу ишлаб чиқаришни тежашга бевосита имконият яратади.

Тўғри ташкил этилган моддий ресурслар таъминоти ресурсларни тежашнинг муҳим омилидир. Саноат маҳсулоти таннархига кирган моддий харажатларнинг аксарият қисмини ташкил қилувчи моддий ресурслар таъминоти орқали ўтади, шунинг учун у муҳим омил ҳисобланади. Таъминотни режалаштиришда йўл қўйилган жуда кичкина хато ҳам хунук оқибатларга олиб келиши мумкин. Корхонанинг моддий бойликларга эга бўлган эҳтиёжини аниқ ва тўғри белгилаш учун хомашё, материал ва ёғилғи сарфлашнинг прогрессив меъёрлари, яъни уларни имкони борича тежаб-тергаб сарф қилиш лозим.

Халқ хўжалигида ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг муҳим резервларидан бири ишлаб чиқаришдаги моддий ресурслар тузилишини тинмай яхшилаб боришдир. Иккиламчи хомашё ва чиқитларни ишга солиш моддий таъминот органларининг фаолиятига боғлиқдир. Маълумки, улардан яхши фойдаланган тақдирда камчилик материалларни тежаш янги қувватларни ишга солиш учун қилинадиган капитал харажатларни қисман камайтириши мумкин.

Моддий таъминоти меъёрдан ташқари ва ошиқча туриб қолган материалларни ишга солиш ишлаб чиқариш воситаларининг захирада туриш муддатига ижобий ва фаол таъсир кўрсатади. Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнининг тинимсиз давом этишини таъминлайдиган қилиб моддий ресурслар захирасининг зарур даражасида минимал меъёрларни белгилаш лозим.

Таъминотни жадал режалаштириш хусусан махсус номенклатурада материалларга талабномалар тузиш ҳам материалларни тежашда муҳим ўрин тутаяди. Аммо фондлар спецификациясини тузишда хато ёки ноаниқликка йўл қўйилса корхонанинг ишига жиддий зарар етказилиши мумкин. Айтайлик, завод ёки фабриканинг маҳсулот ишлаб чиқариш учун талаб қилинадиган материалларининг ҳажми ёки нави нотўғри ёзилса, ёхуд бирон хил материал спецификациясига тасодифан, киритилмай қолгудай бўлса, корхонанинг иши тўхтаб қолиши ҳам мумкин. Фондларга спецификация тузилаётганида таъминот органлари материалларнинг комплексини ва кенг ассортиментини таъмин этишга интиладилар.

Спецификация тузилаётганда:

— материалларнинг иқтисодий жиҳатдан фойдали хилини талабномага киритиш имконини назарда тутиш;

— материалларнинг иқтисодий жиҳатдан фойдасиз, тежамсиз хилларини қисқартиришга ҳаракат қилиш керак.

Хомашё ва материалларни қабул қилишда уларнинг сифати ва миқдорига жиддий эътибор бериш зарур. Бу ҳам моддий ресурсларни тежашда катта роль ўйнайди.

Моддий таъминот органлари корхоналарнинг моддий ресурсларни истеъмол қилиш жараёнига фаол таъсир кўрсатиш учун зарур барча имкониятлардан фойдаланишлари ва шу тариқа моддий ресурсларни доим тежаб боришда, сарф меъёрларини камайтиришга эришишлари лозим.

Материаллардан фойдаланиш коэффиценти тармоқларда (металлсозлик ва х.к.) материаллардан тўғри фойдаланишни таҳлил қилишда кенг қўлланилади. [20]

$$K_f = 0^0 / N$$

Материаллардан фойдаланиш коэффиценти таҳлил қилинаётганда режадаги фойдаланиш коэффиценти билан ҳақиқатда эришилган коэффицентни таққослаш керак, чунки бу орқали ишлашдаги оғирликнинг маҳсулот бирлигига кўчирилган ҳақиқий сарф нисбати ифодаланади. Фойдаланиш коэффицентини таҳлил қилаётганда, бажариш учун режадаги (меъёрий) коэффицент ҳисобининг тўғрилигини текшириб олиш лозим.

Сарфлаш коэффиценти. Режадаги сарфлаш коэффиценти сарфлаш меъёри (x) нинг соф оғир (Q) га нисбатидир.

Ёки фойдаланиш коэффицентининг тескари миқдори деб қаралса ҳам бўлади, яъни ташкилий даражасини кўрсатади. Яроқли маҳсулот ишлаб чиқариш коэффиценти ($K_{я}$) яроқли қўйма оғирлиги (Q) нинг яроқсиз металл оғирлиги (Q) га нисбати орқали белгиланади, яъни:

Масалан, агар 500 кг яроқсиз металлни қуйиш натижасида 300кг қўйма тайёр буюм олинган бўлса у ҳолда $K_{я}=300/500=0,6$ бўлади.

Ёки яроқли маҳсулотнинг чиқиш фоизи қуйидаги тенглама асосида ҳисоблаб чиқарилади.

Мисолда. $K_{я}=Q_{я}100/Q_{м}$
 $K_{я}=300 \cdot 100/500=60\%$ ташкил этади.

Ҳақиқий сарфлаш коэффиценти ($K_{ф}$) аниқлаш учун солиш-тирма (ҳақиқий) сарф тайёр маҳсулот оғирлиги (соф оғирлик, нафли назарий сарфлаш)га бўлинади. Агар фойдаланиш коэф-

фициенти бирдан кам (ёки бирга тенг) бўлса, демак сарфлаш коэффициенти бирдан кўп ёки бир бўлади.

Фойдаланиш коэффициенти ва сарфлаш коэффициентлари ҳам меъёрлашган талаф ва чиқитлар миқдорини белгилаб беради. Моддий ресурслардан фойдаланишни, сарф меъерининг бажарилишини таҳлил қилаётганда шу нарсани эсда тутиш керакки, агар бундай таҳлил учун фойдаланиш коэффициенти қўлланиладиган бўлса, у вақтда талаф ва чиқитлар бирлик (ёки 100%) ҳисобида олинган сарфлаш меъерига нисбатан сон (ёки фоиз) билан ҳисобланади.

Агар ишлаб чиқаришда материаллардан фойдаланишни таҳлил қилиш учун фойдаланиш коэффициенти қўлланиладиган бўлса, у вақтда талаф ва чиқитлар 100% ҳисобида олинган сарфлаш меъерига нисбатан фарқи билан ҳисобланади. Агар ишлаб чиқаришда материаллардан фойдаланишни таҳлил қилиш учун сарфлаш коэффициенти мавжуд бўлса, у ҳолда сарфлаш коэффицентининг миқдорини белгилайди. Бу ҳолида амал қилинмаса миқдор ё ошиб кетади ёки камаяди ҳамда ишлаб чиқаришда моддий ресурслардан фойдаланишни таҳлил қилишда нотўғри хулосага олиб келади.

Юқорида айтилган фикрлардан келиб чиқиб шу нарсани хулоса қилиб айтсак, бозор муносабатлари шароитида ҳар бир қарич ер, ҳар бир литр, ҳар бир кг ва ҳар бир метр кв. ва куб. хомашё материал ресурсларни тежаб-тергаб, аввайлаб ўз ўрнида ишлатиш зарур. Шу билан биргаликда моддий ресурслардан самарали фойдаланиш даражасини оширишда замонавий техника ва технологияларни хориждан келтириб ўзимизда тадбиқ этишимиз зарур. Бу борада Республикамызда кўпгина ишлар амалга оширилмоқда. Агар 1995 йилда жами асбоб импорт ҳажмида асбоб-ускуналарнинг улуши 35,5%ни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 1997 йилда 49,59%ни, 1998 йилда эса 45%ни ташкил қилди. Булардан ташқари республикада кўплаб хорижий ҳамкорлик билан корхоналар очилаптики, натижасда халқ хўжалиги миқёсида моддий ресурслардан фойдаланишнинг самараси ошмоқда.

Бироқ шуни айтиш керакки, техникалар янгиланаётган бўлса-да уларнинг хомашёлардан фойдаланиш кўрсаткичлари ханузгача янгилангани йўқ. Шунинг учун ҳозирда моддий ресурслардан самарали фойдаланишни объектив тавсифловчи кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқариш ва жорий қилиш долзарб масала бўлиб қолмоқда.

III БОБ. РЕСУРСТЕЖАМКОРЛИКНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАРИ

3.1. Ресурстежамкорлик ва унинг корхона моддий ресурслари таъминотига таъсири

Ўзбекистон Республикасини бозор иқтисодиётига ўтиши ва моддий ресурсларни тежаб-тергаб сарф қилишнинг ташкилий-иқтисодий замини ҳам муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, ташкилий-иқтисодий тадбирлар моддий бойликлардан яхшироқ фойдаланиш учун зарур шарт шароит туғдиради ва рағбатлантиради, ишлаб чиқариш-техникавий омиллар эса шу ишлаб чиқариш участкасида материалларни тежашга бевосита имконият яратади. Чет эл саноатида ҳам металл қуйишда аниқ усулларнинг жорий қилиниши ва материалларни тежашга қаратилган бошқа техникавий тадбирлар қўлланилиши мумкин. Моддий ресурсларни тежаб-тергашни таъмин этувчи асосий йўлларида бири хўжалик ҳисобини тинмай мустаҳкамлаб боришдир.

Тўғри ташкил этилган моддий ресурслар таъминоти уларни тежашнинг муҳим омилдир. Бу шунинг учун муҳим омилки, саноат маҳсулоти таннархига кирган моддий харажатларнинг қарийб аксарият қисмини ташкил этувчи материал-ресурслар таъминоти орқали ўтади. Корхонанинг моддий бойликларга бўлган эҳтиёжини аниқ ва тўғри белгилаш учун хомашё, материал ва ёқилғи сарфлашнинг илғор меъёрлари, яъни уларни имкон борича тежаб-тергаб сарф этишни кўзда тутган меъёрлар бўлиши лозим.

Ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг муҳим резервларидан бири ишлаб чиқаришдаги ресурслар тузилмасини тинмай яхшилаб боришдир. Халқ хўжалигида гуркираб бораётган илмий-техникавий иқтисодий жиҳатдан фойдали материалларнинг салмоғини муттасил ошириб боришга имкон беради. Иккиламчи хомашё ва чиқитларни ишга солиш ресурслар таъминоти органларининг фаолиятига ҳам боқлиғдир. Маълумки, улардан яхши фойдаланган тақдирда камчил материалларни тежаш, янги

қувватларни ишга солиш учун қилинадиган капитал харажатларни камайтириш мумкин.

Ресурслар таъминоти меъёрдан ташқари ва ошиқча туриб қолган материалларни ишга солиб, улардан самарали фойдаланишга ёрдам бериб, ишлаб чиқариш воситаларининг заҳирада туриш муддатига ижобий ва фаол таъсир кўрсатади. Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнининг тинимсиз давом этишини таъминлайдиган қилиб ресурслар заҳирасининг зарур минимал меъёрларини белгилаш лозим.

Ҳозирги вақтда заҳиралар сақлашни фақат бир кунга қисқартирилганда ҳам қўшимча минглаб тонна металл прокати, цемент, кўмир ва бошқалар тежалар экан.

Таъминотни тезкор режалаштириш хусусан махсус номенклатурада ва материалларга талабномалар тузиш ҳам материалларни тежашда муҳим ўрин тутаяди. Аммо, фондлар спецификасини тузишда хато ёки ноаниқликка йўл қўйилса корхонанинг ишига жиддий зарар етазилиши мумкин. Айтайлик бир корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариши учун талаб қилинадиган материалнинг ҳажми ёки нави нотўғри ёзилса, ёхуд бирон хил материал спецификациясига тасодифан, киритилмай қолгундай бўлса корхонанинг иши тўхтаб қолиши ҳам мумкин. Фондларга спецификация тузилаётганида таъминот органлари материалларнинг комплексини ва хилма-хиллигини таъмин этишга интиладилар.

Спецификация тузилаётганда:

- материалларнинг иқтисодий жиҳатдан фойдали хилини талабномага киритиш имконини назарда тузиш;
- материалларнинг иқтисодий жиҳатдан фойдасиз, тежамсиз хилларини қисқартиришга ҳаракат қилиш керак.

Хомашё ва материалларни қабул қилишида уларнинг сифати ва миқдорига жиддий эътибор бериш зарур. Бу ҳам моддий ресурсларни тежашда катта роль ўйнайди.

Материалларнинг миқдорини пухта текшириб қабул қилиш маҳсулот етказиб берувчи ва темир бошқарувининг жавобгарлигини оширади. Маълумки, улар материаллар миқдори ва хилма-хиллигини тўла таъминлаб жўнатиш ва етказиб беришга мажбурдирлар. Шунингдек, миқдор жиҳатидан қабул қилиш хўжасизликка қарши курашни ҳам кучайтиради. Қабул қилишда идишларга ҳам эътибор берилиши лозим. Материалларни миқдор жиҳатидан қабул қилиш тартиби белгилаб берилган. Таъминот соҳасининг ходимлари бу қўлланмани пухта билиб олишлари керак. Материалларнинг сифат жиҳатидан қабул қилиниши ҳам жуда муҳимдир. Материаллар-

ни қабул қилиш етказиб берувчининг жавобгарлигини оширади ва истеъмолчи корхоналарнинг сифатсиз маҳсулот чиқариши олдини олади. Маҳсулотнинг сифат жиҳатидан қабул қилиниши тегишли техникавий текшириш билан талаб қилинганида одатда, бу ишни корхоналарнинг махсус органлари техника назорат органлари (ОТК), (лаборатория) тажрибахоналар андоза асосида бажаради.

Ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг муҳим резервларидан бири ишлаб чиқаришдаги ресурслар тузилмасини тинмай яхшилаб боришдир. Масалан, ҳисобларга кўра асосий ишлаб чиқариш фондларининг ҳар бир сўмига фонд самарадорлиги фақат бир тийиндан ошса ва айланма маблағлар атиги бир фоиз тежаладиган бўлса; шундан ҳосил бўладиган маблағга иккита каттакон автомобиль заводи қуриш мумкин экан. Ҳозирги вақтда хомашё материаллар; ёқилғи ва электр энергиясидан тежаб тергаб фойдаланиш, техникани станок асбоб-ускуналарни эҳтиёт қилиш ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир.

Мамлакатимизда ҳозир хилма-хил техника жуда кўп. Агар биз ундан уқув билан тўла фойдаланмасак, нотўғри фойдаланиш туфайли уларнинг умрини қисқартирсак, бу билан халқимиз манфаатларига чексиз зарар келтирган бўламиз. Бир заводни хомашё, материалларини тежаб-тергаб сарф қилиш натижасида бир неча минг сўм иқтисод қилиниши мумкин. Аммо, бугун мамлакатдаги корхоналарнинг иқтисод қилинган маблағларини жам қилсак, неча юз миллионлар, ҳатто миллиардларни ташкил қилиши мумкин. Бу эса ҳар бир ишчининг, ҳар бир хизмат эгасининг грамлаб, сантиметрлаб, киловаттсоятлаб, тийинлаб қилган тежамининг мажмуи бўлади.

Асбоб ускуналар, хомашё ва материаллардан самарали фойдаланиш даражаси ўз кўрсаткичлари билан белгиланади. Бу кўрсаткичлар ишлаб чиқариш жараёни ва ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутиб белгиланади. Хомашё ва материаллар ҳамда ускуналарнинг ейлиш-эскириши ҳамда чиқинди ва нобуд бўлиш даражаси ҳам ўшаларда ақс этиши лозим. Хомашё ва материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Моддий ресурсларнинг бевосита цехларда сарф қилинишини назорат қилиб боришни уюштириш ҳам материалларни тежашнинг муҳим омилдир.

Тажриба шуни кўрсатадики, бундай назоратнинг энг самарали шакли цехларни таъмин этишда лимит тартибининг шаклланиши-

дир. Бу тадбирнинг моҳияти шундан иборатки, цехга хомашё ва материаллар фақат белгиланган лимитга мувофиқ берилади. Агар брак ёки белгиланган меъёрдан ошиқ сарф қилиниши туфайли хомашё ва материаллар тугаб қолгундай бўлса, кейинчалик цехлар фақат корхона раҳбарларининг ижозати билангина таъмин этилади.

Хомашё ва материалларни тўғри сарфлаш учун курашда моддий ресурслар сарфининг ҳисоби ҳам умумкорхона омборларида ва цехларнинг ўзида яхши йўлга қўйилганлиги муҳим ўрин тутди.

Таъминот органлари ишлаб чиқариш заҳираларини доим текшириб туришлари, ошиқчасини тўплашиб қолишига йўл қўймасликлари лозим. Меъёрдан ошиқ ёки кераксиз заҳира пайдо бўлиб қолган тақдирда уни дарҳол ишга солиш (реализация қилиш) чораларини кўрмоқ керак.

3.2. Стандартлаштириш ва ресурстежамкорликнинг ўзаро боғлиқлиги

Стандартлаштириш муайян соҳада манфаатдор барча томонларнинг иштирокида уларнинг манфаатини кўзлаш, жумладан, ишлатиш шартлари ва хавфсизлик техникаси қоидаларига риоя этган ҳолда тежамга эришиш учун тартибга солиш мақсадида маҳсулот ишлаб чиқариш қоидаларини белгилаш, талаб, назорат, сифатини аниқлаш, баҳолаш ва уларни қўллашдан иборатдир. Стандартлаштириш фан-техника тараққиётига асосланади ва халқ хўжалигида ҳозирда эмас, шу билан бирга келажакда ҳам ривожланишини белгилайди. Стандартлаштириш иқтисодиётни бошқариш, моддий техника базасини яратиш суръатларини такомиллаштиришга бевосита таъсир этувчи турли хил масалалар бўйича катта доирани ўз ичига олади.

Ҳозирги вақтда амалда бўлган давлат стандартлаш тартиби иқтисодиётнинг ҳамма бўғинларини бир бутун қилиб бирлаштиради ва мамлакат халқ хўжалигининг барча тармоқларида стандартлаш фаолиятини ташкил қилади.

Стандартлаштириш бўйича ташкил қилишни ўтказиш ишлари ва режалаштириш тартибини тайёрлашни расмийлаштиришни тасдиқлаш, жорий этиш ва муомалага қўйиш, уни ўзлаштириш, янгилик киритиш, шунингдек, уларга риоя қилишни назорат қилиб бориш стандарт фаолиятини ташкил қилади. Давлат стандартлаштириш қўмитаси стандартлаштириш ишларига раҳбарлик қилади. Давлатстандарт органларида стандартлаш ва метрология

билан шуғулланувчи илмий тадқиқот институтлари ва лаборатория мавжуд. Фаолият соҳаларида меъёр қоида бажарилиши мажбурий ва талаблар комплексини белгиловчи норматив-техника ҳужжатлар тартиби стандартлаштириш негизини ташкил қилади. Стандартлар ва техник-шартлар асосий норматив-техник ҳужжатлар бўлади. Корхоналар ишлаб чиқарган ҳар қандай маҳсулоти муайян талабларни қондириши лозим. Бу талаблар стандартлар билан белгиланади. Стандарт маҳсулотни тайёрловчи билан уни истеъмол ўртасида ишлаб чиқариш жараёнларининг талаблари билан маҳсулотларни ишлатиш шартлари орасида алоқа боғлашга имкон беради. Таъминот ходимларининг амалий фаолиятида материаллардан оқилона фойдаланиш ҳамда таъминлаш жараёнини самарали бошқариш учун Давлат стандартлари зарур.

Стандарт инглиз тилидан таржима қилинганда меъёр, намуна, андоза маъноларни билдиради. Стандартлаштирилаётган объектга меъёрлар, қоидалар, талаблар комплексини белгилаб беради ва уларни салоҳиятли органлар тасдиқлаб беради. Ўлчов бирликлари, атамалар, белгилар, хомашё, материаллар, турли ашёларни синаш ва ўлчаш усуллари, технологик жараёнлар, маҳсулот сифатиغا, моддий бойликларни сақлашга қўйилувчи техник талаблар, одамларнинг хавфсизлигига ва бошқалар стандартлаштириш объектлари бўлади. Техник шартлар маҳсулотларнинг янги турлари ва маркаларига ёхуд, чекланган ҳолда, қўлловчи стандартлаш объектларига комплекс талабларини белгилаб беради. Стандартлашга доир норматив-техника ҳужжатлари тугалланган илмий-тадқиқот тажриба конструкторлик ишлари натижаларига кўра ишлаб чиқилади. Стандартлаштириш ишлари Давлат стандартлари заминида бўлган энг илғор илмий ва техникавий ечимлар натижаларидан иқтисодиётда қонун йўли билан фойдаланиш имкониятларини беради.

Стандартлаштириш хомашё, материал, машина ва ускуналарни бир-бири билан ўзаро алмаштириш тамойилидан фойдаланиш имкониятларини беради. Биргина корхона миқёсида эмас, шу билан бирга халқ хўжалигида, ишлаб чиқариш жараёнини комплекс ҳолда, механизациялаштириш ва алмаштириш учун ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришни ривожлантириш учун шароитлар яратиб беради.

Стандартлаштириш халқаро илмий техника ҳамкорлиги ва савдо сотиқни ривожлантиришга ҳам катта таъсир кўрсатади. Стандартлар қуйидаги категорияларга бўлинади: Давлат стан-

дартлари, тармоқ стандартлари (ТСТ), корхонанинг стандартлари (КСТ)га бўлинади.

Давлат стандартлари кўплаб ва оммавий ишлаб чиқарадиган маҳсулотларга, шунингдек, параметр, ўлчамлар, қоидалар, илмий-техника атамалари ва белгилари, ўлчов бирликлари, энг муҳим маҳсулот турларига, саноат ва қишлоқ хўжалик хомашёси ҳамда, материалларга, фойдали қазилма ва ёқилғи, маҳсулотни таснифла ва кодлаш тартиблари, конструкторлик, технологик ва ремонт ҳужжатларига хавфсиз меҳнат шароитлари ва меҳнаткашлар соғлиқини сақлаш ишлари ва бошқаларга қараб белгиланади. Давлат стандартларини Давлат стандартигина тасдиқлайди ва улар мамлакат халқ хўжалиги ташкилотларига бўйсунадиган барча корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар учун мажбурийдир. Тармоқ стандартлари техника аҳамиятига эга бўлган серияли ишлаб чиқариш ҳисобларига кўра белгиланади. ТСТларни етакчи вазирликлар тасдиқлаб беради ва улар талабларни шу тармоқларнинг барча корхоналари, ташкилотлари, шунингдек, ушбу маҳсулотлардан фойдаланувчи бошқа тармоқларнинг корхоналари ҳам бажариши мажбурийдир. Корхоналарнинг стандартлари КСТ фақат шу корхоналардаги услублар, қоидалар, маҳсулот ва ашёларга талаблар белгилайди. Корхона стандартлар мавжуд тармоқ ва давлат стандартлари асосида ишлаб чиқарилади ва корхонада ишлаб чиқарувчи маҳсулот сифатининг яхшиланишини назарда тутади ва уни корхонанинг раҳбари ёки бош муҳандис тасдиқлайди. Корхона стандарти бу корхона ҳудудидагина яроқли бўлади.

Стандартлар мазмуни ва вазифасига кўра қуйидаги асосий турларга бўлинади. Булар техник шартлар, талаблар, маҳсулот параметрлари, ўлчамлари, маркалари, турлари, назорат этиш, қабул қилиш услублари, пакетлаш, ташиш ва сақлаш қоидалари. Техник шарт-стандартларни муайян бир маҳсулот ишлаб чиқарилаётганда, етказиб берилаётганда ёки ишлатилаётганда уни истеъмол баҳоларни шунингдек, назорат этиш, қабул қилиб олиш, маркалаш, пакетлашда фаол иштирок этади. Сақлаш ва ташиш қоидаларига қўйилувчи техник талабларни белгилайди. Умумий техник шартларнинг стандартлари бир жинсли маҳсулотларнинг муайян гуруҳларига ўхшаш талабларни қўяди. Техник талабларнинг стандартлари маҳсулотнинг тури ва вазифасига кўра, меъёр ва талабларни белгилайди. Шу меъёр ва талабларга риоя этилса, энг олий сифат таъминланади. Параметр ва ўлчамларнинг стандартлари унификация этиш ва ўзаро алмашишни таъминлаш

мақсадида тайёр ашёлар ва ярим ашё деталларнинг шакли ва катталигини белгилайди. Маркаларнинг стандартлари хомашё ва материаллар маркаларининг кимёвий таркиби ёки номенклатурасини, бир қанча ҳолларда эса, уларнинг истеъмол тавсифларини белгилаб беради. Хилма-хиллик стандартлари маҳсулот ва буюмнинг геометрик шакллар ва ўлчамларни белгилаб беради. Назорат услубларининг стандартлари маҳсулотни синаб кўриш учун намуна олиб тартибини таҳлил усуллари ва ўлчаш услубларини белгилаб беради. Қабул қилиш қоидаларининг стандартлари эса маҳсулот ва ашёларни қабул қилиш тартиби, шунингдек, синаш дастури ва услубларини белгилаб беради. Маркалаш, пакетлаш ташиш ва сақлаш қоидаларининг стандартлари маҳсулотнинг истеъмол хоссалари сақланишини таъминловчи пакетлаш ва техник жиҳатдан меъёрга қўйиладиган талаблар, маҳсулот сифат кўрсаткичларини сақлаш мақсадида белгилайди.

Давлат стандартига муайян белги берилади. Бу белгилар ҳарфлар рўйхат номери ишга туширилган йилдан иборат бўлади. Эскирган кўрсаткичларни алмаштириш ҳамда фан-техника тараққиёти ютуқларини акс эттириш мақсадида стандартлар ва техник шартлар беш йилда бир марта қайтадан кўриб чиқилади ва янгиланади. Давлат, тармоқ, республика стандартлари ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга нормал қоидалар ва талабларни белгилар экан, унинг сифати анча яхшиланишига кўмак беради. Бунда, корхоналар маҳсулот сифатининг берилган параметрларда таъминлаш учун янги техникани жорий этиши ҳамда ишлаб чиқариш, қайта қуриш, меҳнатни ташкил этишни яхшилаш ва сифатни техник назоратдан ўтказиши лозим. Махсус ташкилий техник чораларни кўзлаб маҳсулот ишлаб чиқаради. Маҳсулот сифатини яхшилаш комплекс стандарт бўйича бошқаришнинг ташкилий техник негизи бўлган корхона стандартига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Мамлакатимиздаги корхоналарда ишлаб чиқарилаётган барча маҳсулотлар давлат стандартлари билан қамралган. Ишлаб чиқаришда технологияни тайёрлаш конструкторлик кўрсатмаларини ягона тартибли технологик ҳужжатлар асосида маҳсулотни таснифлаш ва кодлаш ягона тартибда бўлиши шунингдек, тармоқлараро қатта-қатта муаммоларни ҳал этувчи стандартлар комплексини иқтисодиётда жорий этиш маҳсулот сифатини кўтаришда қатта аҳамиятга эга.

Мамлакатимизда жорий этилаётган маҳсулот сифатини бошқаришнинг ягона тартибини ишлаб чиқиш маҳсулот сифати ўсишига ёрдам беради. Стандартлаш маҳсулот сифатини бошқаришнинг негизи ҳисобланади. Давлат стандартига биноан

маҳсулотга ишлов беришда ёки маҳсулот ишлаб чиқарилаётганда ва ундан фойдаланишда маҳсулотнинг зарурий сифат даражасини белгилаш, уни таъминлаш ва назорат, рағбатлантириш ва градация йўллари билан сифатни сақлаб туриш маҳсулот сифатини бошқариш ҳисобланади. Бунинг учун маҳсулот сифати муттасил назорат этиб турилади, маҳсулот сифатига таъсир этувчи шароит ва омилларга собитқадам таъсир этиб борилади. Маҳсулот сифатини бошқариш ишлаб чиқаришнинг ажралмас қисмидир. Сифатни бошқаришнинг асосий вазифаси жамоат ишлаб чиқариши самарадорлигини юксалтириш ҳамда мамлакат иқтисодиёти эҳтиёжларини мумкин қадар тўлиқ қондириш манфаатлари йўлида саноат маҳсулотлари сифати даражасини яхшилаб таъминлаш учун илмий-техникавий ва ишлаб чиқариш имкониятлари ҳамда ижтимоий-иқтисодий имкониятлардан оқилона фойдаланишдан иборатдир.

Маҳсулот сифатини бошқариш тартиби тармоқ вазирликлари бирлашмалари ва корхоналари даражасида бўлади. Бу орада замонавий ишлаб чиқариш воситаларини тайёрлашда технологик жараёнларнинг хилма-хиллиги ва конструкцияларнинг мураккаблиги ишчи муносабати ва ишлаб чиқариш тузилмасини такомиллаштириш ихтисослаштириш, чуқурлаштириш, халқ хўжалиги корхоналари ва тармоқлари ўртасидаги техникавий ва иқтисодий алоқаларнинг мураккаблиги ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини яхшилашда муайян қийинчиликларни вужудга келтиради. Ана шу шароитда маҳсулот сифатини бошқариш маҳсулот ўтадиган ҳамма технологик босқичлар: тадқиқ этиш ва лойиҳалаш, тайёрлаш ва синаб кўриш, етказиб бериш, ташиш, сақлаш ва ишлатиш каби босқичларда маҳсулот сифатини бошқариш комплекс тартиби ўзаро боғланганлигини амалда жорий этиши лозим.

Маҳсулот сифатини бошқаришнинг комплекс тартибини ишлаб чиқиш ва жорий этишда илмий лойиҳа конструкторлик ташкилотлари асосий роль ўйнайди. Маҳсулот сифатини режалаштириш билан бирга маҳсулот сифатини моддий техник жиҳатдан таъминлашни ташкил этиш, кадрларни тайёрлаш ва уларни ўқитиш сифатини оширувчи моддий омиллар маҳсулот сифатни бошқаришда ҳуқуқий ва ахборот воситалари билан таъминланиб туриши каби масалалар ишлаб чиқилган.

Материаллар ва хомашёни қабул қилишда уларнинг сифати ва миқдорига жиддий эътибор бериш зарур. Бу ҳам моддий ресурсни тежашда катта роль ўйнайди.

Материалларнинг миқдорини пухта текшириб қабул қилиш, маҳсулот етказиб берувчи ва темир йўлнинг жавобгарлигини оширади. Маълумки, улар материалларнинг миқдори ва турли-туманлигини тўла таъминлаб, жўнатиш ва етказиб беришга мажбурдирлар. Шунингдек, миқдорий қабул қилиш хўжасизликка қарши курашни ҳам кучайтиради. Қабул қилишда идишларга ҳам эътибор берилиши лозим.

Стандартлаш тортилувчи хомашё ва материаллар учун миқдорий қабулни кондицион масса асосида талаб этади.

$$\text{Яъни: } M_k = M_x \frac{(100 + W_n)}{(100 + W_x)}$$

Бунда M_k - кондицион масса; M_x - ҳақиқий масса
 W_n - материалнинг нормал шароитдаги намлиги, %

$$W_x - \text{ҳақиқий намлиги, \% } W_x = \frac{M_1 - M_2}{M_2} 100$$

M_1 - дастлабки масса, г.

M_2 - қуриқ масса, г.

Материалларни миқдорий қабул қилиш тартиби Давлат арбитражининг тегишли қўлланмасида белгилаб берилган. Маркетинг соҳасининг ходимлари бу қўлланмани пухта билиб олишлари лозим.

Материалларнинг сифат жиҳатдан қабул қилиниши ҳам жуда муҳимдир. Материалларни қабул қилишнинг бу хили маҳсулот етказиб берувчи корхоналарнинг жавобгарлигини оширади ва истеъмолчи корхоналарнинг сифатсиз маҳсулот чиқаришининг олдини олади.

Маҳсулотнинг сифат жиҳатидан қабул қилиниши тегишли техникавий текшириш талаб қилинганлигида одатда, бу ишни корхонанинг махсус бўлимлари: техник назорат бўлими, лабораториялар, баъзида эса цехлар бажаради. Аммо, бу ҳолларда ҳам маркетинг органлари корхонага сотиб келтириладиган материалларнинг сифатини доим назорат қилиб туришлари лозим бўлади. Хомашё ва материалларнинг яхши сақланиши омбор хўжалигининг қандай ташкил этилишига боғлиқ. Афсуски, кўпгина корхоналарда омбор хўжалигининг аҳволи қониқарли эмас. Моддий ресурсларни бевосита цехларда сарф қилишнинг мунтазам равишда қаттиқ назорат қилиб боришни уюштириш ҳам материалларни тежашда муҳим омилдир.

IV БОБ. МОДДИЙ РЕСУРСЛАРНИ МЕЪЁРЛАШТИРИШ АСОСИ

4.1. Моддий ресурсларнинг сарфланиши. Меъёрлаштириш моҳияти ва тамойиллари

Моддий ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш тўғрисида И. А. Каримов ўз маърузаларида қайта-қайта уқтиради. Келгуси йилларда саноатда ишлаб чиқариш унумдорлигини ошириш бир қанча асосий йўналишлар бўйича олиб борилиши керак. Материаллар сарфини камайтириш, хомашё ва материалларни тежаш чинакам давлат аҳамиятига эга бўлган масаладир.

Ҳозирги кунга келиб хомашё, материаллари, ёқилғи ва электр энергиясидан тежаб-тергаб фойдаланиш, техникани дастгоҳ, асбоб-ускуналарни эҳтиёт қилиш ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир. Статистик маълумотларга кўра битта заводнинг хомашё, материалларидан тежаб-тергаб фойдаланиши натижасида бир неча минг сўм тежалиши мумкин. Аммо, бутун мамлакатдаги корхоналарнинг тежаган маблағларини жам қилсак, миллиардни ташкил қилиши мумкин. Бу эса оқибатда республика-миздаги барча моддий ресурсларнинг тежамкорлиги ва иқтисодиётимизнинг янада юксак тараққий этишида муҳим ва ҳал қилувчи омил ҳисобланади.

Моддий ресурслар таъминотини режалаштиришнинг ҳар бир босқичида сарфлаш меъёрларидан кенг фойдаланилади. Аввало, сарфлаш меъёрлари асосида корхоналар, тармоқлар, вазирликлар белгиланган ишлаб чиқариш дастурларини бажариш учун зарур моддий ресурсларга бўлган талаб ва эҳтиёжлари аниқланади: бу ресурслар тармоқлар ва айрим корхоналар ўртасида ҳам ана шу сарфлаш меъёрлари асосида режа орқали тақсим қилинади. Таъминот сотиш ташкилотларининг кундалик ишларда сарфлаш меъёрларидан кенг фойдаланилади.

Моддий ресурсларни сарфлаш меъёрлари миқдор бўлиб, у ишлаб чиқаришнинг ташкилий-техникавий шартларини ҳисобга олган ҳолда муайян тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш

учун хомашё, ёқилги ва материал сарфлаш даражасининг меъёрда кўйилган максимал миқдорини белгилаб беради. Меъёрлар вазифасига кўра барча талабларга жавоб бериши мумкин. Ишлаб чиқариладиган меъёрларнинг илғорлиги меъёрлашнинг асосий бошланғич, тамойили ҳисобланади. Бу талаб куйидаги шартларга риоя қилинган тақдирдагина бажарилиши мумкин:

— материалларнинг илғор меъёрларга мувофиқ сарфи ҳисобот даврида эришилган даражадан кам бўлиши керак;

— прогрессив меъёрлар ишлаб чиқаришнинг илғор ташкилий техникавий шартларга асосланиб, моддий ресурслардан тежамли фойдаланишни таъминлайдиган технологияни жорий қилишга ёрдам бериши керак;

— сарфлашнинг илғор меъёрлари ишлаб чиқиладиганида илғор ишлаб чиқариш тажрибаларини ўрганиб, уларни умумлаштириши зарур;

— илғор меъёрлар ўзгармайдиган, турғун бўлиши мумкин эмас; техника, технология ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш такомиллашиб, кадрларнинг малакаси ошиб борган сари меъёрлар қайтадан кўриб борилади. Шу билан бирга меъёрлар реал, амалда бажариладиган бўлиши керак.

Саноатда қўлланиладиган материалларни сарфлаш меъёрларини куйидаги туркумларга бўлиш мумкин:

а) материалларнинг маълум мақсадга ишлатилишига қараб меъёрлар хомашё ва асосий материалларни сарфлаш ҳамда ёрдамчи материалларни сарфлаш меъёрларига бўлинади. Бу гуруҳлардан ҳар бирининг меъёрларини ишлаб чиқиш усулининг хусусиятлари материалларнинг тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришда тутган ўрни билан белгиланади. Иқтисодий жиҳатдан ёқилги ва электроэнергия ҳам ёрдамчи материаллар гуруҳига киради, аммо улар халқ хўжалигида катта аҳамиятга эга бўлганлиги ва уларни сарфлаш меъёрларини белгилаш услуби алоҳида хусусиятларини назарга олиб гуруҳларга ажратилади;

б) сарфлаш меъёрлари амал қиладиган режа даврига қараб бу меъёрлар перспектив, йиллик ва тезкор-жорий меъёрларга ажратилади. Перспектив меъёрлар узоқ ўзлаштириш даври (5 йил)га мўлжалланиб, материалларнинг перспектив баланслари ва тақсимот режалари ишлаб чиқиладиганда қўлланилади. Йиллик меъёрлар ўрта ҳисобда йил давомида ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирлигига материал сарфини белгилаб беради. Бу

меъёрлар моддий ресурсларга бўлган йиллик эҳтиёжини аниқланаётганда қўлланилади;

в) ишлаб чиқаришда материаллар истеъмолнинг меъёрда акс этиш даражасига қараб шахсий (индивидуал) ва гуруҳли меъёрларга бўлинади. Шахсий меъёрлар маълум корхонанинг аниқ шароитига кўра тайёрланадиган муайян тур маҳсулот учун белгиланади, гуруҳли меъёрлар эса, цехлар, корхоналар, вазирликлар ва бутун халқ хўжалиги ишлаб чиқарадиган бир ном ёки бир турдаги маҳсулотга қанча материал сарфлаш лозимлигини белгилайди;

г) меъёрлаштириладиган объектлар номенклатурасини деталлаштириш даражасига қараб моддий ресурсларни ҳар бир буюм, узел ва деталга сарфлаш меъёрларига бўлинади;

е) меъёрлаштириладиган материаллар номенклатурасининг деталлаштириш даражасига кўра меъёрлар: материалларнинг йириклаштирилган номенклатура асосида ишлаб чиқариладиган ва йиллик талабномалар тузишда фойдаланиладиган йиғма меъёрлар ва материалларнинг деталлаштирилган (спецификациялаштирилган) номенклатура асосида тузилиб, корхонанинг ҳар бир конкрет тур, нав, ўлчамдаги материалга бўлган эҳтиёжини аниқлаш учун, материаллар етказиб бериш спецификацияси - талабномалар, таъминотнинг чорак режаларини тузиш учун фойдаланиладиган махсус меъёрларга бўлинади.

Материаллар сарфлаш меъёрлари уч элементдан иборат; Бири маҳсулот ишлаб чиқариш учун моддий ресурсларнинг фойдали сарфи; бу назарий формулалар асосида ва шунингдек, детални (буюмни) бевосита ўлчаш ёки тортиб кўриш йўли билан ҳисоблаб чиқарилади.

Аммо буюмни тайёрлаш учун сарф қилинадиган материал, одатда буюмнинг соф оғирлиги (соф ҳажми)дан кўпроқ бўлади, чунки буюмни тайёрлаш жараёнида материалнинг бир қисми чиқитга чиқади, яна бир қисми бутунлай йўқолади (металл эритилганда куйинди ҳосил бўлади, химикатлар буғланиб йўқ бўлади ва ҳ.к.). Бинобарин, сарфлаш меъёрсининг иккинчи элементи (иккинчи қисми) буюмни тайёрлаш давомида вужудга келадиган технология чиқитлардир. Бу чиқит ва талафларнинг таркиби ва ҳажмини технология жараёнининг характери, ишлаб чиқариш машина-ускуналарининг хусусиятлари, материалнинг сифати белгилайди.

Сарфлаш меъёрсининг учинчи элементи маҳсулот тайёрлаш технология жараёни билан бевосита боғлиқ бўлмаган бошқа ҳар хил техникавий-ташкилий чиқит ва талафлардир. Улар ишлаб чиқариш ва таъминотнинг умумий шароитига боғлиқ бўлиб, режа даврида уларни йўқотиб бўлмайди.

Чиқитлар икки хил бўлади: фойдаланиладиган чиқитлар, фойдаланилмайдиган чиқитлар.. Фойдаланиладиган чиқитлар сарфлаш меъёрига киритилмайди.

Шундай қилиб, умумий тарзда олинган сарфлаш меъёрининг таркиби қуйидаги тенглама билан ифода қилиниши мумкин:

$$N_c = Q_{\phi} + \Sigma Q = Q_{\phi} + \Sigma (Q_1 + q_{1\phi}) + \Sigma (Q_2 - q_{2\phi})$$

Бунда Q_{ϕ} - деталь тайёрлашга ишлатиладиган материалнинг фойдали (соф) сарфи;

$\Sigma(Q_1 + q_{1\phi})$ - фойдаланиладиган қисми ($q_{1\phi}$) чиқариб ташланган технологиявий чиқит ва талафлар;

$\Sigma(Q_2 - q_{2\phi})$ - фойдаланиладиган қисми ($q_{2\phi}$) чиқариб ташланган бошқа ҳар хил техникавий-ташкилий чиқит ва талафлар.

Лойиҳалаштирилган технология жараёнининг характери билан белгиланган ва амалда техника-технология чиқитлари ва талафлар, шунингдек, ишлаб чиқаришни ташкил этиш жараёнида муқаррар пайдо бўладиган чиқитлар ва нобудгарчиликларгина меъёрга киритилади.

Меъёрларнинг илғорлиги кўп жиҳатдан меъёрлар ишлаб чиқиладиган усуллар билан белгиланади. Амалда моддий ресурслар сарфининг меъёрларини ишлаб чиқаришда асосан уч хил усул: ҳисобот-статистика, тажриба ва таҳлилий-ҳисобот усуллари қўлланилади.

Ҳисобот-статистика усули қўлланилганда сарфлаш меъёри ўтмиш (ҳисобот) даврида ҳақиқатда сарф қилинган материаллар ҳажми тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари асосида белгиланади.

Бу усулнинг асосий камчилиги шундан иборатки, у ҳисобот давридаги нобудгарчилик ва материалларнинг ортиқча сарфланишини қонунлаштиради ҳамда уларни режалаштириладиган даврга олиб киради. Демак шу билан ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг мукамал бўлмаган усуллари ва моддий ресурслардан нотўғри фойдаланишни мустаҳкамлайди. Ана шунинг учун ҳам меъёрлаштиришнинг ҳисобот-статистик усулини

илғор усул, ишлаб чиқариш ходимларини янги техника ва технологияни жорий қилишга, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг янги усулларини татбиқ этишга сафарбар қиладиган усул деб бўлмайди.

Меъёрлаштиришнинг тажриба усули шундан иборатки, маҳсулот ишлаб чиқаришда у ёки бу материал сарфлашни тажриба қилиб кўрилади. Шу асосда сарфлаш меъёри белгиланади. Тажриба қилиш шароитига қараб, бу усул ё лабораторияда тажриба қилиб кўриш усули ёки ишлаб чиқаришда тажриба қилиб кўриш усули бўлади.

Таҳлилий ҳисоб усули қўлланилган тақдирдагина меъёрларнинг илғорлигига ва техника жиҳатидан асосланган бўлишига эришиш мумкин. Бу усул билан сарфлаш меъёрлари белгиланганда ишлаб чиқаришнинг ташкилий-техникавий шароитлари, шу жумладан технология тузилиши, маҳсулот тайёрлашнинг ташкил этилиши синчиклаб таҳлил қилинади. Ана шу таҳлил асосида материалларни тежаб-тергаб сарфлаш юзасидан ташкилий-техникавий тадбирлар ишлаб чиқилади. Бу тадбирларни жорий қилиш муддатлари белгиланади ва натижада режалаштириладиган даврда материалларни сарфлаш меъёрларининг даражаси белгиланади.

Ҳисобот-статистика ва тажриба усуллари қўлланилганида маҳсулот бирлигини тайёрлаш (иш ҳажми бирлигини бажариш) учун сарф қилинадиган материаллар миқдори, одатда, меъёр таркибий элементларга ажратилмасдан ёппасига белгиланса, таҳлилий ҳисоб усули қўлланилганида норматив ҳисоблари жуда ҳам деталлаштирилиб, сарфлаш меъёри унинг айрим элементларига ҳам белгиланади.

Таҳлилий ҳисоб усули меъёрлаштирилганда маҳсулот бирлиги (ёки иш ҳажми бирлиги)га материалнинг фойдали сарфи чизмалар ҳисобига мувофиқ белгиланади. Фойдали сарф (соф оғирлик) миқдори ишлаб чиқаришдаги илғор тажрибага асосланиб ва бошқа корхоналар тайёрлаб чиқарадиган шу хил маҳсулотларга таққослаб белгиланади.

4.2. Моддий ресурслардан фойдаланишни яхшилашдаги самарадорлик

Моддий ресурслардан фойдаланишни яхшилаш тадбирлари, одатда, маълум қўшимча харажатларни талаб қилади. Бу, ўз навбатида, харажатларни уларнинг натижаси билан таққослашни зарур қилиб қўяди. Шунини айтиш керакки, моддий ресурсларни яхши-

лац билан боғлиқ бўлган қўшимча харажатлар капитал маблағ сифатида, яъни янги машина ва ускуналар ўрнатишга, эскиларнинг замонавий янгилари билан алмаштиришга сарфланиши ёки айланма чиқитларни қайта ишлайдиган қозонлар ва шу кабиларни ўрнатиш учун қилинадиган харажатлар бир хил харажатлардир. Текисланган прокат сотиб олишга, хомашёни қўшимча бойитиш ва ҳ.к.лар учун қилинган сарф харажатларнинг бошқа - айланма фондларга йўналтирилган харажатлар турига киради.

Капитал маблағлар сифатида қилинган харажатларнинг самарадорлигини белгилаш ҳисоблаш услубига мувофиқдир. Бунда харажатларни қоплаш муддати, меҳнат унумдорлиги, таннархи ва ҳ.к. таққослаш кўрсаткичлари бўлиб хизмат қилади. Маълумки, бу хил харажатлар материаллар сарфлаш меъёрларини камайтиришга олиб келади.

Материаллар сарфлаш меъёрини камайтиришдан ҳосил бўладиган режати тежам бир хил маҳсулот бўйича қуйидаги формула билан ифода қилинади:

$$T = \Pi \times b \times (N_1 - N_2)$$

Бунда Π - маҳсулот ишлаб чиқариш йиллик дастури;

b - маҳсулот ишлаб чиқаришга сарф қилинадиган хомашё ва материаллар баҳоси; N_1 - тадбирлар жорий қилингунча маҳсулот бирлигига материаллар сарфлаш меъёри; N_2 - тадбирлар жорий қилингандан кейин маҳсулот бирлигига материаллар сарфлаш меъёри. Материаллар сарфлаш меъёрини камайтиришдан ҳосил қилинадиган умумий тежам ҳар хил маҳсулот бўйича аниқланадиган бўлса, у ҳолда алоҳида маҳсулотлар тури бўйича олинадиган тежамлар йиғиндисига тенг бўлади. Моддий ресурсларни яхшилаш учун капитал маблағ солиш сифатидаги харажатлар натижасида ускуналардан фойдаланишнинг ҳам яхшиланиши, меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва ҳк. т.у.ф.айли бу хил тежамлар ҳам йиллик тежалган суммага қўшилади. Айланма фондларга йўналтирилган харажатлар самарадорлигининг ҳисоби алоҳида ҳар бир маҳсулотнинг янги материаллар ишлатилгунча бўлган таннархи билан янги материаллар ишлатилгандан кейинги таннархини солиштириб ҳисобланади. Тадбир қуйидаги тенгсизликка мувофиқ бўлган тақдирдагина самарали бўлиши мумкин:

$$(N_2 \times b_2 + N_2) < (N_1 \times b_1 + N_1) \text{ ёки } \frac{N_2 \times b_2 + N_2}{N_1 \times b_1 + N_1} < 1$$

бунда: N_1 - одатдаги материални сарфлаш меъёри; N_2 - сифати яхшилланган материални сарфлаш меъёри (алмаштирувчи материаллар ва ҳ.к.); b_1 ва b_2 - одатдаги ва сифати яхшилланган материаллар баҳоси; I_1 ва I_2 - одатдаги ва сифати яхшилланган материалдан маҳсулот тайёрлашдаги иш ҳақи ва бошқа харажатлар.

Масалан, корхона 1 станокка сарфлаш меъёри 100 кг, баҳоси эса (1т) 110.000 сўм бўлган оддий прокат ўрнига сарфлаш меъёри 80 кг, баҳоси 112.000 сўмлик текисланган прокат ишлатиш мўлжалланди. Бу ҳолда иш ҳақи ва бошқа харажатлар 19.000 сўм ўрнига 18.000 сўмни ташкил қилар экан текисланган прокат қўллашнинг самарадорлиги аниқланиши лозим.

$$\frac{N_2 \times b_2 + I_2}{N_2 \times b_2 + I_2} = \frac{80 \times 0,112 + 18}{100 \times 0,110 + 19} = \frac{26,9}{30} = 0,89$$

Демак, оддий пўлат ўрнига текисланган пўлат ишлатилса, ҳар бир станок учун бўладиган сарф. 11% га ёки 3,1 сўмга камаяр экан.

Ижтимоий такрор ишлаб чиқаришни узлуксиз давом эттириш ишлаб чиқариш воситаларининг бир соҳадан иккинчи соҳага (ишлаб чиқариш соҳасидан унумли истеъмол соҳасига) ўтиб туришинигина эмас, балки шу билан бирга уларнинг ҳар икки соҳада ҳам маълум вақт ичида маълум миқдорда бевосита ишчи иштирок этмасдан сақланиб туришини ва шу тариқа моддий ресурсларнинг ижтимоий заҳирани ҳосил этишни ҳам талаб қилади.

Ижтимоий меҳнат тақсимотининг кенгайтирилиши, ишлаб чиқариш билан истеъмол марказларининг бир-биридан олисда бўлиши, маҳсулотни ишлаб чиқариш вақти билан истеъмолга ўтиш вақти ўртасида катта фарқ бўлиши мумкинлиги ишлаб чиқариш жараёнининг ўзидан келиб чиқади. Бу омиллар истаган бир ижтимоий тузумда мавжуд бўлишини эътиборга олсак, у вақтда ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг муҳим шарти сифатида моддий заҳиралар албатта бўлиши зарур, деган тўғри хулосага келамиз.

Бозор шароитида моддий ресурс заҳиралари тамомила бошқа мазмун олади. У кишиларнинг тинмай ўсиб борадиган эҳтиёжларини тўлароқ қондиришнинг муҳим омили бўлади.

Ишлаб чиқариш заҳиралари зарурлиги омилларидан бири ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожланишидир. Бунинг

боиси шуки, корхона маълум маҳсулот ишлаб чиқариш учун кўпгина бошқа корхона ва ташкилотлардан, кўпинча бир-биридан олисда бўлган корхона ва ташкилотлардан, ишлаб чиқариш воситалари олиши лозим. Маҳсулот етказиб берувчи корхоналар кўпгина маҳсулотларни гоҳ-гоҳида ишлаб чиқарадилар, баъзан маълум муддатга тўхтатиб ҳам қўядилар. Истеъмолчилар эса уларни ишлаб чиқариш шароитига кўра узлуксиз ишлатадилар. Демак, истеъмолчи корхоналарнинг ишлаб чиқариш жараёнида рўй бериши мумкин бўлган ҳар қандай тўсқинликлар шу жумладан ёнгин, табиий офат ва бошқалардан ҳолис қилиш тўхтаб қолишларнинг олдини олиш учун улар қўлида ҳар кун истеъмол қилинадиган миқдордан ташқари яна бир қанча муддатга етарли моддий ресурслар мавжуд бўлиши лозим.

Шундай қилиб, корхоналарнинг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти заҳиралар мавжудлигига бевосита боғлиқдир. Омборларда баъзи бир материал бўлмай қолганида корхона ишни тўхтатиб қўймаслик учун ўрнига бошқа хил, бошқа ҳажм ва профилдаги мавжуд материални ишлатишга мажбур бўлади. Одатда бу тариқа бир хил материал ўрнига бошқасини ишлатиш натижасида чиқитлар кўпаяди, машина ва ускуналардан тўғри фойдаланилмайди, иш ҳақи харажатлари ошиб кетади ва баъзан, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сифати ҳам паст бўлади ва ҳ.к.

Лекин, ишлаб чиқариш воситаларини керагидан ортиқ ва меъёрдан ташқари заҳира сифатида сақлаш ҳам истеъмолчи корхонанинг ишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Керагидан ортиқ заҳира сақлаш натижасида айланма маблағлар айланиши секинлашади, ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш ёмонлашади ва ниҳоят, муомала харажатлари кўпайиб кетади.

Ҳозирги вақтда заҳираларнинг аҳамияти янада ошди, негаки, улардан фойдаланиш корхонанинг фойда ҳосил қилишига бевосита боғлиқ қилиб қўйилган. Фондлар учун тўловлар жорий этилганлиги меъёрдан ташқари, ортиқча заҳираларни ишга солишда ғоят муҳим аҳамиятга эга.

Заҳираларни тўғри меъёрлаш ва режалаштириш учун, уларнинг таркиби ва тузилишини яхши билиб олиш, уларни тўғри ҳисобга олиш ва ҳолати тўғрисида тўғри ҳисобот юритиш учун умуман моддий заҳираларни туркумлаш керак.

Капиталистик жамиятдаги моддий ресурслар умумий товар заҳиралари, шахсий истеъмол фонди шаклдаги заҳиралар ва унум-

дор капитал заҳираларидан иборат уч гуруҳга бўлинган. Биринчи гуруҳ заҳираларга муомала соҳасидаги ишлаб чиқариш воситалари билан истеъмол буюмларини киритган. Иккинчи гуруҳга истеъмолчилар қўлидаги истеъмол буюмлари ва учинчи гуруҳга ишлаб чиқариш жараёнида бўлган ёки ҳар ҳолда ҳали ишлаб чиқариш элементи сифатида ишлатилмай ишлаб чиқарувчи қўлида турган ишлаб чиқариш воситаларини киритган.

Заҳираларнинг бошқача туркумланиши қўлланилади. Уларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

I. Ишлаб чиқариш воситалари заҳиралари.

1. Сотишга мўлжалланган заҳиралар.

а) тайёр маҳсулот заҳиралари;

б) транспорт заҳиралари;

в) таъминот-сотиш ташкилотларининг омборларидаги заҳиралари.

2. Ишлаб чиқариш заҳиралари.

а) ишлаб чиқариш соҳасидаги истеъмолчи корхоналарнинг омборлардаги заҳиралар;

б) бирлашмалар, ишлаб чиқариш корхоналари (фирмалар, трестлар, комбинатлар ва бошқалар)нинг омбордаги заҳиралари;

в) таъминот ташкилотларининг омбордаги заҳиралари

3. Ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий резервлари.

4. Тугалланмаган ишлаб чиқариш.

II. Истеъмол буюмлари заҳиралари:

1. Товар заҳиралари:

а) ишлаб чиқарувчи корхоналар омборидаги тайёр маҳсулот заҳиралари;

б) транспорт заҳиралари;

в) таъминот ташкилотларининг омборларидаги истеъмол буюмлари заҳиралари;

г) чакана савдодаги заҳиралари;

2. Шахсий истеъмол буюмлари заҳиралари:

3. Жамоа бўлиб истеъмол қилинадиган буюмлар заҳиралари;

4. Истеъмол буюмларининг ижтимоий заҳиралари.

Муомала соҳасидаги ишлаб чиқариш воситалари заҳиралари товарлар гуруҳигина эмас, сотиш гуруҳига мансубдир. Бу хил заҳираларнинг шундай деб аталиши амалда қулайдир, негаки, ишлаб чиқариш воситалари заҳиралари муомала соҳасидаги истеъмол буюмлари заҳираларидан фарқ қилишга имкон беради, кейингилари эса товар заҳиралари деб аталади. Аммо, бу билан

муомала соҳасидаги ишлаб чиқариш воситалари заҳираларининг товарли хусусияти инкор қилинмайди.

Юқоридаги туркумлашдан кўриниб турибдики, мамлакатлардаги меҳнаткашлар ҳам харид қилиш орасида зарур бўладиган озиқ-овқат ва саноат моллари заҳираларига эгадирлар. Аммо бозор шароитида истеъмол қилинадиган маҳсулот заҳиралари ва давлат резервининг алоҳида тури тобора кўпроқ аҳамият касб этади.

Ишлаб чиқариш воситаларининг заҳиралари ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнида тутган ўринларига қараб икки гуруҳга: ишлаб чиқариш соҳасидаги заҳираларига ва муомала соҳасидаги заҳираларга бўлинади.

Муомала соҳасидаги ишлаб чиқариш воситалари заҳиралари режалаштириш масалалари саноат маҳсулотлари сотишни ташкил этиш ва режалаштириш курсига оид масала бўлганлиги учун унга тўхталиб ўтирмаймиз. Ишлаб чиқариш заҳиралари моддий ишлаб чиқариш соҳаларига қараб туркумланади: саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалиги ва бошқалар.

Ишлаб чиқариш воситалари ўз вазифасига қараб меҳнат воситалари (ускуналар, дастгоҳлар ва ҳ.к.) заҳиралари ва меҳнат предметлари (хомашё, ёқилғи ва ҳ.к.) заҳираларига бўлинади. Ишлаб чиқариш заҳиралари ташкил этилиш хусусиятлари ва нима мақсадда ташкил этилишига қараб: жорий; тайёрлик; эҳтиёт заҳираларга бўлинади.

4.3. Ишлаб чиқариш заҳиралари ҳажмини белгиловчи омиллар

Заҳиралар ҳажми ҳар хил омиллар таъсирида белгиланади. Масалан, ишлаб чиқариш заҳираларининг ҳажми-истеъмолчи корхоналар билан маҳсулот етказиб берувчи корхоналар ўртасидаги масофанинг яқин-олислигига, таъминот-сотиш ташкилотларининг базаларигача бўлган масофа, корхоналар билан худди шу хил маҳсулот истеъмол қиладиган бошқа корхоналар ўртасидаги масофа (географик омиллар) билан белгиланади. Маҳсулот етказиб берувчи истеъмол қилувчи ўртасидаги масофа қанча олис бўлса, бошқа тенг шароитларда ишлаб чиқариш заҳираларининг умумий ҳажми шунча кўп бўлиши мумкин.

База билан корхона ўртасидаги масофанинг боғлиқлиги шундан иборатки, база корхонага нақадар яқин бўлса, бошқа

тенг шароитларда корхоналарнинг заҳиралари кам ва таъминот — сотиш базасида эса кўп бўлиши керак.

Иккинчи гуруҳ омилларнинг ҳам аҳамияти бундан кам эмас. Булар - материаллар истеъмол қиладиган корхоналарнинг хусусиятига боғлиқ омиллар. Шу нуқтаи назардан материаллар икки гуруҳга бўлинади:

а) айрим корхоналар кўпроқ истеъмол қиладиган ўзига хос материаллар;

б) кўпчилик корхоналар истеъмол қиладиган умумий материаллар.

Кўп корхоналар истеъмол қиладиган материалларнинг, ишлаб чиқариш эҳтиёт заҳиралари асосан таъминот-сотиш ташкилотининг базасида тўпланади.

Шундай қилиб, ишлаб чиқариш заҳиралари хомашё ва материалларнинг турли хилларига бўлган эҳтиёж ҳажмига, истеъмолчиларнинг материалларни ишга солиш даврлари ва бир текисда сарфлаш даражасига, етказиб берувчи корхоналарнинг тегишли маҳсулотни тайёрлаш даврлари ва уларни чиқариш муддатларига, тегишли материалларнинг транзит ва буюртма меъёрлари ҳажмига қараб тегишли омборларга тўпланади.

Мол етказиб берувчининг истеъмолчига бериши лозим бўлган материалларнинг энг оз миқдори бериш меъёри дейилади. Бериш меъёри қанча кўп бўлса, материал шу муддат ичида келиб туриши лозим бўлади. Демак, у материалнинг заҳира миқдори ҳам кўп бўлади ёки аксинча, бериш меъёри кам бўлса тез-тез олиб келиш ва заҳирада оз вақт ушлаш лозим бўлади. Материал бериш меъёри мол етказиб берувчи билан истеъмолчи корхоналар ўртасида тузиладиган шартномалар ва бошқа ҳужжатларда белгиланади. Транзит таъминотда материал бериш меъёри деб, мол етказиб берувчи истеъмолчи манзилига жўнатадиган маҳсулотининг энг кам миқдorigа айтилади. Транзит усули билан таъминлашда бериш меъёри транзит меъёрлари ҳам деб юритилади. Омбор таъминотида материалларнинг бериш меъёри шу материалларнинг қирқилиши, билан белгиланади. Масалан, сим калаваларнинг қирқилиши, тунукаларнинг кесилиши, суюқ ёнилғиларнинг қуйилиши кабилар.

Транзит меъёрларидан ташқари улардан камроқ миқдорда белгиланувчи буюртма меъёрларини ҳам ажратмоқ лозим. Улар бир тур, ном, нав, ўлчамдаги материалларнинг энг кам миқдорини белгилайдилар ва мол етказиб берувчилар буюртма

юзасидан у материалларни тайёрлаб беришни ўз бўйинларига оладилар. Буюртма меъёрлари истеъмолчиларга анча қулайлик яратади. Масалан, транзит меъёри ҳисобидан мол етказиб берувчи корхонага истеъмолчи томонидан бир неча хил, нав, ўлчам материаллар тайёрлашга буюртма берилса, мол етказиб берувчи бу буюртмаларни бажаришга мажбурдир. Масалан, металл қувурларнинг транзит меъёри 65т. бўлса, истеъмолчи бу меъёр ҳисобидан бир неча хил қувурга буюртма бериши мумкин, лекин ҳар бир хил қувурнинг миқдори буюртма меъёри миқдоридан кам бўлмаслиги ва албатта қувур корхона ишлаб чиқарадиган турида бўлмоғи шарт.

Истеъмолчилар билан маҳсулот етказиб берувчиларнинг ҳўжалик алоқалари барқарорлиги, материал жўнатиш муддатларига қаттиқ риоя қилиниши, истеъмолчиларнинг транзит ва омбор таъминоти (транзитдан ташқари миқдорда) йўли билан таъмин этилиш мумкинлиги ўртасидаги нисбат, корхона ва қурилишларнинг территориал жойланиши ва уларнинг мол етказиб берувчи билан таъминот базалари орасидаги масофа учун фойдаланиладиган транспорт турлари, материаллар етказиб берилишининг мунтазамлиги, ишончилиги ва бошқалар заҳиралар миқдорига таъсир кўрсатувчи муҳим омиллардир.

Ишлаб чиқариш заҳирасининг меъёри деганда, истеъмолчи ихтиёридаги моддий ресурслар ишлаб чиқаришнинг узлуксиз ва бир текис жараёнини таъмин этадиган миқдорда мавжуд бўлишини тушунамиз.

Заҳира меъёрини ҳисоблаганда, бир томондан заҳирага бўлган эҳтиёжнинг мумкин қадар кичиклиги, материал кўп тўпланиб бекор туриб қолмаслиги ва иккинчи томондан, ишлаб чиқариш жараёнида узилиш содир бўлмайдиган даражада етарли бўлишини назарда тутиш керак. Ишлаб чиқариш заҳиралари меъёрларини белгилашда материалнинг етказиб берилиш ва истеъмол қилиниш шароитини тўла ҳисобга олиш лозим.

Материалнинг жорий заҳира материаллар келишининг икки муддати ўртасидаги даврда сарф қилиш учун ҳосил қилинади. Жорий заҳира меъёрлари ҳисобини қуйидаги формулага асосланилади. Бу заҳиранинг энг кўп миқдори ($Z_{ж. Max}$) материал келтиришнинг икки муддати ўртасидаги (кун ҳисобида) оралиқ (t) билан материалнинг ўртача кундалик эҳтиёжи (Θ) кўпайтмасига тенг, яъни: [8]

$$Z_{ж. Max} = \Theta \times t$$

Материал энг кўп келиб тушган куни ва энг кам келиб тушиши лозим бўлган кун жорий заҳирага эга бўлганимиз учун ўртача жорий заҳира миқдори аниқланади.

$$Z_{ж \text{ ўр.}} = \Theta \times t/2$$

Ўртача кундалик истеъмол миқдори режа даври ичида шу материалга бўлган эҳтиёж (Θ йил) ундаги календарь кунларга бўлиниб белгиланади:

$$\Theta = \Theta \text{ йил}/360 = \Theta \text{ кв}/90 = \Theta \text{ кв}/30$$

Материаллар келтиришдаги оралиқ кунни аниқ шароитларга кўра қуйидаги усуллар билан белгилаш мумкин.

Материал келтиришнинг икки муддати ўртасидаги оралиқ кунлар шу материалнинг минимал бериш меъёрига (N_6) боғлиқ бўлса, оралиқ шу меъёрни ўртача кундалик истеъмол миқдорига бўлиб белгиланади:

$$T = N_6/\Theta$$

Мисол. Металлургия заводи корхонага бир чорак учун 60 т. маълум ўлчамдаги тунка жўнатади. Тунка 60 т. лик вагонга ортилади. Демак, корхона бу материални чорак ичида фақат бир марта олади, бинобарин кейинги туниқа келгунча орадан 90 кун ўтади, яъни оралиқ 90 кун бўлади.

Бу ҳолда энг кўп миқдор жорий заҳира вагоннинг сифим миқдорига, яъни 60 т.га тенг бўлади. Баъзан мол етказиб бериш ўртасидаги оралиқ маълум материалнинг етказиб берувчи корхонасида ишлаб чиқарилиш вақти билан ҳам белгиланади. Бу ҳолда етказиб бериш ўртасидаги оралиқ шу материални етказиб берувчи корхонасида ишлаб чиқаришдаги танаффусга тенг бўлади. Оралиқ эса материал етказиб бериш муддатлари тўғрисидаги шартнома асосида белгиланади.

Материал етказиб бериш ўртасидаги оралиқни белгилаш учун юқорида айтиб ўтилган усулларнинг ҳеч қайсиси ҳам тўғри келмаган тақдирда олдинги йиллардаги материал етказиб беришдаги ҳақиқий танаффус асос қилиб олинади. Унинг тенгламаси қуйидагича:

$$t_{ТХМ} = \Sigma t_x \times B/\Sigma B$$

Бунда $t_{\text{ТХМ}}$ - ўтмиш даврда материал етказиб берилишини назарда тутиб ўртача тахмин қилинган оралиқ;

t_x - етказиб бериш ўртасидаги ҳақиқий оралиқ;

B - етказиб бериш оралиқлари t_x га мувофиқ келган материал тўдаларининг миқдори.

Тайёрлик заҳираси миқдори ўртача кунлик эҳтиёж Θ нинг материал ишлаб чиқариш истеъмолига тайёрлаш вақти t_t га қўлайтириб белгиланади.

$$Z_{\text{тай}} = \Theta \times t_t$$

Материални истеъмолга тайёрлаш вақти материални истеъмол қилишнинг аниқ шароитлари билан белгиланади. Бунда материални қуритиш, саралаш ва бошқа шу кабилар зарурлиги ҳисобга олинади. Материалларнинг миқдор ва сифат жиҳатидан қабул қилишга сарф бўладиган вақт ҳам тайёрлаш заҳираларига қўшилади.

Эҳтиёт заҳираси меъёрини бир неча хил усул билан аниқлаш мумкин. Улардан бири эҳтиёт заҳираси миқдорини етказиб беришдаги ҳақиқий оралиқларнинг ўртача тахмин қилинган оралиқлардан четга чиқишларни назарда тутиб белгилаш усулидир, бунинг формуласи қуйидагича:

$$Z_{\text{экт}} = \Theta \times (t_1 - t_{\text{ТХМ}}) B_1 / B$$

Бунда t_1 материал етказиб бериш ўртача оралиқ ($t_{\text{ТХМ}}$) дан ошиб кетувчи ҳақиқий оралиқлар;

B_1 -келадиган тўдалардаги материалларнинг оралиқлар t_1 га мувофиқ миқдори.

Бунда ўртача тахмин қилинган оралиқлардан ошиб кетган оралиқларигина ҳисобга олинади.

Эҳтиёт заҳираларини белгилашнинг иккинчи усули - материални етказиб берувчидан олишни ташкил этишга сарф бўладиган вақт асос қилиб олинади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$Z_{\text{экт}} = \Theta \times (t_1 + t_2 + t_3)$$

Бунда: t_1 - етказиб берувчининг материал жўнатишни ташкил этишига сарф бўладиган вақт;

t_2 - материал йўлда кетаётган вақт;

t_3 - истеъмолчининг материални миқдор ва сифат жиҳатидан қабул қилишига сарф бўладиган вақт.

Бу усулнинг асосий камчилиги шуки, материал жўнатишни ташкил этишга сарф бўладиган вақтни тўғри ва аниқ белгилаб бўлмайди, бу вақт ўтган йиллардаги каби ёки тажриба йўли билан ўртача статистик миқдор сифатида аниқланади.

Юқорида кўрсатилган усулларда эҳтиёт заҳираларини аниқ ҳисоблаб чиқариш учун мол етказиб берувчи муайян қорхонадангина эмас, балки бошқа қорхоналардан ёки таъминот-сотиш ташкилотлари, давлат резерви ва бошқа манбалардан ҳам материал олиш мумкинлигини ҳисобга олиш лозим. Шундай имкониятларни тўлиқ ҳисобга олиш эҳтиёт заҳираларининг миқдорини анча камайишига олиб келади.

Жорий, тайёрлик, эҳтиёт заҳираларининг миқдорлари ҳисоблаб бўлингандан сўнг ишлаб чиқариш заҳирасининг ўртача умумий меъёри белгиланади. Бу миқдор қуйидаги тенглама ёрдамида аниқланади[8].

$$Z_{\text{ўр.у}} = Z_{\text{ўр.ж}} + Z_{\text{тай}} + Z_{\text{эҳт}}$$

Моддий- техника таъминотини режалаштиришда, ҳисоб-китоб ва бошқа иш юритишда бу миқдор режадаги даврнинг охирига кўчувчи заҳира миқдори деб қабул қилинади.

Заҳираларнинг миқдори мавсумий омиллар таъсирида кескин суръатда ўзгариши мумкин. Бу омилларга фасллар таъсири, ишлаб чиқариш тавсифи, маҳсулотларни ташвиш билан боғлиқ омиллар (масалан, сув йўлларининг очилишигача кетган вақт) ва ҳ.к.лар киради. Масалан, маҳсулотнинг келиб тушиш оралиғи йил фаслларига қараб ўзгариши мумкин. Бу ҳолда мавсумий тавсифдаги жорий заҳиралар ташкил қилинади.

Баъзан, кўпроқ қиш фаслида, ёғоч-тахталар намиқиб қолади ва уларни ишлаб чиқаришга тайёрлаш учун қўшимча вақт талаб этилади. Мана шу каби ҳолларда мавсумий тавсифдаги тайёргарлик заҳиралари ташкил қилинади.

Эҳтиёт тарзидаги мавсумий заҳиралар миқдори кўп ҳолларда мавсумий эҳтиёжни эътиборга олиб белгиланади. Энг кўп мавсумий заҳиралар миқдори шу даврдаги кундалик ўртача истеъмол (Θ_1) номаълум материалнинг келиши (ёки истеъмоли) ўртасидаги танаффус вақти (t_1) га кўпайтириб белгиланади:

$$Z_{\text{мав мах}} = \Theta_1 \times t_1$$

Материал келиши ёки истеъмоли ўртасидаги танаффуснинг ўлчами (қанчага чўзилиши) ҳар бир ҳолатда алоҳида - алоҳида аниқланади.

Мавсумий даврларнинг ... чўзилиш муддати бир хил бўлмагани учун мавсумий заҳираларни маълум санага ҳар ойнинг бошида бўлган миқдорини белгилаш катта аҳамиятга эгадир. Бу миқдор қуйидагича аниқланади:

$$Z_{\text{м.с}} = Z_{\text{мав.мах}} + \Sigma M_{\text{к}} + \Sigma M_{\text{с}}$$

Бунда: $Z_{\text{м.с}}$ - маълум санада мавсумий заҳира миқдори;
 $M_{\text{к}}$ - мавсумий заҳира миқдори энг кўп бўлган пайдан бошлаб ҳозир заҳира миқдори белгиланаётган санагача ўтган даврда келган муайян материал миқдори;

$M_{\text{с}}$ - шу давр ичида сарф қилинган материал миқдори.
Ишлаб чиқариш заҳираларининг аҳволини тезкор суръатда текшириб туришнинг ташкил этилиши (заҳираларни бошқариш) қуйидагича.

Маълумки, ҳўжаликда узлуксиз ўзгаришлар содир бўлади. Бу ўзгаришларнинг қай даражада бўлса ҳам, заҳиралар миқдорига, уларнинг турларига таъсир этмаслиги мумкин. Лекин бу шароитда заҳиралар ҳаракати ижтимоий ишлаб чиқаришнинг мавжуд эҳтиёжларига мувофиқ бўлиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, ҳўжаликнинг ҳар бир бўғинида заҳираларни идора қилиш керак.

Заҳираларнинг мавжуд миқдорини белгиланган меъёрларга солиштириб текшириб туриш уларни идора қилишнинг зарурий элементиدير. Заҳиралар ҳолатини назорат қилиб туришда мавжуд ҳамма усуллардан фойдаланиш лозим. Бу усуллардан бири «АВС усули» дир. Бу усулга кўра, корхона (база) истеъмол қиладиган ва реализация қиладиган маҳсулотларнинг бутун номенклатураси заҳираларнинг ялпи қийматидан шу маҳсулотнинг салмоғига қараб уч (А, В, С) гуруҳга бўлинади. Бунда тажрибада аниқланишича номенклатурадаги маҳсулотнинг 10-15% ва заҳиралар умумий қийматининг 70-80%ини, номенклатурадаги маҳсулотнинг 25% ва заҳиралар қийматининг 20%ини, қолган 60-65%и эса умумий сумманинг атиги 5%ини ташкил этади. Шу сабабли биринчи (А) гуруҳнинг ҳолати ҳар кун ёки бўлмаса ойда бир неча марта текширилади.

Иккинчи (В) гуруҳнинг ҳолати ҳар ойнинг бошида таҳлил қилинади, учинчи (с) гуруҳнинг ҳолати эса чоракда бир марта текширилади.

Заҳира миқдорининг зарур даражага мувофиқлигини аниқлаш ва ҳар бир айрим маҳсулот заҳирани тўлдириш ёки ошиқчасини сотиш чораларини кўриш учун «максимум-минимум» усулини қўллаш мумкин. Бу усулга кўра ҳар бир материалнинг катта ва кичик заҳира меъёри белгиланади. Бунда максимум деб, умумий катта заҳира қабул қилинади, кичик деб эҳтиёт ва тайёрлик заҳира қабул қилинади. Бу маълумотлар ҳар бир материалнинг навлар карточкасига ёзиб қўйилади. Материалнинг навбатдаги келишини ёки берилишини қайд қилаётганда омборчи заҳиранинг катта даражасидан ошиб кетганини ёки кичик даражадан камайиб кетганини сезса, буни у таъминот бўлимига маълум қилади. Таъминот бўлими бу маълумотни олиши билан заҳира миқдорини тегишли даражага келтириш чораларини кўради.

Заҳираларни назорат ва идора қилиш жуда қисқа вақт ичида жуда кўп ҳисоблаш ишларини бажаришни талаб қилади. Шунинг учун ҳам бу мақсадда замонавий ҳисоблаш техникасини қўллаш гоят муҳимдир.

Жадвал маълумот шаклидаги сигнал[8]

№	Материаллар номи	Миқдор бирлиги	Заҳира меъёри		Ҳақиқатда
			максимал	минимал	қолгани
1.	Корбонли пўлат, 25-русумли, диаметри 25 мм	т	75	20	10

4.4. Моддий ресурсларнинг зарурий турларини сарфлашни меъёрлаштириш

Ишлаб чиқариш воситаларини тежаб-тергаш ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда катта аҳамиятга эга. Ишлаб чиқариш воситаларини тежаб-тергаш деганда, маҳсулот бирлигига ишлаб чиқариш фондлари, хомашё, материаллар ва ёқилғини камроқ сарф қилиш, аммо бу билан маҳсулотнинг сифати, унинг пишиқлиги, чидамлилиқ муддати-га заррача зиён етказмасликни тушунамиз. Ишлаб чиқариш нобудгарчилиги ва чиқитларини камайтириш, моддий бойликларни тежашда муҳим ўрин тутаяди. Ишлаб чиқариш чиқитлари

ва нобудгарчиликка ҳали кўпгина корхоналарда йўл қўйилмоқда. Бу муҳим резервдан корхоналар яхши фойдаланмаётирлар. Масалан, 1997 йилга келиб, ишдан чиққан шиналар ва эски толали материаллардан 60%дан ҳам камроқ, синиқ шишалардан тахминан 85%дан фойдаланилган. Қоғоз ва картон ишлаб чиқаришда макулатурадан ҳам фойдаланилган. Маълумотларга қараганда, целлюлоза-қоғоз саноати 1997 йилда номенклатурадан тўла фойдаланилганида эди, 23 млн. м³. тахта-ёғоч тежалар эди.

Чиқитта чиқаётган металл бир фоиз қисқартирилганда, мамлакат миқёсида 600 минг т. дан кўпроқ металл тежалган бўлур эди. Ишлаб чиқаришда истеъмол қилинадиган хомашё ва материалларни тўғри танлаш, уларни ўз вақтида сифатли қилиб тайёрлаш, янги техника ва технологияни жорий қилиш ҳам тежамкорлик омилларидандир. Масалан, эркин болғалаш ўрнига штамплаш усулини қўллаш натижасида чиқитлар тахминан 20–25%га камаяди. Болғалаб қилинган заготовка, одатда, ундан ясалган деталлардан кўра анча оғир бўлади.

Ишлаб чиқаришнинг химиялаштирилиши натижасида, ишлаб чиқариш чиқитлари анча камайдди, химиялаштиришнинг материалларни тежашга таъсири, хомашёдан ҳар томонлама фойдаланиш, ишлаб чиқариш чиқитларидан фойдаланиш, технология жараёнларини интенсивлаштириш ва шу туфайли хомашёнинг солиштира сарфини камайтириш, янги хил сунъий материаллар яратишда намоён бўлади.

Янги ускуналар ўрнатиш ва катта маблағ сарфлаш талаб қилинмайдиган ҳолда кундалик технологияни тўғри олиб бориш ва ишлаб чиқариш маданиятини кўтариш нобудгарчиликни ва чиқитларнинг анча камайтирилишини таъминлайди.

Хомашё ва материаллардан ҳар томонлама фойдаланиш ҳам ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишнинг юксак шаклидир. Ҳар хил технология жараёнлари қўлланилиши ва бир хил хомашёдан хилма-хил истеъмол хусусиятларига эга бўлган буюмлар ишлаб чиқариш, хомашёдан ҳар томонлама фойдаланишнинг муҳим кўринишидир.

Масалан, корхона кукун чиқитларидан худди ўша механика воситасида майда буюмлар ишлаб чиқарар экан, ана шу чиқитлардан фойдаланиш мумкин бўлади. Агар кукун чиқитларини химиявий йўл билан қайта ишлаб бир қатор бошқа хил маҳсулотлар (елим, спирт ва ҳ.к.) ҳосил қилинар экан, бу хомашёдан ҳар томонлама фойдаланиш мумкин. Иш-

лаб чиқариш ва истеъмол чиқитларидан фойдаланишнинг куйидаги учта умумий шарти маълум:

— биринчиси, жуда кўп чиқитларни бир ерга тўплаб, иш кенг кўламда ташкил этилган тақдирдагина бунга эришиш мумкин;

— иккинчиси, машиналарни такомиллаштириш, бунинг эвазига авваллари истеъмолга арзимаган маҳсулотлар ишлаб чиқариш истеъмоли учун яроқли ҳолга келади;

— учинчиси, илм-фан ютуқлари, айниқса, чиқитларнинг фойдали хусусиятларини очиб берадиган химия саноатининг мувафақиятидир.

Домна ишлаб чиқаришда клошник чангини батамом ушлаб олиш ва ишга солишнинг уюштирилиши қоят муҳимдир. Кукун металлургияси ёки металлокерамика усули металл чиқитларидан фойдаланишга имкон беради. Домна ва кокс газларидан фойдаланишнинг янги усулларига жиддий эътибор берилиши лозим. Ёғоч-тахта қипиғи ва кесиклардан (ёғоч тайёрлаш ва ёғочсозлик саноатида) жуда қимматли маҳсулот тайёрлаш мумкин.

Ҳақиқий сарфлаш коэффициенти аниқлаш учун солиштирма (ҳақиқий) сарф тайёр маҳсулот оғирлигига (соф оғирлик, назарий сарфлаш) бўлинади. Агар фойдаланиш коэффициенти бирдан кам (ёки бирга тенг) бўлса, демак сарфлаш коэффициенти бирдан кўп (ёки бирга тенг) бўлади.

Режадаги фойдаланиш ва сарфлаш коэффициенти ҳам меъёрланган талаб ва чиқитлар миқдорини белгилаб беради. Моддий ресурслардан фойдаланиш, сарф меъерининг бажарилишини таҳлил қилаётганда шу нарсани эсда тутиш керакки, агар бундай таҳлил учун фойдаланиш коэффициенти фойдаланиладиган бўлса, у ватқда талаф ва чиқитлар бирлик (ёки 100%) ҳисобда олинган сарфлаш меъерига нисбатан сон (ёки фоиз) билан ҳисоб қилинади. Масалан, режадаги фойдаланиш коэффициенти 0,8 га тенг бўлса, демак, режа ҳисобида сарфлаш меъерининг 0,2 қисми ёки 20%ни талаф ва чиқитга кетади деб меъёрлаштирилган.

Агар ишлаб чиқаришда материаллардан фойдаланишни таҳлил қилиш учун (режадаги ва ҳақиқий) сарфлаш коэффициентлари мавжуд бўлса, у ҳолда сарфлаш коэффициентининг миқдори (ундан бир сон чиқариб ташланади) соф оғирликка (назарий сарфлашга) нисбатан талаф ва чиқитлар миқдорини белгилайди.

Унга амал қилинмаса, сарфлаш меъёри ё ошиб кетади ёки камаяди. Ишлаб чиқаришда моддий ресурслардан фойдаланишни таҳлил қилишда нотўғри хулосаларга олиб келади.

Юқоридики кўриб ўтилган $K_{\phi} = 0,8$ (сарф меъёридан 20% талаф ва чиқитлар) учун сарфлаш коэффицентининг миқдори [20]:

$$K_c = 1/K_{\phi} = 1/0,8 = 1,25 \text{ [20]}$$

булади коэффицентиди соф оғирликдан ёки фойдали сарфдан 25% талаф ва чиқит назарда тутилган.

Шундай қилиб, сарфлаш коэффицентининг соф оғирлиги ёки фойдали сарф миқдори бир сонидан кўпдир. Бир сониди юқорисининг бари талаф ва чиқитларнинг нисбий миқдоридир. Талаф ва чиқитлар фоизини белгилаш учун $(K_c - 1) \times 100$ зарур. Талафнинг нисбий миқдориди тафовут (фойдаланишнинг коэффицентиди юзасидан ҳисобланганда меъёрдан 25%) бўлишига қарамасдан бу талафларнинг мутлақ аҳамияти ҳар икки ҳолда ҳам бир хил меъёрдан ҳисоб қилинади.

Ёқилгидан фойдаланиш ёқилғи ёки ёнилғи ишлатадиган агрегатларнинг фойдали иш коэффицентиди (ФИК) билан характерланади. Бу коэффицент ёқилгининг фойдали иш беришнинг ҳам ва қанчали талаб бўлганлигини характерлайди.

4.5. Моддий ресурслар сарф меъёрининг ишлаб чиқариш воситалари тежалишига таъсири

Асбоб-ускуналар, хомашё ва материаллардан самарали фойдаланиш даражаси ўзининг кўрсаткичлари билан белгиланади. Бу кўрсаткичлар ишлаб чиқариш жараёни ва ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутиб белгиланади. Хомашё ва материаллар ҳамда ускуналарнинг ейилиши-эскириши ҳамда чиқинди ва нобуд бўлиш даражаси ҳам ўшалардан акс этмоғи лозим. Акс ҳолда, бундай кўрсаткичлар объектив ва тўла бўла олмайди. Хомашё ва материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчиси — ишлаб чиқаришда ҳосил қилинган тайёр маҳсулот миқдори ёки шу хомашёдан қанчалик яроқли маҳсулот чиқиши; материаллардан фойдаланиш коэффицентиди; сарф этиш коэффицентиди.

Иккинчиси – фойдаланишда (эксплуатация) – моторресурс, машина, механизмлар, уларнинг деталь ва узелларининг ишлаш муддати, шунингдек, конструкциясидаги ўлчовнинг физик бирлигида ифодаланган асосий материалларнинг ишлаш муддати.

Мазкур барча кўрсаткичлар режада белгиланган (меъёрга мувофиқ) ва ҳисобот (ҳақиқий) кўрсаткичларга бўлинади.

Хомашё дастлаб ишлатилганида тайёр маҳсулот ҳосил қилиш кўрсаткичи ёки ишлатилаётган хомашёдан тайёр яроқли маҳсулот чиқиши кўрсаткичи қўлланилади:

Яроқли маҳсулот чиқиши. Яроқли маҳсулот чиқиш кўрсаткичи металл қуйишда шихта материалларини сарф қилишни меъёрлашда фойдаланилади ва у рангдор металл, чўян ва пўлат қуймалари ишлаб чиқаришнинг техникавий ва ташкилий даражасини кўрсатади. Яроқли маҳсулотнинг чиқиши ($K_{я}$) яроқли қуйма оғирлиги ($Q_{я}$)нинг яроқсиз металл оғирлиги ($Q_{м}$)га (металлозавалка) нисбати орқали белгиланади, яъни: [20,24]

$$K_{я} = Q_{я} / Q_{м}$$

бўлади.

Масалан, агар 500 кг яроқсиз мателлни қуйиш, натижасида 300 кг қуйма тайёр буюм олинган бўлса у ҳолда,

$$K_{я} = 300 / 500 = 0,6$$

бўлади.

Ёки яроқли маҳсулотнинг чиқиш фоизи қуйидаги формула асосида ҳисоблаб чиқарилади: [20]

$$K_{я} = Q_{я} \times 100 / Q_{м}$$

Бизнинг мисолимизда

$$K_{я} = 300 \times 100 / 500 = 60\%$$

ни ташкил этади.

Металл қуйишдаги қайтарма чиқитлар (Γ) (тўқинди, сочиндилари) фоизи ҳам шу тариқа ҳисоблаб чиқарилади:

$$\Gamma = Q_{\Gamma} \times 100 / Q_{м}$$

бунда Q_{Γ} – металл қуйишдаги қайтарма чиқитларнинг оғирлиги.

Агар бизнинг мисолимиздаги 200кг чиқитнинг 120кг қайтарма ва 80 кг қайтмас чиқит бўлса қайтарма чиқитнинг ҳиссасини аниқлаш қуйидагича бўлади:

$$r = 120 \times 100 / 500 = 24\%$$

Куйинди натижасида металлнинг камайиш фоизи эса бундай чиқарилади:

$$r = Q_r \times 100 / Q_m,$$

бунда Q_k металлнинг қайтарилмайдиган чиқит оғирлиги. Мисолимизда қайтмас чиқит салмоғи: $g_k = 80 \times 100 / 500 = 16\%$ бўлади.

Материаллардан фойдаланиш коэффиценти саноатнинг ишлаб чиқарувчи тармоқларида (металлсозлик ва ҳ.к.) материаллардан тўғри фойдаланилиши таҳлил қилишда кенг фойдаланилади.

K_f – материалдан фойдаланиш коэффиценти ишлашдаги (соф, фойдали, назарий сарфлаш) оғирликнинг- материални сарфлаш меъёрига бўлган нисбатидан иборат (бу сарфлаш меъерининг кўпинча ҳақиқий сарфлашдан фарқ қилиб норматив сарфлаш дейилади).

$$K_f = Q_o / N,$$

Бунда Q_o – чизмага мувофиқ соф, фойдали, назарий оғирлиги;

N – сарфлаш меъёри. У асосан Q_o дан катта бўлгани учун бу фойдаланиш коэффиценти бирдан ҳам кам демакдир ҳамда нобудгарчилик ва чиқитлар мутлақо бўлмаган тақдирдагина у бирга тенг ($N = Q_o$) бўлади. Амалда фойдаланиш коэффиценти нобудгарчилик чиқитларини муттасил камайтириб, техника ва ишлаб чиқаришни ташкил этишни такомиллаштириб бориш ҳоисобига бирга тенг бўлишга интилиши лозим.

Материалдан фойдаланиш коэффицентини таҳлил қилаётганда режадаги фойдаланиш коэффиценти билан ҳақиқатда эришилган коэффицентини таққослаш керак, чунки бу ишлашдаги оғирликнинг маҳсулот бирлигига кўчирилган ҳақиқий сарфга нисбатини ифодалайди.

Фойдаланиш коэффицентининг бажарилиши таҳлил қилинаётганда аввало режадаги (норматив) коэффицент ҳисоби тўғрилигини текшириб олиш лозим.

Сарфлаш коэффициенти. Режадаги сарфлаш коэффициенти сарфлаш меъёри (N)нинг соф оғирлик (Q_0)га нисбатидир.

Моддий ресурслардан фойдаланиш даражасининг асосий кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш усули ресурстежамкорликда ниҳоят зарурдир.

Мазкур барча кўрсаткичлар ўз навбатида меъёрга мувофиқ ва ҳисобот-ҳақиқий кўрсаткичларга бўлинади.

Хомашё дастлаб ишлатилганда тайёр маҳсулот ҳосил қилиш кўрсаткичи ёки ишлатилган хомашёдан тайёр яроқли маҳсулот чиқиш кўрсаткичи қўлланилади.

Яроқли маҳсулот чиқиш кўрсаткичи металл қуйиш, материаллар сарф қилишни меъёрлашда фойдаланилади. Бунда, рангли металл, чўян ва пўлат қуйилмаларни ишлаб чиқаришнинг техникавий даражаси ҳисобга олинади.

V БОБ. РЕСУРСТЕЖАМКОРЛИГИДА ТАРМОҚЛАРАРО, ТАРМОҚ ВА МИНТАҚАВИЙ МУАММОЛАР

Ўзбекистон катта ёқилғи-энергетика ресурсларига эга. Ёқилғи-энергетика ресурслари иқтисодий тараққиётда муҳим ўрин тутади, унинг таркибига нефть-конденсат, табиий газ ва кўмир киради. Ўзбекистон ҳудудида 14 дан ортиқ углеводлар - газ ва газ-конденсат, нефть, нефть-газконденсат ҳамда газ-нефть конлари очилган[2,3,26].

Нефть ва газнинг янги конларини қидириб топиш ва уни фойдаланишга топшириш жадал суръатларда олиб борилмоқда. Ўзбекистонда газ ва нефтнинг жуда бой заҳиралари мавжуд. 1992 йилнинг бошида Наманган вилоятида Мингбулоқ нефть кони очилди. У жуда бой конлардандир.

Бухоро, Хива йўналиши, Хисор тоғининг жануби-ғарбий қисми ва Устюрт платоси истиқболли газ-нефть районлари ҳисобланади. Фарғона нефть газ районида Шўрсув, Нефтобод, Андижон, Полвонтош, Жанубий Оламушук конлари, Сурхондарё нефть-газ районларида Хавдо, Кукайди, Учқизил нефть конлари, Малмикор газ-нефть кони, Гажак нефть кони очилди, Бухоро-Хива нефть-газ ҳудудларида Газли, Шуртон Қандимгаз конлари, Хисор тоғларининг жануби-ғарбида Одамтош, Ғумбулоқ, Пачкамар, Қизилбайроқ ва Омоннома газ-конденсат конлари ва нефть конлари, Шакпати ва Қувониш газ конлари очилди. Қашқадарёдаги Кўкдумалоқ газ-нефть конлари айниқса истиқболлидир.

Ҳозирги вақтда ишлаб чиқарилаётган барча ёнилғининг 87,9% газ, 6,7% нефть ва 5,4% кўмирнинг ҳиссасига тўғри келади.

Ўзбекистон ҳозирда ўзини нефть маҳсулотлари билан таъминлай олади. Бу ҳол иқтисодий ўсишга жиддий таъсир кўрсатади. Четдан нефть келтириш ташқи бозорга боғлиқликни кучайтиради. Ёқилғи-энергетика балансида нефть маҳсулотлари улушини камайтириш учун мавжуд автомобиль ва тракторлар таркибини янги тежамкор технология тартибига ўтказиш керак бўлади.

Суюқ ёқилғи ҳиссасининг тез ўсиши ҳисобига кўмирнинг ҳиссаси сезиларли даражада камаяди. Шунга қарамасдан унинг муҳим саноат аҳамияти сақланиб қолади. Мамлакатимизда кўмир ресурслари тахминан 2 млрд. т. дан ошиб кетди.

Кўмирнинг саноат заҳиралари Ангрен, Шарғун ва Бойсун конларида жойлашган. қазиб олинadиган кўмирнинг деярли 96,5 % кўнғир кўмир, қолган қисмини эса тошкўмир ташкил этади. Ўзбекистонда кўмир қазиб олишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг 87 % очиқ усулда қазиб олинади.

Табиатда мавжуд ёки сунъий йўл билан олинadиган ҳамда иссиқлик энергиясини ҳосил қилишда ишлатилadиган ёнғичи моддалар ёқилғи дейилади.

Ёқилғи иссиқлик энергиясининг манбаи сифатида иқтисодиётнинг негизи ҳисобланади.

Ёқилғи-энергетика саноати мамлакат оғир саноатининг ба- за тармоғи сифатида ишлаб чиқариш вазифаларини, шунингдек, халқ хўжалиғи вазифаларини ҳал этишга кўмак беради.

Ёқилғи ёнишидан чиқадиган иссиқлик ишлаб чиқариш жа- раёнларида, уйларни иситиш мақсадида, овқат пиширишда ва ҳоказо мақсадларда ишлатилади. Иссиқликнинг, анча қисми сар- механик энергия ва электр энергиясини ҳосил қилишга сар- фланади. Ёқилғи таркибида унга алоқадор кўп моддалар борки, фланади. Ёқилғи таркибида унга алоқадор кўп моддалар борки, иқтисодиётда улардан фойдаланиш катта иқтисодий самара беради. Истеъмол этилувчи ёқилғининг 90 % дан кўпи органик модда бўлиб, углерод унинг асосий таркибий қисмини ташкил қилади. қазиб олинadиган кўмир. Табиий газ, нефть ва ҳоказолар органик ёқилғининг асосий турларидир.

Қазиб олинadиган кўмир ёқилади ёки у коксга ва ёқилғининг бошқа қимматли суюқ ва газсимон турларига ай- лантирилади.

Табиий газ энг арзон ва қулай ва юқори каллорияли ёқилғидир. Айни маҳалда у органик синтез маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун қимматли ва тежамли ҳамашёдир. Газ конденсати оғир саноатнинг энг етакчи тармоқларидан бири ҳисобланади. Нефть ва уни қайта ишлаш маҳсулотлари қулай ва юқори каллорияли ёқилғи ҳамда хилма-хил кимёвий маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун муҳим ҳамашёдир.

Ҳозирги шароитларда анъанавий ёқилғи турлари тобора сунъий ёқилғи турларига синтетик спирт, метил, ўлчамли бу- тил, эфир, газ конденсати, водород ва сув-ёқилғи эмульсияла-

рига алмаштириб борилмоқда. Атом реакторларида ядро ёқилғисидан фойдаланиш кенгайиб бормоқда.

Ёқилғи-энергетика балансида ёқилғининг асосий турлари қазиб олинадиган кўмир, табиий газ ва нефтни қайта ишлаш маҳсулотларидир.

Ёқилғи ёнганида чиқадиган иссиқлик миқдори унинг кимёвий таркибига боғлиқ бўлади: ёқилғи таркибида углерод билан водород қанчалик кўп бўлса, ёниш иссиқлиги ҳисоб қилинаётганида ёқилғининг қуруқ ва ёнадиган массаси кўриб чиқилади.

Ёқилғининг иссиқлик бериш қийматини белгилловчи солиштирма ёниш иссиқлиги (Q) ёқилғининг энг муҳим тавсифларидан бири ҳисобланади. У қаттиқ ва суюқ 1 кг ёқилғи ёки газсимон 1 м³ ёқилғи тамом ёниб битганда чиқадиган иссиқлик миқдоридир. Иссиқлик миқдори каллориял ёки жоуль билан ўлчанади (1кал = 41867 Ж, 1ккал = 4,1867 кЖ).

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ўзбекистон республикаси мустақил давлат сифатида миллий иқтисодиётни барпо этмоқда. Мамлакатимиз бой меҳнат, хомашё ва бошқа табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиб, халқ хўжалигининг қарор топган структурасидан бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки босқичида фаолият кўрсатиши билан ижтимоий сиёсат юритиш зарурлигидан келиб чиқиб, Ўзбекистонда ўзига хос янги иқтисодиёт шаклланиб бормоқда.

Яна шуни айтиб ўтиш керакки, топилган ва саноатда ўзлаштиришга тайёрланган рангли, нодир ва асл металллар, ёқилғи-энергетика, кон рудаси, қимматбаҳо тош хомашёси, қурилиш материаллари ва ер ости сув заҳиралари асосида республикада юзлаб нефть, газ саноат корхоналари, конлари, шахта ва карьерлар, сув билан даволайдиган шифохоналар ишлаб турибди.

5.1. Ёқилғи тежалишининг энергетика ресурси сарфига таъсири

Ўзбекистоннинг нефть ва газ қазиб чиқарадиган минтақаларида ривожланган инфратузилма мавжудлигини ҳисобга олганда, мазкур омиллар янада ривожлантириш ва инвестициялар қўйиш учун қулайдир.

Ҳозир республикада минглаб қўшма корхоналар очилиб, меҳнат унумдорлигини оширишда маҳсулот сифати ва турини яхшилаш, материал, меҳнат, энергия сифимини камайтириш,

шунингдек, маҳсулот таннархيني кам ҳаражатлар асосида камайтиришга эришилди. Ёқилғи иқтисодини энергетика ресурси сарфланишига таъсири қуйидагилар:

1. Моддий ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланиш билан маҳсулот сифмининг камайиши энергия сифими, меҳнат сифими ва ҳаражатларни камайтириш, шунингдек, ишлаб чиқариш тармоқларининг интенсификация қилиш омиллари таъсир этади. Булардан ташқари:

2. ИТТ самараси бўлиши;

3. ёқилғидан фойдаланишда халқаро ҳамкорлик мавжудлиги;

4. маҳсулотга ресурслар сарфлашни камайтириш ва иқтисод қилиш;

5. моддий ресурслардан самарали фойдаланишда таъминотни оптималлаштириш;

6. ресурсларни иқтисод қилишда нарх-навонинг аҳамиятини эътиборга олиш;

7. моддий ресурслардан фойдаланишда стандартлаштиришдан фойдаланиш;

8. моддий ресурслар ҳисоботи ва статистикасини тўғри йўлга қўйиш кабилар энергетика ресурсларининг сарфига таъсир этади.

Шунингдек, тежамкорлик ва иқтисод қилиш маҳорати тадбиқ этилишига ҳам боғлиқдир.

Аммо кўп ҳолларда буюртма истеъмолчи талабини тўлиқ қондира олмайди. Айниқса, келиш вақти, сифати, ҳажми ва бошқа кўрсаткичлар бўлгани туфайли истеъмолчилар мўлжалланган тўлиқ ишлаб чиқариш ўрнига бошқа хил маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мажбур бўладилар.

Таъминотнинг ижтимоий даражаси истеъмолчининг ресурсга бўлган этиёжи ҳақида тўғри маълумот беришига боғлиқ. Мажбуриятни тўлиқ бажариш учун, хўжаликда алоқани такомиллаштириш керак бўлади. ҳозирги вақтда тўғридан-тўғри жўнатиш тизими тадбиқ этиш мақсадга мувофиқ бўлмоқда.

Кафолат комплексини тараққий эттириш энг янги йўналишлардан биридир. Таъминлашда янги усулдаги таъминлаш билан тежамкорликка аҳамият бериш асосий мақсаддир. Таъминот йўналишидаги омиллардан бири омбордаги оптимал захиранинг бўлишидир. Моддий ресурсларни иқтисод қилишда, яъни, хомашё ёқилғи воситаларини иқтисод

қилишда, уларни иккиламчи ресурсларидан ҳам оқилона фойдаланиш катта самара беради.

Ёқилғидан оқилона фойдаланишда стандартлаштиришнинг аҳамияти катта бўлиб, бунда стандартлаш ресурсларнинг пишиқлиги, чидамлилиги, кафолат муддати ва бошқа кўрсаткичларини яхшилашда ва меъёрларни оширишда шунингдек, унификация қилиш қисмида маҳсулот сифатини яхшилаш билан ўлчамларни камайтиришга йўналтирилган ҳолда материал энергия сифими меҳнат сафлаш сифимини камайтиришга олиб келадиган меъёрий тежаш ҳаражатини тадбиқ этади.

Бунда ишлаб чиқариш майдони мавжуд ҳолат билан таққосланади, унинг қиймати ўзгариши аниқланади.

Суюқ ёнилғи ҳиссасини тез ўсиши ҳисобига кўмирнинг ҳиссаси сезиларли камайди. Шунга қарамасдан у саноатдаги аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Иқтисодиётда фойдаланиладиган саноат ёқилғиси келиб чиқиши жиҳатидан табиий ва сунъий ёнилғиларга, агрегат ҳолати жиҳатидан эса қаттиқ, суюқ ва газсимон ёнилғиларга бўлинади.

Табиатда қандай ҳолатда бўлса шу ҳолича ишлатиладиган ёнилғи табиий ёнилғи бўлади; қазиб олинadиган ёнадиган сланец, торф, ўтин қишлоқ хўжалик чиқитлари қаттиқ ёнилғидир. Нефт суюқ ёнилғи. Табиий газ ҳамда нефть ва бошқа фойдали қазилмаларни қазиб олаётганда бирлашиб чиқадиган газлар газсимон ёнилғидир. Сунъий ёқилғи асосан табиий ёқилғини қайта ишлаш натижасида ҳосил қилинади: тошкўмир кокси, пистакўмир нимкокс, торф кокси, брикет ва бошқалардан қаттиқ суюқ ёнилғи; бензин, керосин, дизель ёнилғиси, қорамой ва бошқалардан суюқ ёқилғи; кокс газ, ёритқич газ, крекинг газ, домна газ, ҳаво ва ҳаво билан сув буғи аралашмасини газ генераторидаги чўғ ҳолига келтирилган ёнилғи қатламга пуркаб ҳосил қилинадиган генератор газ ва ҳ.к. лар газсимон ёқилғилардир.

Органик ёқилғи таркибида асосан углерод (С), водород (Н), кислород (О), азот (N), олтингургурт (S) бўлади. Кислород билан азот ёнганда чиқилди чиқармайди ва ёқилғининг ички балласти бўлиб қолади Олтингургурт зарарли аралашма ҳисобланади; ундан озгина иссиқлик чиқади ва захарли кислота оксидлари. CO_2 , CO_3 ни ҳосил қилади[17,20].

Бундан ташқари ҳар бир ёнилғида органик қисмдан ташқари муайян миқдорда минерал аралашмалар ҳам бўлади.

Улар ёнганда кул (А) ва сув ҳосил қилади. Шу кул билан сув ёнилғининг ташқи балласти бўлади. Кислород, азот, сув буғлари, углерод оксиди ва бошқа ёнмайдиган газлар газсимон ёқилғининг балласти бўлади.

Ҳар хил ёқилғиларда ички ва ташқи баллас миқдори бир неча ўнлаб %гача бўлади.

Мавжуд ёқилғи элементлари таркиби жиҳатидан 3 та асосий гуруҳга бўлинади: 1 - углероддан ташкил топган (коксинг ҳамма турлари ва пистакўмир), 2 - углерод билан водороддан таркиб топган (нефть, нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари, газсимон углеродлар ва бошқалар), 3 - углерод, водород ва кислороддан ташкил топган бошқа хил газлар.

Ёқилғи ёнганида чиқадиган иссиқлик миқдори унинг кимёвий таркибига боғлиқ бўлади.

5.2. Турли ресурслардан оқилона фойдаланиш.

Ёқилғи ва энергетика ресурслари

Ишлаб чиқариш воситаларини тежаб тергаш—самаралорликни оширишда катта аҳамиятга эга. Ишлаб чиқариш воситаларини тежаб-тергаш деганимизда маҳсулот бирлигига ишлаб чиқариш фондлари, хомашё материаллари ва ёқилғини камроқ сарф қилишни, аммо бу билан маҳсулотнинг сифатига, унинг пишиқлиги, чидамлилиқ муддатига заррача зиён етказмасликни тушунаимиз.

Ишлаб чиқариш фондларидан хомашё материаллари ва ёқилғидан фойдаланишни яхшилаш, ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ ва тежамли фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, корхонанинг маблағларга бўлган эҳтиёжини камайтиришга ва шу билан корхонанинг молиявий аҳволини ҳам яхшилашга имкон беради. Ҳозирги вақтда хомашё материаллари, ёқилғи, ва электр энергиясини тежаб-тергаб сарф қилиш, техникани, станок, асбоб-ускуналарни эҳтиёт қилиш ҳар қачонгидан кўра муҳимдир. Мамлакатимизда ҳозир хилма хил техника жуда кўп, агар биз ундан ўқув билан фойдаланмасак, бу билан халқимиз манфаатларига чексиз зарар келтирган бўлардик. Битта заводда хомашё материали ва маблағларни тежаб-тергаб сарф қилиш натижасида бир неча минг сўм иқтисод қилиниши мумкин, аммо бутун мамлакатдаги корхоналарнинг иқтисод қилган маблағларини жам қилсак, хатто миллиардлаб сўмни ташкил этиш мумкин.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасида 1991 йил 1 сентябр куни ўз мустақиллигини эълон қилганидан сўнг мамлакатимиз раҳбарияти ватанимизда мавжуд бўлган ва ноёб ҳисобланган моддий ва номоддий бойликларимизга катта эътибор билан қарай бошлади.

Кейинги вақтларда қабул қилинган кўпгина қарорларда тежамкорликни кучайтириш, ҳамма турдаги ресурсларни оқилона ва тежаб-тергаб сарфлаш, уларнинг нобуд бўлишини камайтиришга сабот билан эришиш, ресурсларни тежайдиган ва чиқитсиз технологияларга ўтиш, ишлаб чиқаришнинг иккиламчи ресурслари ва чиқитларидан фойдаланишни яхшилаш, уларнинг қайта ишлайдиган ишлаб чиқариш қувватларини ривожлантириш, иккиламчи хомашёни тўплаш, шунингдек, бу ишни оқилона ташкил қилиш ва тайёрлов ташкилотларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш кўзда тутилган. Бироқ халқ хўжалигининг турли тармоқларида содир бўлаётган хўжасизлик, нобудгарчиликларга жуда кўп мисоллар келтириш мумкин.

Ҳозирда мамлакатлар жаҳон хўжалиги алоқаларининг муайян жуғрофий ва сиёсий тизимлари таркибига киради. Мамлакатимизда моддий ва номоддий салоҳиятли жаҳон харитасидаги давлатлар билан солиштирганда ўзаро катта фарқни кўриш мумкин.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида албатта, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, кўрсатилаётган хизмат тури — барчасида таннархнинг минимал даражасини ўрнатиш учун (албатта кўрсатилаётган хизмат турини ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни хомашё базаси, ресурслар таъминоти ва бошқа) зарурий ресурсларни тежаб-тергаб ишлатилиши талаб этади. Бу эса ўз навбатида материаллар сарфини камайтиришни тақозо этади.

Ҳозирги даврга келиб, моддий ресурсларга бўлган талаб ошиб бормоқда. Бу эса ўз навбатида моддий ресурслардан фойдаланиш ҳажмини оширади. Кейинги даврда моддий ресурслардан фойдаланиш аввалги даврга қараганда бир неча бор ошиб кетган. Жаҳон статистика ташкилотлари берган маълумотларга қараганда, XX асрнинг бошидан то ҳозирги кунгача ишлаб чиқарилган кўмирнинг 45%, темирнинг 57%, нефтнинг 76%, табиий газнинг 80%и кейинги 25 йилга тўғри келар экан. Шу ҳолатни бошқа моддий ресурс турларида ҳам учратиш мумкин[5].

Агар хом-ашё ресурсларини ишлаб чиқариш 80- йиллар даражасида давом этган бўлса, 2000 йилда 74 млрд. т. кўмир, 58 млрд. т. нефть, 30 трлн. м. куб газ, 18 млн.т. темир рудаси ишлаб чиқарилган. Холбуки хомашё ресурсларини ишлаб чиқариш йилдан-йилга ортиб бораётганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Ер юзида вужудга келган бундай таҳликали ҳолат, бир томондан, инсониятни хомашё ресурслари билан таъминлашнинг заҳиравий имкониятлари, ҳосилдор ерлар ва ичимлик суви манбаларининг камайиб бориши ва шунингдек, бошқа ресурслар заҳираларининг ҳам камайиб кетиши каби бир қатор муаммолар келтириб чиқаради.

Вужудга келган экологик вазият инсон организми ва унинг ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир этмасдан иложи йўқ. Бошқа томондан эса, фан-техника тараққиётининг кўлами асосида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасини хомашё ресурслари, фойдали қазилмалар билан етарли миқдорда таъминлаш муаммосини ҳам назарда тутишимиз керак, мазкур муаммоларнинг ижобий ҳал қилиниши учун, иқтисодчиларнинг таҳлилларига кўра, XXI асрда жаҳон мамлкатларидан ҳар йили ўрта ҳисобда 650-880 млрд. доллар ҳажмида маблағ ажратилиши талаб этилади[3,4].

Ҳар йили сайёрамиз атмосферасига 150-170 млн. т. заҳарли карбонат ангидрид гази чиқариб ташланади. Ундан ташқари йилига 250 млн. т. чанг ва 70-80 млрд. м. куб газ, 1 млн. т.дан ортиқ кўрғошин бирикмалари атмосферага аралашди. Ҳозирги пайтда атмосферани ифлослантираётган кимёвий моддаларнинг сони 100 дан ортиб кетган.

Дунё океанига 12-15 млн. т. га яқин нефть ва нефть маҳсулотлари тўкилмоқда. Ҳар йили корхоналарни қуриш учун минг-минглаб геқтар ер майдонлари ажратиб берилмоқда.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, шундай хулоса қилиш мумкин, инсоният ишлаб чиқаришни қанча кўпайтирса, хомашё ва материал ресурсларидан шунча кўп фойдаланиш зарур бўлади. Бу эса ўз навбатида ижтимоий-иқтисодий ва кўпгина бошқа муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Ҳозирда умумбашарий муаммолар ҳақида шунчалик кўп гапириляптики, гўё бу муаммони ечишга барча халқлар аллақачон бирлашиб бел боғлаганлар, бироқ амалда эса аҳвол кундан-кунга ёмонлашиб бормоқда. Бунинг устига янги қуриляётган корхоналарнинг экологик хавфсизлигини

текшириш ҳам талаб даражасида эмас. Буларнинг ечимини фақатгина ўзимизнинг ингилишимиз ва тиришқоқлигимизгина, шунингдек, илмий-техника тараққиёти натижаларидан фойдаланишгина топиб бериши мумкин. Шу аснода чиқиндисиз техника-технологиялар жорий этиш жуда долзарбдир.

5.3. Қишлоқ хўжалик тармоқларида ресурстежамкорлик ва унинг иқтисоди

Мамлакатимизнинг ўрмонли ҳудудларида ёғоч асосий қурилиш материали ҳисобланади. Ёғоч ва унинг чиқиндиларини ҳар хил усуллар билан қайта ишлаб, қурилишда қўлаб ишлатиладиган хилма-хил материал ва буюмлар: скипидар, смола, иссиқлик изоляция материаллари, ёғоч қиринди ва ёғоч-толали плиталар, ёпиштирилган ва бошқа буюмлар тайёрланади.

Кўп қаватли бинолар қурилишига ҳамда уларнинг мустақамлиги ва чидамлилигига нисбатан қўйиладиган талабларнинг оширилиши, индустриал методда қурилишга ўтиш, қурилиш материаллари ва буюмлари (биринчи навбатда темир-бетон) саноатининг тез суръатлар билан ўсиб бораётганлиги туфайли қўлаб бинолар қуришда ёғоч сарфи кескин камаяди. Эндиликда: мебель, ёғоч дераза, эшик ва дурадгорлик буюмлари учун ва кам миқдорда пол, страпило ва пардеворларга ишлатилмоқда.

Ёғочнинг намлиги қанча юқори бўлса, унинг мустақамлиги шунча паст бўлади. Янги кесилган дарахт ёғочининг намлиги 35% ва ундан ҳам ортиқ қурилиш конструкциялари учун намлик 18-25%, дурадгорлик буюмлари ва поллар учун эса 8% бўлиши керак. Ёғоч кучли гидроскопик хоссага эга, шунинг учун у шишганда ўзининг механик хоссаларини ёмонлаштиради.

Қурилишда муҳандис конструкциялари учун ёғочнинг асосан игна баргли жинслари: арча, тилоғоч ва дихта қўлланилади. Дурадгорлик буюмлари фанер, паркет, мебель учун баргли ёғоч жинслари ишлатилади. Баргли ёғоч жинсларининг механик мустақамлиги юқори ва чиройли текстурага эга бўлган қаттиқ турларга дуб, шумтол, заранг, оқ акация, ноқ киради. Баргли дарахт жинсларининг юмшоқ турлари бук, ольха, оқ қайин, тоғтерак, ёнғоқ, жука - вақтинчалик қуриладиган иншоотлар

мебель ва пардоз буюмлари (плинтуслар, часпақлар, тутқичлар) тайёрлашга кетади.

Ёғоч материалларининг хиллари. Қурилишда ишлатиладиган ёғоч материаллар икки асосий гуруҳга бўлинади: тилинган ва тилинмаган материаллар. Тилинмаган (ишлатилмаган) ёғочлар ўз навбатида ҳари ва ҳода деб аталади. Тилинмаган ёғоч деб дарахт тепасининг илдиз ва бутоқлардан тозаланган ҳолатига айтилади.

Стандарт талабига мувофиқ, учининг диаметри 14 см. ва ундан катта бўлган, шунингдек, ҳар икки сантиметрдан кейин бир текис йўғонлашиб борадиган тилинмаган ёғочлар ҳари деб аталади. Агар учининг диаметри 14 см. дан кам (8-11 см.) бўлса, у ҳолда ҳода ва ҳодачалар деб аталади. ҳари ва ҳодаларнинг узунлиги 3-9 метр бўлиши мумкин.

Қурилишда тилинган материалларнинг қуйидаги турлари ишлатилади: ярим ҳарилар, бўйламасига қоқ иккига бўлинган ҳари ва чорак ҳарилар, бўйламасига тўрт қисмга бўлинган ҳарилар. Ҳари тўрт томондан арраланса, тўғри тўртбурчак еки квадрат кесимли тоза кесилган брус ҳосил бўлади. Бруслар кесимининг баландлиги ва эни 100-220 мм. чегарасида белгиланади.

Ғақатгина икки томони арраланган ҳари брус деб аталади. Бундай бруслардан шпаллар қилинади. қурилиш учун узунлиги 1 дан 7 метргача, эни 120 дан 300 мм гача ва қалинлиги 110 мм дан 2256 мм гача бўлган бруслар яроқли ҳисобланади.

Ёғоч материалларининг қурилишда энг кўп ишлатиладиган хили тахталардир. Улар кўндаланг кесимнинг шаклига қараб уч хил: эни бир ўлчамда, ҳамма томони арраланган тўғри қиррали чала арраланган юмалоқ қиррали тахта ва икки қирраси бутунлай арраланмаган тахталар бўлади.

Ҳарини арраланганда икки ёки тўртта чеккасидан чиққан тахта пуштахта дейилади. Бундай тахталар қурилишда иккинчи даражали қисмлар ёки ёрдамчи материаллар сифатида ишлатилади.

Тахталарнинг ўлчамлари стандартлаштирилган. Тахтанинг эни 80 дан 300 мм гача бўлади. Улар қалинлиги жиҳатидан икки хил: юпқа ва қалин хилларига бўлинади, юпқа тахталарнинг қалинлиги 8, 16, 19 ва 25 мм, қалин тахталарники эса 40, 50, 60 ва 100 мм бўлади.

Кейинги вақтларда қурилишда олдиндин йўниб тайёрлаб қўйилган ёғоч элементлардан, яъни полга етказиладиган

шпунтли тахталар, часпаклар, плинтус ва гальтель, полнинг деворига туташган бурчагига қоқиладиган ингичка рейкалар ва зинапоя тутқичи, шунингдек стандарт уйлар қуриш учун мураккаб деталлар ва шунга ўхшаш ярим фабрикат буюмлар кенг ишлатилмоқда.

Ўзбекистонда ёғоч материалларидан дарахт ўстириш ва ўрмонзорлар барпо қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳозирча бу ўлкада ўрмонлар жуда кам. Республикамиз ҳудудининг 6%ини ўрмон хўжаликлари ташкил этган.

Ортиб бораётган турли-туман инсон эҳтиёжларини қондиришнинг асосий ва бош манбаи табиатдир ва унинг ресурслари, бойликларидир. Бу ресурсларга дарёлар, қўллар, денгиз ва океанлар, ҳайвонот дунёси киради. Ҳар бир мамлакатлар ҳудудида жойлашган ресурслар унинг миллий бойлиги, миллий мулкдир. Бироқ уларни бошқа мамлакатларда, дунёнинг турли қитъаларда яшайдиган кишилар ҳам сотиб олишлари мумкин. Шунинг учун у ёки бу мамлакат, унинг халқи умуминсоний тараққиётни ўйлаб табиий ресурслардан фойдаланиш, исрофгарчиликка йўл қўймаслиги лозим. Шу билан бирга мавжуд ресурсларни ишлатиш, маҳсулотлар ишлаб чиқариш, уларга хўжалик жиҳатдан эгаллик қилиш, айрим меҳнат жамоалари, корхоналар, оилалар, хатто айрим шахслар ихтиёридадир. Демак, ресурсларни асраш, ўзига ва бошқаларга фойда келтирадиган қилиб фойдаланиш уларни келажак авлод учун асраш ҳар биримизнинг бурчимиздир.

Маълумки, ресурсларнинг бир қисми иқтисодий ресурслардир, яъни дастлабки меҳнат таъсиридан ўтган, бироқ хали пировард маҳсулот (тайёр маҳсулот)га айланмаган, хомашёлар шаклидадир. Булар пахта, пилла, қорақўл, жун, сабзавот, мева, ем-хашак, металл, ёқилғи кабилардир. Улардан қандай миқдорда пировард маҳсулот олиниши, уларнинг сифати кўп жиҳатдан мавжуд технология, фан-техника ютуқларидан фойдаланиш даражаси, ходимларнинг малакаси, тажрибаси, ишга муносабати ва бошқа кўпгина омилларга боғлиқдир. Масалан, бир хил миқдордаги хомашёдан икки хил сифатли ёки сифатсиз маҳсулот олиниши мумкин. Шунинг учун мавжуд хомашёлардан кўзда тутилган сифатли маҳсулот олиш, кам чиқимли технологияни қўллаш, замонавий касб ва малакага эга бўлиш бугунги куннинг долзарб масаласидир.

Ўзбекистоннинг асосий хомашё ресурсларидан бири бўлган пахтачилик соҳасига давлат алоҳида эътибор қаратиб, қўллаб-қувватлаб, имкон бориचा шарт-шароитлар яратиб бермоқда.

Албатта, ўз навбатида пахтачилик соҳасини ривожлантириш анча мураккаб масаладир. Бугунги кунда пахтани қайта ишлайдиган янги ва ундан қоладиган иккиламчи хомашёсини қайта ишлайдиган янги техника-технологиялар замон талабидир.

Бу техника, технологиялар жаҳон бозорларида жуда қиммат баҳода сотилади. Аммо, зарур техника, технологиялар қиммат экан деб эскича иш юритиш жуда катта хатодир. Ўзбекистонда ўз иқтисодиётини ривожлантириш ва жаҳон бозорларига ўз маҳсулотини олиб чиқиш учун янги техника ва технологияларни инвестиция сифатида жалб этиш мумкин, қолаверса уларни кейинги йилларда анча ривожланган лизинг асосида қўлга киритса бўлади.

Мисол учун лизинг ёрдамида «Кейс» трактори ҳамда «Боинг 747» самолётлари олинди. Лизинг фаолияти ҳар томонлама қулай ва анча мукамалдир. Пахтанинг иккиламчи хомашёсини қайта ишлайдиган замонавий, кам харажатли технологиялар лизинг асосида сотиб олинса, қишлоқ хўжалигида катта ютуқларга эришиш мумкин.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин ўз иқтисодиётини ўзи ишлаб чиққан дастур асосида қурмоқда.

Ушбу дастур бошқа давлатлар иқтисодиёти тажрибаларига асосланган ҳолда тузилган. Деярли кейинги 10 йил ичида, Ўзбекистон кўпгина ютуқларни қўлга киритди, бошқа давлатлар бундай ютуқларга 20-30 йил мобайнида эришган. Албатта, ўз навбатида ютуқлар билан бир қаторда ҳали кўпгина камчиликлар мавжуд. Шу жумладан, қишлоқ хўжалигида бирмунча ҳал қилинадиган муаммолар, исрофгарчилик даражаларининг юқорилиги, йиғим-терим вақтида йўл қўйиладиган исрофгарчиликлар, суғориш ишларида сувдан оқилона фойдаланмаслик, пахтани қайта ишлашдаги камчиликлар мисол бўла олади. Шунинг учун бугунги ресурс тежамкорлиги жуда муҳим масалалардан биридир. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қайд қилишича, Ўзбекистон Респубикаси қишлоқ ва сув хўжалик вазирлиги, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги илмий ишлаб чиқариш маркази, Фанлар Академияси уруғчиликни юритиш, пахта навларини жойлаштириш ва янгилаш ишида жиддий камчиликларга йўл қўймоқдалар[3].

Барқарор навни яратишдан бошлаб, республиканинг аниқ миңтақаларида тупроқ иқлим шароитларига тадбиқан жойлаштиришгача бўлган муддатлар орасидаги фарқ каттагина.

Пахта тозалаш заводларида пахта хомашёси қайта ишлаш, уруғлик чигитини тайёрлаш, навлар ва репродукциялар аралаштириб юборилмоқда, уруғлик пахтағи тозалаш тартибига риоя қилинмаяпти.

Минтақаларда тупроқ иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда, юқори тола параметрларига эга бўлган халқаро талабларга жавоб берадиган пахтағининг тезпишар, юқори ҳосилли, яъни истиқболли навларини янгилаш бўйича қатъий чоратадбирларни амалга ошириш ва 1999-2000 йиллар учун пахта экишга талаб қилинадиган уруғликнинг аслини тайёрлаш; шунингдек, пахта уруғчилиғини ташкил этишни тубдан яхшилаш мақсадида Вазирлар Маҳкамасида бир қанча қарорлар қабул қилинган. Қарорда шу жумладан: «Селекция, уруғлик навларини янгилаш, пахта толасининг сифати юқори бўлган, яъни тезпишар навларини жорий этиш ва уларни мамлакатнинг турли тупроқ иқлим шароитларида оқилона жойлаштириш соҳасидаги ишларни ҳам жадаллаштириш давлатнинг вазифаси, яъни давлатнинг устувор вазифаси» дейлади, минтақаларда жойлашган университетларнинг кафедра ва факультетлари олимлари бу борада иш олиб бормоқдалар[11,13].

Пахта тозалаш заводларининг асосий вазифаси ҳар йили қабул қилинган пахтағи, унинг табиий хусусиятларини сақлаган ҳолда юқори сифатли тола, динг ва чигит ишлаб чиқаришдан иборат. Мана шу масалани хал қилиш учун пахта тозалаш корхоналарида қўлланадиган технологик жараёнлар қуйидаги кетма-кетлик асосида амалга оширилади. Бу технологиянинг биринчи вариантыда машинада терилган нави юқори бўлган пахта навлари ҳамда 3,4,5-нав қўлда терилгани ўтказилади. Иккинчи вариантда қўлда терилган пахтағининг 1,2 навлари йирик хас-чўплардан тозалайдиган машиналарнинг иккинчи батареясида ўтказилади. Лекин бугунги кунда пахта тозалаш заводларининг бирданга батарея тарзида ўтказилиши ортиқча, чунки бунда кўп металл ва энергия истеъмол қилиш билан бир қаторда, ишлаб чиқариш цехлари майдони катта бўлишини ҳам талаб қилади. Бунинг натижасида пахтағи қайта ишлаш жараёнида бу машина ва ускуналарнинг ишчи қисмлари пахтага ортиқча механик таъсир кўрсатади. Натижада металлдан тайёрланган ишчи қисмлар таъсирида чигит синиши ва тола шикастланиши рўй беради. Бу ҳам ўз навбатида тола таркибида ҳар хил нуқсонларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Ўз-ўзидан нуқсонлар тўқимачилик корхоналарида тола йигиришда олинмадиган ишларнинг нотекис бўлишига олиб келади. Натижада бу иш-

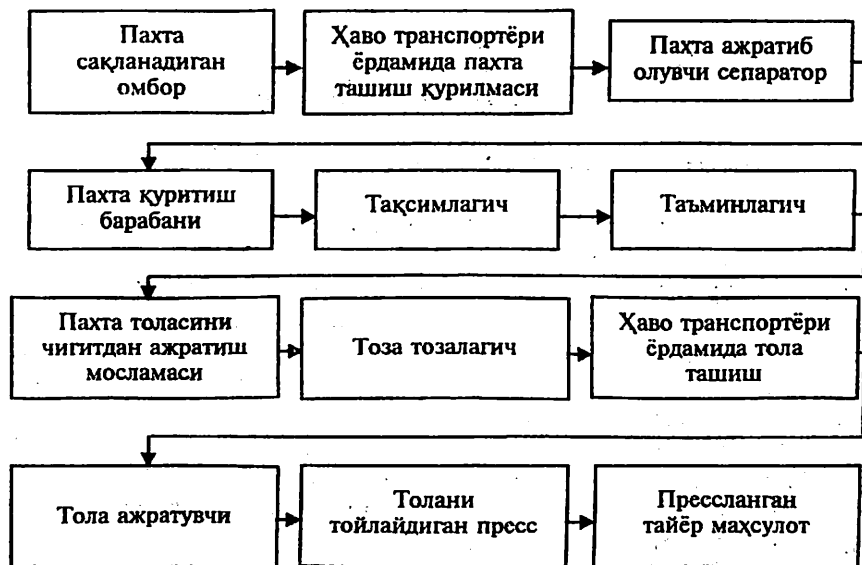
лардан тўқиладиган материалларнинг сифати паст бўлади. Хомашё ресурсларидан самарали фойдаланилмайди.

1-чизма. Пахта тозалаш технологияси [13]

Бундан ташқари, бу технологияга ортиқча электрэнергия сарф бўлади. Бугунги кунда қўл териви ёрдамида пахтани асосий қисми териб олинаётганлигини ҳисобга олган ҳолда пахта тозалаш заводларида ўрнатилган транспорт тақсимлаш мосламаларни қисқартириш орқали қисқа технологияни жорий қилиш амалга оширилмоқда. Бунда жун цехи ёнига қуритиш барабани ўрнатилиши қерак бўлади. Таклиф қилинаётган технология жараёни куйидагича бўлади: бу янги — қисқа технология фақат қўл терими ёрдамида терилган, сифат кўрсаткичлари юқори бўлган пахталар қайта ишланишида электр энергиясини тежаш ва пахтанинг табиий хусусиятларини сақлаб қолишда юқори иқтисодий самара беради. Қисқа технологияда қўшимча

оралиқ ускуналарнинг йўқлиги, чигитли пахтада нуқсонлар пайдо бўлишини камайтириш билан бирга хизмат қилувчи ишчилар сонининг камайиши, ҳавфсизлик технологиясининг яхшиланишига сабаб бўлади.

2-чизма. Такомиллашган пахта тозалаш технологияси [13,15]

Масаланинг ҳисобга олинадиган иккинчи томони ҳам бор, яъни айрим пахта тозалаш корхоналари мутахассислари бу жиҳатни инobatга олишмаяпти. Сифати паст пахтанинг қисқа технологиядан ўтказилиши тола таркибини ўзгартириб ҳар хил нуқсонларни юзага келтиради, бу эса унинг нархини пасайиб кетишига олиб келади. Шунинг учун технологиядан фойдаланишда аниқ кўрсатмаларга эга бўлиш, қисқа технология таркибига ифлосланган пахта учун мўлжалланган тозалагич ўрнатилиши кераклиги талаб этилади. Тозалагич машинага пахтанинг сифатига қараб, янги линияни қўйиш имкониятига эга бўлади. Ифлосланганлик ва намлик даражаси пахтани тайёрлов пунктларида ўрнатилган технологик машиналардан ўтказишни талаб этади. Таклиф қилинаётган қисқа технологиянинг бир батареяси 30 минг тонна пахтани қайта ишлайдиган корхонада келтирилган самарадорлиги аниқланади.

VI БОБ. КОМПОЗИЦИОН ВА ИККИЛАМЧИ МАТЕРИАЛЛАРДАН ЎЗБЕКИСТОНДА ОҚИЛОНА ФЙДАЛАНИШ

6.1. Иккиламчи моддий ресурслардан фойдаланиш

Ўзбекистонда иқтисодий йўналишдаги ишлаб чиқариш воситалари тежамкорлигида-иккиламчи моддий ресурслардан фойдаланиш чуқур иқтисодий билим ва зарурий техника билимига ҳам эга бўлиш керак, бунда турли техника адабиётлари, маҳсулот маълумотлари, стандартлар, саноат каталоглари ва ахборот берувчи бошқа хил материаллардан фойдалана билишлари, математика, статистика, ҳисоб техникасини билишлари керак.

Иккиламчи моддий ресурслардан фойдаланишдаги техник билим-таъминот ходимларининг саноат хомашёси ва материалларининг истеъмол ҳоссаларини ҳамда уларни ишлаб чиқариш асосларини билиб олишлари, ўзлаштиришлари, техник ўлчов усуллари ва воситаларини ўрганишлари, тобора ўсиб бораётган маҳсулот сарфи меъёрларини аниқлай билишлари, маҳсулотни етказиб беришни ташкил этиш, уни тўғри сақлаш ва ундан оқилона фойдаланиш, таъминот ва сотишни бошқаришнинг автоматлаштирилган тартибини жорий этишга ёрдам беради.

Шу муносабат билан умуман таъминотда иккиламчи моддий ресурслардан фойдаланишда - таъминот ташкилотлари тизими, ташкилий тузилиши, режалаштириш услублари ва таъминот режаларини амалга ошириш, таъминот шакллари, хўжалик ҳисобини жорий этиш ва ҳоказоларни такомиллаштиришга алоҳида аҳамият берилади. Шунингдек, моддий ресурсларни барча чоралар билан тежаб-тергаш ва бу ишда мавжуд камчиликларга барҳам беришга ҳам аҳамият бериш зарур. Мамлакатимизда таъминот тартиби, маданият, соғлиқни сақлаш, маориф, ҳизмат кўрсатиш каби соҳа корхоналари ва ташкилотларининг истеъмол вазифасини ҳам адо этади.

Саноат ва ишлаб чиқариш воситаларида иккиламчи моддий ресурслар оқишда полимер материаллар чиқиндиларидан фойдаланилади. Булардан кимёвий толалар, полимерлардан қўйиш вақтида чиқиндилар чиқади. Шакл бериш учун

вақтида чиқиндилар чиқади. Шакл бериш учун прессларда клёнкалардан фойдаланилади. Иккиламчи полимер чиқиндиларига-поливинилхлорид, полиэтилен, полистирол, полипропилен ва ҳоказо пластмассалар киради. Шунингдек, кўп материаллар, ошхона жиҳозлари, мебель, қатламлар, клёнкалар, линолеумлар ва ҳ.к. Полиэтилен-термопластларнинг энг кўп тарқалган турларидан биридир. Саноатда у нефтни қайта ишлашда этиленни полимерлаш йўли билан олинади.

Иккиламчи моддий ресурсларни олишда резина материаллари, шиша чиқиндилардан фойдаланилади. Буларни қайта ишлаш натижасида регенират, резина қириндиси маҳсулотлари олинади. Бунинг дастлабки хомашёси синтетик каучукдир. Резина чиқиндилари ўйинчоқлар, пойабзал, паكريшқалар, автошиналар, асбоб ва ҳар хил деталларни ўз ичига олади.

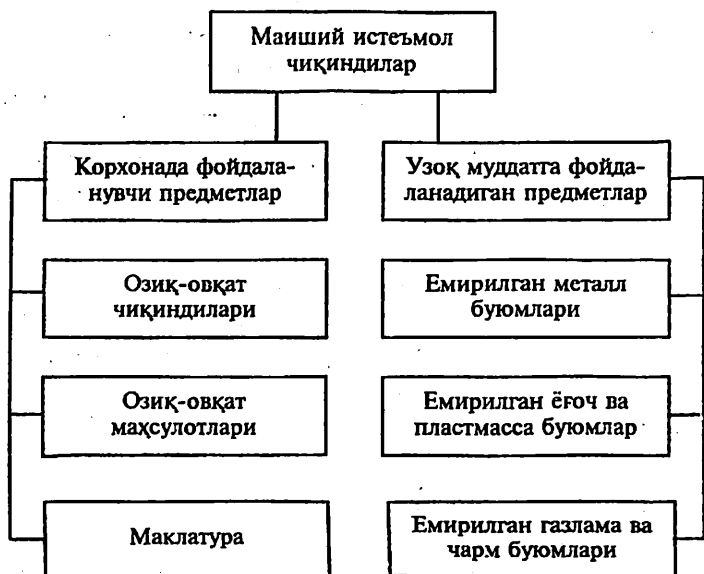
Автомобильсозлик, тракторсозлик, авиасозлик, машинасозликнинг бошқа тармоқлари хилма-хил резина деталларининг асосий истеъмолчиларидир.

Нефть маҳсулотларини қайта ишлаш натижасида чиқиндилар чиқади. Ёқилғилар, мазут, мотор ва индустриал ёғлар олинади. Ёқилғилардан яна сурков мойлари олинади. Сурков мойлари ичидан ёнувчи мотор мойи карбюраторли, дизелли ва авиация моторларида фойдаланишга мўлжалланган.

Рангли материаллар чиқиндиси иккиламчи моддий ресурс сифатида алюминий, мис, олмос ишлаб чиқаришда улардан фойдаланилади. Мамлакатимизда мис, алюминий, никель-кобальт, кўрғошин, рух, олмос, қалай, магний, иккиламчи металлургия саноати ва бошқа саноат тармоқлари кенг ривожланган. Масалан, саноат 100% қаттиқ рўзгор хўжалик чиқиндилари 23-25%, қора металл 100%гача. Рангли металл-лом чиқиндиларидан 69,5%гача фойдаланиш мумкин.

Ёғоч чиқиндиларига-мебель ўрамлари, яшиклар, қурилиш ва бошқа материаллар киради. Органик чиқиндиларга чангсимон, тошсимон ва бошқа газсимон моддалар киради. Бинокорликда ёғочдан поллар, эшиклар турли ёғоч конструкциялари ва бошқалар тайёрланади.

Умуман олганда чиқиндилар органик, ноорганик ва силикат модда сифатида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва қайта ишлаш саноати чиқиндилари, металлургия саноати чиқиндилари, ёқилғи-энергетика ва маиший хизмат тармоқлари чиқиндилари мавжуд.

3-чизма. Иккиламчи ресурслардан фойдаланишнинг шартли классификацияси [17,20]

Мустақил Ўзбекистоннинг табиий ресурсларидан фойдаланишда янги замонавий технологияларни амалга оширишда тежамкорлик долзарб муаммо ва масаладир

Бу ерда гап ўлкамизда жойлашган денгиз, дарёлар, сув омборлари, кўллар имкониятлари, юртимизнинг бой ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан оқилона фойдаланишни ташкил қилиш устида бормоқда. Бизнингча, табиий муҳит, шарт-шароитларидан фойдаланиш иқтисодиётини яратиш лозим.

Ресурслардан оқилона фойдаланиш мумкин, қайта ишлайдиган технология яхши бўлса. Ҳозирда аҳоли талабига мос келадиган буюмлар ишлаб чиқаришда замонавий технология керак бўлади. Яхши товар ишлаб чиқаришда ишчиларнинг малакаси замонавий технологияда ишлаши учун муҳим аҳамиятга эга.

Энг аввало замонавий технология ва ишчиларнинг малакаси ресурслардан оқилона фойдаланиб, чиқиндиларни камайтиришга олиб келади. Чиқиндиларнинг камайиши ҳар бир ишлаб чиқариш корхонасининг раванқини белгилайди, иқтисодиёти юксалишига олиб келади.

Фойдали қазилмалар
Пластмасса чиқиндилар
Пахтачилик саноати чиқиндилари
Жун саноати чиқиндилари
Ипакчилик саноати чиқиндилари
Тикув саноати чиқиндилари
Сунъий мўйналар чиқиндилари
Трикотаж саноати чиқиндилари
Резина саноати чиқиндилари
Азбест қолдиғи чиқиндилари
Шиша чиқиндилари
Қурилиш чиқиндилари
Ёғоч тайёрлашдаги чиқиндилар
Қоғоз чиқиндилар
Озиқ-овқат маҳсулоти чиқиндилари
Емирилган буюмлар
Лён саноати чиқиндилари
Кимё саноати чиқиндилари
Нотўқима саноати чиқиндилари
Газлама қирқувлари чиқиндилари
Зигирпоя толалари чиқиндилари

4-ҷизма. Иккиламчи хомашё номенклатураси [17,20]

Табий ва иқтисодий ресурсларнинг кўплаб ишлатилиши, ҳозирги тежамсиз технологиянинг қўлланилаётганлиги кўплаб саноат чиқиндилари, иккиламчи ресурсларнинг тўпланиб қолишга олиб келмоқда. Бу исрофгарчилик, хўжасизлик кўринишидир. Бироқ, ресурслар чекланган шароитида бундай ресурсларнинг кўмиб ташланиши, йўқ қилиб юборилишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Шунинг учун ҳозирги вақтда иккиламчи ресурсларни тўпловчи, сақловчи ташкилотлар, улардан маҳсулот олувчи махсус корхоналар вужудга келмоқда. Автомобиллар эскириб қолган шиналарининг тиклаб берилаётганлиги, макулатуралардан қоғоз тайёрланаётганлиги, эски латта-путта, кўрпа-пахталарининг янгилаб берилаётганлиги, эски пойабзал, уст-бошларнинг қайтадан тикланаётганлиги ҳаммамизга маълум.

Қора металл чиқиндилари ломлар, темир синиқларидир. Буларнинг дастлабки хомашёси чўян ва пўлатлардан иборат. Металл чиқиндилари — консерва банклар, симлар, металл идишлар, фальгалар, ошхона асбоблари, эшик ва ойналар, ушламалар, қулфлар, мебель материаллари қисми, ёритгичлар, қурилиш материаллари, металл қувурлар ва бошқалар. Шиша маҳсулотлари чиқиндилари — синиқ шишалар, бутиллар, банклар, тиббиёт идишлари, ёритгич асбоб қурилиш шиша буюмлари синиқлари ташкил этади. Керамика чиқиндиларини чинни асбоб идишлар синиқлари, қурилиш материаллари ташкил қилади.

Геологияда иккиламчи моддий ресурслардан фойдаланилади. Бунинг дастлабки хомашёсини пахта, зиғир поя, тут, каноп, лён, жун, шойи хомашёлари ҳам иккиламчи тўқимачилик материаллари ҳисобланади, чарм чиқиндилари — пойабзал, устки кийим, техника чарм материаллари ва бошқалар.

Ишлаб чиқариш воситалари тежамкорлигида иккиламчи моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш иқтисодиётда катта самара беради. Масалан, саноатда 1 т. чўяни лом билан алмаштириш ката самара беради. Мамлакат бўйича млрд ҳисобида ютуқ бўлади. Шунингдек, 1 т. пўлатни ҳам чиқиндиси билан алмаштириш билан катта фойда олиш исботланган. Саноат ишлаб чиқаришнинг барча тармоқларида ҳам самара мавжуд[20].

Иккиламчи маҳсулотлардан % ҳисобида фойдаланиш:

Иккиламчи полимер материаллардан 21,3 %га қадар фойдаланиш мумкин. Иккиламчи тўқимачилик материалларидан 63,2%, шина эритилиб 100 %га қадар фойдаланиш мумкин. Нефть маҳсулотлари чиқиндиларидан 80 %, шиша

чиқиндиларидан 93 %га қадар, ёғоч чиқиндиларидан 89 %га қадар фойдаланиш мумкин[5,19].

Ишлаб чиқариш фондларида хомашё, материаллари ва ёқилғидан фойдаланишни яхшилаш ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ ва тежамли фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, корхонанинг маблағларга бўлган эҳтиёжини камайтириш ва шу билан пировард натижада корхонанинг молиявий аҳволини ҳам яхшилашга имкон беради. Мавжуд ишлаб чиқаришда камида 1 % тежам ҳам миллион-миллион фойда келтиради.

Асбоб-ускуналар, хомашё материалларидан самарали фойдаланиш даражаси ўз кўрсаткичлари билан белгиланади. Бў кўрсаткичлар ишлаб чиқариш жараёни ва ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутиб белгиланади. Хомашё материаллари, ускуналарнинг ейилиш-эскириш ҳамда нобуд бўлиш даражаси ҳам шуларда акс этмоғи лозим. Акс ҳолда бундай кўрсаткичлар объектив ва тўла бўла олмайди.

Хомашё дастлаб ишлатилганда тайёр маҳсулот ҳосил қилиш кўрсаткичи ёки ишлатилаётган хомашёдан тайёр яроқли маҳсулот чиқиши кўрсаткичи қўлланилади.

Яроқли маҳсулот чиқиши кўрсаткичи металл қуйишда шихта материалларини сарф қилишни меъёрлашда фойдаланилади ва у рангли металл, чуян ва пўлат қуймалари ишлаб чиқаришнинг техникавий ва ташкилий даражасини кўрсатади. Яроқли маҳсулот чиқиши коэффициенти ($K_{я}$) яроқли қуйма оғирлиги (Q_z) нинг яроқсиз металл оғирлиги (Q_m) га нисбати билан белгиланади, яъни:[20]

$K_{я} = \frac{Q_z}{Q_m}$ бўлади. Яроқли маҳсулотнинг чиқиш проценти:

$$K_{я} = \frac{Q_z * 100}{Q_m}$$

Металл қуйишдаги қайтарма чиқитлар (x) проценти ҳам шу тариқа ҳисоблаб чиқарилади :

Бунда Q_r – металл қуйишдаги қайтарма чиқитларнинг оғирлиги.

Материаллардан фойдаланиш коэффициенти саноатнинг ишлаб берувчи тармоқларида материаллардан тўғри фойдаланишни таҳлил қилишда кенг фойдаланилади.

K_{ϕ} – материалдан фойдаланиш коэффиценти ишлашдаги оғирликни материални сарфлаш меъёрига нисбатидан иборат:

$$K_{\phi} = \frac{Q_0}{N}$$

Бунда: Q_0 – соф фойдали назарий оғирлик;

N – сарфлаш меъёри. У асосан Q_0 дан катта бўлгани учун бу фойдаланиш коэффиценти бирдан кам демакдир. Нобудгарчилик ва чиқитлар мутлақо бўлмаган тақдирдагина у бирга тенг ($N=Q_0$) бўлади.

Сарфлаш коэффиценти. Пандаги сарфлаш коэффиценти сарфлаш меъёри (N) нинг соф оғирлиги (Q_0)га нисбатидир, ёки фойдаланиш коэффицентининг тескари миқдори деб қаралса ҳам бўлади.

Ҳақиқий сарфлаш коэффиценти (K_{ϕ})ни аниқлаш учун солиштирма сарф тайёр маҳсулот оғирлигига бўлинади. Агар фойдаланиш коэффиценти бирдан кам бўлса, демак, сарфлаш коэффиценти бирдан кўп бўлади.

Машиналарнинг мутлақ оғирлиги билан нисбий оғирлиги фарқланади. Машинанинг ўз оғирлиги бор, аммо бундан ташқари, машинанинг қувват бирлигига тўғри келадиган оғирлиги, масалан, дизелнинг 1 от кучига тўғри келадиган оғирлиги бор.

Бу ҳолатда сўнгги йилларда катта муваффақиятларга эришилди. Аммо машиналар оғирлигини янада камайтириш имкониятлари тамомилан тугаб кетган эмас. Масалан, турли заводларда ишлаб чиқариладиган тенг қувватга эга бўлган бир хил турдаги машиналарнинг оғирлиги ўзаро 10 – 15 %га фарқ қилади.

Ишлаб чиқаришда нобудгарчилик ва чиқитларни камайтириш моддий бойликларни тежашда муҳим ўрин тутади.

6.2 Боғдорчиликда иккиламчи хомашё ресурсларидан оқилонга фойдаланиш

Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти, айниқса пахта ҳозирги вақтда асосий валюта ресурси бўлиб, озиқ-овқат маҳсулотлари, доридармонлар, нефть ва нефть маҳсулотлари, техника ва технология ускуналарини импорт бўйича сотиб олишни таъминлаётган асосий манбадир.

Шу сабабли аграр секторни тубдан ислоҳ қилиш ва жадал ривожлантириш муаммолари ислоҳотларнинг дастлабки

босқичида ҳамда Ўзбекистоннинг бозорга ўтиш стратегиясида ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда бозор муносабатлари қарор топаётган ҳозирги вақтда мавжуд хомашёлардан тежаб-тергаб, унумли фойдаланиш, иккиламчи хомашёлардан, яъни саноат чиқиндиларидан халқ истеъмол товарлари ишлаб чиқариш учун чиқитсиз технологияларни жорий қилиш катта иқтисодий аҳамият касб этаётти. Халқимизда, «кўп нарсага эга одам эмас, балки бор нарсани ақлу фаросат билан сарф қиладиган одамгина бойдир» деган ҳикматли нақл бор. Аввало, мева ва сабзавотни қайта ишлаш саноатида ҳосил бўлаётган чиқиндилардан фойдаланиш муаммоларига тўхталиб ўтайлик. Маълумки, боғдорчилик ва сабзавотчилик Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоқларидан ҳисобланади. Аммо, кўп йиллар давомида пахта яккаҳоқимлиги мавжуд бўлгани боис, бу тармоқни тез суръатлар билан кенгайтириш имкони бўлмади. Мамлакатимиз мустақил давлат сифатида қарор топиши, пахта яккаҳоқимлигига барҳам берилиши натижасида бўш турган ерлардан мева ва сабзавот етиштириш учун фойдаланиш, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондириш борасида олиб борилаётган тадбирлар боғдорчилик ва соҳибкорликнинг ривожланиши учун истиқбол очди. ҳозирда ҳар йили Ўзбекистонда 5 млн. тоннага яқин мева-сабзавот етиштирилмоқда[12].

Табиийки, бу хомашёнинг маълум қисми қайта ишланади. Хўш, мева-сабзавотларни қайта ишлашнинг ҳозирги аҳволи қандай? Бу ҳақида мамлакатимиз Президенти Олий Мажлиснинг сессиясида шундай деган эди: «... маҳсулотни қайта ишлаш, қуритиш ва сақлашда ўз анъаналарига эга бўлган мамлакатимизда меванинг атиги 18%, сабзавотнинг 35%, узумнинг 37%игина қайта ишланаётгани бизни қониқтирмайди». Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш технологияси жуда эскилиги туфайли ҳар йили картошка, помидор, карам, лавлаги, сабзи ҳамда бошқа сабзавот ва меваларнинг 20-40%и исроф бўлмоқда. Ана шу исрофгарчиликни камайтиришнинг асосий йўлларида бири илгор технологияга асосланган қайта ишлашни ташкил этишдан иборат. Қайта ишлаш жараёнида эса озуқавий қийматга эга чиқиндилар ҳосил бўлади. Бу чиқиндилар мева ва сабзавотнинг турига қараб ҳар хил бўлиши мумкин. Истеъмолга яроқли ана шундай чиқиндиларга мевалар ва сабзавотлардан шарбатлар олиш, қайта ишлаш жараёнида ажраладиган

уруғ, данак, пўстлоқлар, пресслаш жараёнида ҳосил бўладиган мева-сабзавот туппалари ва ҳоказоларни киритиш мумкин.

Илмий адабиётлар билан танишиш ўтказётган тадқиқот асосида шу нарсани таъкидлаш мумкинки, мева-сабзавотни қайта ишлаш жараёнида ҳосил бўладиган истеъмолга яроқли чиқиндилар кўпчилик ҳолларда 30-40%ни ташкил этади. Мана шу чиқиндилар таркибида ҳам хомашёдагидек углевод, пектин моддалари мавжуд. Шу сабабли бу чиқиндилар фаол моддалар ажратиб олиш учун тўлиқ қийматли хомашё ҳисобланади.

Барча мева-сабзавотни қайта ишлаш жараёнида ҳосил бўладиган чиқиндиларнинг турлари ва ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларини муфассал ёритиш имкони йўқ. Шу сабабли айрим чиқиндилардан фойдаланиш муаммолари хусусида фикр юритиш билан кафолатланамиз [12,25]. Масалан, ўрик ва шафтолини қайта ишлаш жараёнида ҳосил бўладиган данакларни олиб кўрайлик. Биз ўрикни «Кўксодиқ», «Аҳрори», «Бодом», ва шафтолининг «Старт», «Эльберга», «Малина» навлари данакларининг озиқавий қимматини аниқлаб, натижада ўрик данаклари ёғларга жуда бойлиги, аниқроғи ёғнинг миқдори 50%дан кўпроқ эканлигини кўрдик. Шунингдек, ўрик данаклари оқсилларга бой бўлиб, унда алмаштирмайдиган аминокислоталар мавжуд. Тадқиқот олиб борадиган ўрик навлари данаклари таркибида оқсил моддаси 19-22%ни, аминокислоталар салмоғи бутун аминокислоталар 26-30%га тўғри келади. Ўрик ва шафтоли данаклари таркибида минерал элементлар миқдори ҳам хилма-хилдир.

6.3. Техник мойларни қайта тиклашнинг иқтисодий самарадорлиги

Маълумки, ҳозирга қадар озиқ-овқат саноатида табиий бўёқ моддаларига бўлган талаб қондирилмаяпти. Кўпчилик ҳолларда озиқ-овқат саноатида инсон организми учун зарарли бўлган сунъий бўёқ моддалари ишлатилмоқда. Шу сабабли мева-сабзавотчилик чиқиндиларидан табиий бўёқларни ажратиб олиш ва озиқ-овқат саноатида ишлатиш аҳоли саломатлигини сақлаш йўлида қўйилган муҳим қадам бўлур эди. Ана шундай бўёқ моддаларига бой хомашё сифатида анор пўстлогини тавсия этиш мумкин [12].

Мамлакатимизда анорни қайта ишлайдиган ягона корхона Сурхондарё вилоятидаги консерва заводидадир. Лекин бу ерда анорни қайта ишлашда ҳосил бўладиган чиқиндилар (анор

пўстлоғи, уруғи) қолиб кетмоқда. Анор пўстлоғидан озуқабоп бўёқ ажратиб олиш борасида самарали технология яратилди.

Худди шунингдек, табиий бўёқлар манбаи сифатида стандартга жавоб бермайдиган ёки ташиш ва сақлашга яроқсиз эзилиб пишиб кетган хурмо меваларини ҳам тавсия қилиш мумкин.

Бу борада олиб борилган илмий-тадқиқот ишлари ҳам яхши самара беради.

Мева-сабзот чиқиндиларидан фойдаланиш соҳасидаги яна бир йуналиш данак ва уруғлардан мой ажратиб олиш ҳисобланади. «Кўқон ёғ-мой» комбинатида мева данаклари мағзидан мой ажратиб олиниб, ҳалқ хўжалигининг турли тармоқларида ишлатилмоқда. Шунингдек, мой хомашёсининг қўшимча манбаи сифатида анор уруғларини ҳам тилга олиш мумкин. Анор уруғи керакли хомашё эканлиги тажриба асосида аниқланган[12].

Умуман, мева-сабзот қайта ишлаш жараёнида ҳосил бўладиган истеъмолга яроқли чиқиндиларнинг кимёвий таркиби хилма-хилдир. Бу моддалардан озик-овқат саноатида кенг фойдаланиш корхоналарнинг иқтисодий қувватини оширади, аҳоли рационини фаол моддалар билан бойитади. Шунингдек, мамлакатимизда озик-овқат чиқармайдиган саноат чиқиндиларидан фойдаланишга ҳам алоҳида эътибор берилиши зарур, деб ўйлаймиз. Масалан, қоғоз парчалари, пластмасса қолдиқлари, металл, газлама, чарм кийимлари ва саноат корхоналарининг бошқа чиқиндиларидан аҳолига арзон нархлардаги керакли рўзгорбоп буюмлар, идишлар, ўраш-қадоқлаш материаллари, газета ва журнал қоғозлари, статистика ва ҳисоботда ишлатиладиган турли хил қоғозлар, маданий-маиший, хўжалик буюмлари ишлаб чиқариш ҳар бир корхонага қўшимча даромад келтириш баробарида умаман турмуш эҳтиёжларини қондиришда муҳим аҳамият касб этади. Иккиламчи хомашёлардан оқилона фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини қуйидаги мисолдан ҳам билиб олиш мумкин. Ҳисоб-китоблар кўрсатишича, 1 тонна полимер чиқиндилари 5 тонна нефтни, 1 тонна эски жун кийими ҳамда газламалари 650 килограмм соф жун хомашёни, 1 тонна бўш консерва тунука идишлари эса 10 кг қимматбаҳо қалайни тежаш имконини беради[5,20].

Мамлакатимиз бўйича йилига ўртача 80 минг тоннадан ортиқроқ ишлатилган мойлар ишлаб чиқарилади. Бу мойлар мойлаш материалларини ишлаб чиқаришда қимматбаҳо ашё ҳисобланди. Ишлатилган мойларни жойларнинг ўзида қайта

тиклаш, марказлаштирилган усулга нисбатан қатор устунликларга эга, жумладан:

– мойни қайта тиклашга мўлжалланган йирик корхонани қуриш учун капитал қўйилмалар камайтиради;

– мойлар маркаси ёки навлари бўйича қайта тиклаш технологиясини жорий этиш мумкин, бу эса ўз навбатида кам харажат талаб қиладиган технологияларни қўллаш имконини беради;

– истеъмолчиларнинг охириг натижага қизиқувчанлиги ортиши, яъни ўзи учун мойни қайта тиклаши натижасида мойнинг ифлосланиши ва аралашиб кетишининг олди олинади, бу ҳам ўз навбатида кам харажат талаб қиладиган технологиялар қўллаш имконини беради;

– мой тўкилишлари, йўқотишлари камайтиради;

– қайта тикланган мой техник ускуналарга тезликда қўлланилиши лозим;

– мойни ташиш учун сарф бўладиган харажатлар камайтиради.

Ривожланган Америка, Италия, Франция, Япония ва Германия каби давлатларда ҳам 20-30% ишлатиладиган мойлар хўжалик шароитида кичик ўлчамли қурилмалар ёрдамида қайта тикланади. Мамлакатимизда ҳам бу йўналишда маълум даражада ишлар олиб борилмоқда, ишлатиладиган мотор мойлари хўжалик шароитида қайта тиклаш имконини берадиган технология ва кўчма қурилма ишлаб чиқилган. Қурилманинг иш унумдорлиги мойнинг ифлосланганлигига қараб соатига 40 л дан 100 л гачани ташкил этади.

Хўжаликлар учун мўлжалланган кичик қурилмаларнинг фойдаланилишдаги иқтисодий самарадорлиги «Илмий-техника тараққиётини жадаллаштириш чора-тадбирларининг иқтисодий самарадорлигини комплекс баҳолаш бўйича услубий тавсиялар»га асосан аниқлаш мумкин.

Кўчма қурилманинг тадбиқ этишдан олинadиган иқтисодий самарадорлик қуйидаги ифода ёрдамида аниқланади:[12]

$$\mathcal{E}_T = P_T - \mathcal{Z}_T \quad (1)$$

Бунда:

\mathcal{E}_T - ҳисобот давридаги иқтисодий самара, сўм;

P_T - ҳисобот даврида ишлатилган мойларни қайта тиклаш натижаларининг нархи сўм;

\mathcal{Z}_T - ҳисобот даврида ишлатилган мойларни қайта тиклаш учун сарф-харажатларнинг нархи, сўм.

Ҳисобот даврида ишлатиладиган мойларни қайта тиклаш натижаларининг баҳоси қуйидаги ифода ёрдамида аниқланади:

$$P_T = E \cdot C_{cm} \cdot Q A_t \quad (2)$$

$$T+t$$

Бунда:

C_{cm} - 1 т. янги мотор мойининг нархи, сўм.т.;

Q - қурилма ёрдамида йиллик қайта тикланадиган мой ҳажми, т.;

A_t - бир вақтлик харажатлари ва натижаларни ҳисоблаш йилига келтирилган коэффиценти;

T_n - ҳисобот даврининг бошланиш йили;

T_k - ҳисобот даврининг охири йили.

Ўз навбатида коэффицент қуйидагича аниқланади:

$$A_t = (1 + E_n) T_{p-t} \quad (3)$$

Бунда:

E_n - капитал қўйилмалар самарадорлик нормативига тенг бир вақтлик харажатларнинг ва натижаларнинг ҳисоблаш йилига келтирилган ($E_n = 0, 1$);

T_p - ҳисобот йили;

T - ҳисоблаш йилига келтирилган харажат ва натижалар йили.

Мойни қайта тиклашга сарф бўладиган харажатлар қуйидагича аниқланади T_k :

$$3T = E (C_t \cdot Q + K_t - L_t) at \quad (4)$$

$$T = th$$

Бунда;

C_t - 1 т мойни қайта тиклаш нархи, сўм.

K_t - қурилма ишлаб чиқариш учун сарф бўладиган бир вақтлик харажатлар, сўм.

L_t - қурилмани ҳисобдан чиқариш пайтидаги (мойни қайта ишловчи қурилманинг қолдиқ) нархи, сўм.

Q - қурилмадаги қайта тикланадиган мой ҳажми, т/йил.

1 т. ишлатиладиган мойни қайта тиклашдаги таннархи қуйидагича аниқланади:

$$C_t = C_{om} + C_{och} + C_{np} + C_{em}$$

Бунда:

C_{om} - 1 т. ишлатилган мойнинг нархи, сўм/т

C_{och} - мойни қайта тиклаш учун сарф бўладиган харажатлар

(ойлик, маош, электр энергия, амортизация, таъмирлаш, техник хизмат кўрсатиш харажатлари, ташкилий ва бошқариш харажатлари ва ҳ.к.).

$C_{\text{пр}}$ - мойга қўшиладиган қўшимчалар учун харажатлар, сўм/т;

$C_{\text{ем}}$ - тозаланган мойга қўшиладиган қўшимчалар учун харажатлар, сўм/т;

Курилма қайта тикланадиган мойнинг ҳажми қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$Q = \frac{N_i V_i T_i W_i W_i}{\sum (N_{ki} T_{3i})}$$

Бунда:

N_i — маълум русумли машинанинг сони;

V_i — системага қўйиладиган мой ҳажми (двигатель, гидросистема, трансмиссия ва ҳ.к.)

T_i — машинанинг мавсумий ишлашнинг инобатга олувчи коэффициент;

W_i — машинанинг йиллик ишлаши, мото-соат;

K_o — машинанинг чиқадиган мой миқдорини кўрсатувчи коэффициент;

N_{ki} — машинанинг йиллик ишлаш куни;

T_{3i} — мойни алмаштириш даври, мото-соат.

Юқоридагилардан фойдаланган ҳолда ҳисоблаш натижасини келтирамиз. Курилманинг ишлаш муддати 10 йил деб қабул қилинди.

Мамлакатимиз корхоналарида кам чиқитли ва чиқитсиз технологияни жорий этиш экологик муҳитни яхшилашга нечоғли ижобий таъсир кўрсатишни ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз. Шу ўринда қуйидаги мисолни келтириб ўтмоқчимиз. Экологик жиҳатдан олганда, 60 кг қоғоз чиқиндилари (макулатура) битта дарахт умрини, 50 тонна макулатура эса кичик бир ўрмонни сақлаб қолиш имконини берар экан. Шу сабабли мамлакатимиз ҳудудида иккиламчи хомашёларни қабул қилиш пунктларини рағбатлантириш, рекламани кучайтириш, қолаверса, аҳоли орасида ташвиқот-тарғибот ишларини кучайтириш айти муддаодир. Бу билан мустақил давлатимиз иктисодий қудратини янада юксалтиришга салмоқли ҳисса қўшган бўлур эдик.

ХУЛОСА

Республикамиз келажакда жаҳон талабларига жавоб берадиган ва жаҳон бозорида мустақкам ўринни эгаллаш учун тадбиркорликни жорий этиш нақадар яхши натижаларга олиб келиши юқорида келтирилган мисолдан кўриниб турибди.

Маркетинг органлари корхоналарнинг моддий ресурсларни истеъмол қилиш жараёнига ҳам актив таъсир кўрсатиши лозим. Маркетинг тизимининг ўзи ҳам миллий иқтисодиётнинг муҳим соҳаси сифатида ишлаб чиқариш воситаларини истеъмол қилади. Бу ўринда биз тез суръатлар билан ривожланиб бораётган реклама, омбор хўжалигини мисол тариқасида келтирамыз.

Омборларни кенгайтириш, реконструкция қилиш, жиҳозлаш ва ниҳоят уларни қуриш, кўплаб ишлаб чиқариш воситалари истеъмоли этишни тақозо этади. Маркетинг органларининг иситиш, ёритиш, механизациялаш, ишлаб чиқариш характеридаги қирқиш, бичиш, майдалаш, саралаш ва ҳоказо ишларни бажариш ҳам моддий ресурсларни маркетинг органларига етказиб туриши талаб қилади. Айнан шу масалалар иқтисодчи олимлар назаридан четда қолиб кетмоқда.

Фикримизча, маркетинг органларига миллий иқтисодиёт ишлаб чиқариш воситаларининг истеъмолчиси сифатида қараш, улардан фойдаланишни яхшилашда муҳим аҳамият касб этган бўлур эди.

Кўпгина буюмлар бир марта ишлатилганидан кейин қайта ишлатиш учун яроқли бўлиб қолаверади. Шина, металл, каучук буюмлар ана шундай қайта фойдаланиш мумкин бўлган буюмлардир. Ёрдамчи мойлаш материаллари ва шахсий истеъмол материаллари (кийим-кечак, қоғоз буюмлари, шиналар) ҳам шулар жумласидандир. Шунинг учун ҳам ишлатилган резина, ёғоч, мой, қоғоз, шина ва шу каби нарсаларни нобуд қилмасдан тўплаш ва уларни ишга солишни ташкил этиш муҳим аҳамият касб атади. Моддий ресурсни тежаб тергаб сарф қилишнинг ташкилий-иқтисодий замини ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, ташкилий-иқтисодий тадбирлар моддий бойликлардан яхшироқ фойдаланиш учун зарур шарт-шароит туғдиради ва уни рағбатлантиради, ишлаб чиқаришнинг техникавий омиллари –эса шу ишлаб чиқариш участкасида материалларни тежашга бевосита имконият яратади.

Саноатда металл қуйишда аниқ усулларнинг жорий қилиниши ва металлларни тежашга қаратилган бошқа техникавий тадбирлар қўлланилиши мумкин. Аммо, ижтимоий мусобақа маркетингни режа асосида ташкил этиш, ходимларнинг манфаатларини ва шу каби имкониятлар фақат бозор иқтисодиётигагина хосдир. Моддий ресурсларни тежаб-тергаб фойдаланишни таъмин этувчи асосий йўлларнинг бири ҳўжалик ҳисобини тинмай такомиллаштириб боришдир.

Тўғри ташкил этилган маркетинг фаолияти моддий ресурсларни тежашнинг муҳим омилларидандир. Саноат маҳсулоти таннархига кирган моддий харажатларнинг аксарият қисмини ташкил этувчи моддий ресурслар маркетинг орқали ўтиши маркетингни режалаштиришда йўл қўйиладиган жуда кичкина хато ҳам ҳўнук оқибатларга олиб келиши мумкин. Корхонанинг моддий ресурсларга эҳтиёжини аниқ ва тўғри белгилаш учун хомашё, материал ва ёқилғи сарфлашнинг (илғор) меъёрлари, яъни уларни имкони борича тежаб-тергаб сарф этишни назарда тутган меъёрлар бўлиши лозим. Масалан, 1997 йилги миллий иқтисодиёт режасида ишлаб чиқариш ва қўрилишдаги материаллар сарфи меъёри қайтадан кўрилгандан кейин ҳам 21 млн т. ёқилғи, 1.1 млн. т. бензин ва дизел ёқилғиси, 640 минг т. қора металл прокати ва ҳўказолар тежаш кўзда тутилган эди[3,31].

Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг муҳим резервларидан бири ишлаб чиқаришдаги ресурслар тузилишини тинмай яхшилаб боришдир. Миллий иқтисодиётда ривожланиб бораётган фан-техника тараққиёти янги илғор ва иқтисодий жиҳатдан фойдали материаллар салмоғини муттасил ошириб боришга имкон беради. Уларнинг ишлаб чиқаришга жорий қилиниши аввало, маркетинг бизнес-режасида акс этади. Иккиламчи хомашё ва чиқитларни ишга солиш маркетинг ташкилотларининг фаолиятига ҳам боғлиқдир. Маълумки, улардан яхши фойдаланган тақдирда камчил материалларни тежаш, янги қўвватларни ишга солиш учун қилинадиган капитал харажатларни анча камайтиради.

Маркетинг ташкилотлари меъёрдан ташқари ва ошиқча туриб қолган материалларни ишга солиб ва демак бу билан уларга самарали фойдаланишга ёрдам бериб, ишлаб чиқариш воситаларининг заҳирада туриш муддатига ижобий ва фаол таъсир кўрсатади. Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнини тинимсиз давом этишини тръминлайдиган моддий ресурслар заҳираларини зарурий энг кичик меъёрларини белгилаш лозим.

Ҳозирги кунда заҳиралар сақлашни фақат бир кунга қисқартирганда ҳам қўшимча 265 минг т. металлопрокат, 313 минг т. цемент ва 2 млн. т. кўмир ва бошқалар тежалар экан.

Маркетингда тезкор режалаштириш хусусан махсус ҳукумат номенклатурасидаги материалларга аниқ талабномалар тузиш ҳам маркетингда муҳим ўрин тутади. Аммо фондлар спецификациясини тузишда хато ёки ноаниқликка йўл қўйилса, корхонанинг ишига жиддий зарар етказилиши мумкин. Айтайлик, завод ёки фабриканинг маҳсулот ишлаб чиқариши учун талаб қилинадиган материалларнинг ҳажми ёки нави нотўғри ёзилса, ёхуд бирон хил материал тафсилотномага тасодифан киритилмай қолгудай бўлса, корхонанинг иши тўхтаб қолиши мумкин. Фондларга тафсилотнома тузилаётганда маркетинг ташкилотлари материалларнинг комплексини ва кенг ассортиментини таъмин этишга интиломи лозим.

Тафсилотнома тузилаётганида:

- материалларнинг иқтисодий жиҳатдан фойдали турини талабномага киритиш имконини назарда тутиш;
- материалларни иқтисодий жиҳатдан фойдасиз, тежамсиз турларини қисқартиришга ҳаракат қилиш керак.

АДАБИЁТ

1. Каримов И. А. «Ўзбекистон буюк келажак сари». —Т.: «Ўзбекистон», 1998 й.
2. Каримов И. А. «Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари». —Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
3. Каримов И. А. 2001 йилда «Республикада ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг боришини баҳолаш ҳамда 2002 йилги вазифаларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисида сўзлаган нутқи». «Тошкент оқшоми» рўзномаси, 2002 й, 15 феврал.
4. Абрикулов К., Саъдуллаев А. «Иқтисодий экология асослари». —Т.: 2001 й.
5. Алексеев А. М. и др. «Материальные ресурсы-рациональные использование и экономия». —М.: 1985 г.
6. «Актуальные проблемы экономики Узбекистана переходного периода». Под. ред. акад. Гулямова С. С., д.э.н. Ахмедова Д. К., Шодиева Т. Ш. 1996 г.
7. «Бизнес-вестник Востока». (18-24 февраля) 1994 г., №8.
8. Жалолов Ж. «Моддий-техника таъминоти иқтисоди, жонлаштириш ва ташкил этиш». —Т.: 1996 й.
9. Йўлдошев К., Муфтайдинов Қ. «Иқтисодий билим асослари». —Т.: 1997 й.
10. Кролли О. А. «Материально-техническое снабжение ресурсосберегающая деятельность». —М.: «Экономика», 1994 г.
11. Махмудов Н. М. «Моделирование производственно-экономических процессов хлопкоперерабатывающих отраслей» «Фан» Т.: 1992 г.
12. Мажидов Р. «Техник мойларни қайта тиклашнинг иқтисодий самарадорлиги». «Ўзбекистон иқтисодий Ахборотномаси», 2000 й., 7-сон.
13. Муродов Р. «Қисқа технологияда пахтани қайта ишлаш». «Ўзбекистон иқтисодий Ахборотномаси», 1999 й., 6-сон.
14. «Маърифат» рўзномаси, 2000 й., 28 октябр.

15. Назаров Р. «Туркия пахтачилиги, қишлоқ хўжалиги». Журнал, 2000 й., 11-сон.
16. Невелов А. «Планирование материальных ресурсов и ресурсосбережение». —М.: 1990 г.
17. Покараев Г. М. «Ресурсосбережение проблемы и решение». —М.: «Экономика», 1990 г.
18. Рихсимбоев О. «Кичик ва ўрта бизнеснинг устувор йўналишлари». «Бозор, пул ва кредит», 2001 й., 5-сон.
19. Саидмуротов С. С., Дадабоев Қ. А., Муҳиддинов Д. «Ресурсосбережение». —Т.: «Молия», 2002 й.
20. Саидмуротов С. С. «Эффективность использование сырья шелковой промышленности». Автореферат, 1995 г.
21. Саидмуротов С. С. и др. «Оценка потенциальных ресурсов источников экономики». «Международная конференция». —Т.: «Молия», 2002 г.
22. «Сельское хозяйство Узбекистана». Научно-производственный журнал, №3, 1998 г.
23. Смирнов К. Н. «Нормирование и рациональное использование материальных ресурсов». —М.: 1990 г.
24. Турикбоев К. «Комплексное использование сырья и отходов промышленности». Алмата, 1996 г.
25. Убайдуллаев Р. «Қурилишда инновацион жараёнларни бошқариш ва унинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш». «Ўзбекистон иқтисодий абортномаси», 2000 й., 5-сон.
26. «Ўзбекистон иқтисодий абортномаси». —Т.: 1999 й.
27. Ўлмасов А. «Иқтисодиёт асослари». —Т.: 1997 й.
28. «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси». 2001 й., 6-сон,
29. Хруцкий Е. А. «Оптимизация хозяйственных связей и материальных запасов». —М.: «Экономика», 1990 г.
30. Хақимов М., Хўжаев Х., Махмудов Б. «Халқаро иқтисодий мунособатлар». —Т.: 1997 й.
31. Шарифхўжаев М. Ш., Ўлмасов А. «Иқтисодиёт назарияси». —Т.: 1997 й.

МУНДАРИЖА

Кириш.	3
I БОБ. РЕСУРСТЕЖАМКОРЛИК ФАНИ	
1.1. Фаннинг предмети, усули ва моҳияти.	5
1.2. Ер ости қазилма бойликлари ва моддий ресурсларнинг тежамкорлиги.	11
1.3. Моддий ресурсларни тежашда маркетингнинг аҳамияти.	30
II БОБ. МОДДИЙ РЕСУРСЛАРДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ ВА ИҚТИСОДИЙ ҶЎСИШ	
2.1. Иқтисодий ўсиш аломатлари ва унда ресурстежамкорликнинг аҳамияти.	52
2.2. Ресурслардан фойдаланиш доирасида халқаро иқтисодий ҳамкорлик.	58
2.3. Моддий ресурслар — ишлаб чиқаришнинг ўсишидаги зарурий манбаи.	74
III БОБ. РЕСУРСТЕЖАМКОРЛИКНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАРИ	
3.1. Ресурстежамкорлик ва унинг корхона моддий ресурслари таъминотига таъсири.	78
3.2. Стандартлаштириш ва ресурстежамкорликнинг ўзаро боғлиқлиги.	81
IV БОБ. МОДДИЙ РЕСУРСЛАРНИ МЕЪЁРЛАШТИРИШ АСОСИ	
4.1. Моддий ресурсларнинг сарфланиши. Меъёрлаштириш моҳияти ва тамойиллари.	87
4.2. Моддий ресурслардан фойдаланишни яхшилашдаги самарадорлик.	91
4.3. Ишлаб чиқариш заҳиралари ҳажмини белгиловчи омиллар.	96

4.4.	Моддий ресурсларнинг зарурий турларини сарфлашни меъёрлаштириш.	103
4.5.	Моддий ресурслар сарф меъерининг ишлаб чиқариш воситалари тежалишига таъсири.	106

V БОБ. РЕСУРСТЕЖАМКОРЛИГИДА ТАРМОҚЛАРАРО, ТАРМОҚ ВА МИНТАҚАВИЙ МУАММОЛАР

5.1.	Ёқилғи тежалишининг энергетика ресурси сарфига таъсири.	112
5.2.	Турли ресурслардан оқилона фойдаланиш. Ёқилғи ва энергетика ресурслари.	115
5.3.	Қишлоқ хўжалик тармоқларида ресурстежамкорлик ва унинг иқтисоди.	119

VI БОБ. КОМПОЗИЦИОН ВА ИККИЛАМЧИ МАТЕРИАЛЛАРДАН ЎЗБЕКИСТОНДА ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ

6.1.	Иккиламчи моддий ресурслардан фойдаланиш. ...	126
6.2.	Боғдорчиликда иккиламчи хомашё ресурсларидан оқилона фойдаланиш.	132
6.3.	Техник мойларни қайта тиклашнинг иқтисодий самарадорлиги.	134
	Хулоса.	139
	Адабиёт.	142

**С. С. САИДМУРАТОВ, Н. М. МАҲМУДОВ,
Қ. Н. АБИРҚУЛОВ, Қ. А. ДАДАБОЕВ**

РЕСУРСТЕЖАМКОРЛИК

Тошкент—«Молия»—2002

Муҳаррир
Техник муҳаррир
Компьютерда
саҳифаловчи

З. Т. Тоҳиров
А. Мойдинов
Л. Ф. Ибрагимов

Босишга рухсат этилди 17.12.2002 й. Бичими 60x84^{1/16}.
«Times UZ» ҳарфида терилди. Босма табоғи 9,25.
Нашриёт ҳисоб табоғи 8,78 Адади 1000. Буюртма №90
Баҳоси шартнома асосида.

«Молия» нашриёти, 700000, Тошкент. Я. Колас кўчаси 16-уй.
Шартнома №39-02

Fan va texnologiyalar markazining boshqaruvchisiда чоп этилди.
Тошкент ш. Олмазор, 171 уй.